

МІНІСТЭРСТВА АДУКАЦЫІ РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ

**УСТАНОВА АДУКАЦЫІ
“МАГІЛЁўСКІ ДЗЯРЖАЎНЫ УНІВЕРСІТЭТ
імя А. А. КУЛЯШОВА”**

Д. У. Дук

**СПАДЧЫНА ЕЎФРАСІННІ ПОЛАЦКАЙ:
ГІСТАРЫЧНАЕ АСЭНСАВАННЕ
У СВЯТЛЕ НОВЫХ АДКРЫЦЦЯЎ**

МАНАГРАФІЯ

**Магілёў
МДУ імя А. А. Куляшова
2025**

УДК 94(476)
ББК 63.3(Бел)
Д81

*Друкуецца па рашэнні рэдакцыйна-выдавецкага савета
МДУ імя А. А. Куляшова*

Рэцэнзенты:

старшыня Пастаяннай камісіі па адукацыі, культуры і навуцы
Палаты прадстаўнікоў Нацыянальнага сходу Рэспублікі Беларусь,
член-карэспандэнт Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі
доктар гістарычных навук, прафесар
І. А. Марзалюк;
прафесар кафедры гісторыі і філасофіі
Магілёўскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А. А. Куляшова,
доктар гістарычных навук, прафесар
Я. Р. Рыер

Дук, Д. У.
Д81 Спадчына Еуфрасінні Полацкай: гістарычнае асэнсаванне
у святле новых адкрыццяў : манаграфія / Д. У. Дук. — Магі-
лёў : МДУ імя А. А. Куляшова, 2024. — 168 с. : іл.

ISBN 978-985-894-147-5

У кнізе прадстаўлены агляд новых археалагічных знаходак і адкрыццяў з матэры-
яльнай і духоўнай спадчыны прападобнай Еуфрасінні Полацкай. Гэтыя адкрыцці сталі
магчымымі дзякуючы міждyscyплінарным даследаванням, якія актыўна праводзіліся ў
Полацку з удзелам аўтара манаграфіі. Дзе шукаць вытокі шматлікіх навацый, на якія так
багата творчая спадчына Еуфрасінні Полацкай? Чаму Еуфрасіння нароўні з кананічным
падпісвалася імем *Офрасіння* і чаму палачане ў XII ст. ёкалі пры вымаўленні імёнаў?
Куды “знік” мужчынскі манастыр, аздоблены прападобнай, і дзе была пабудавана
Багародзіцкая царква? Якія формы выкарыстоўвала прападобная ў сваёй асветніцкай
дзейнасці і на чым грунтавалася яе праграма? Якія ў яе былі адносіны са сваім бацькам,
полацкім князем Георгіем, і які след яны пакінулі ў яе дзейнасці? На гэтыя і шматлікія
іншыя пытанні можна знайсці адказ у дадзенай манаграфіі.

Адресуецца ўсім, хто цікавіцца айчынай гісторыяй, і найперш маладым даследчы-
кам, якія жадаюць адкрыць новыя старонкі нашай любай Бацькаўшчыны.

УДК 94(476)
ББК 63.3(Бел)

ISBN 978-985-894-147-5

© Дук Д. У., 2025
© МДУ імя А. А. Куляшова, 2025

УВОДЗІНЫ

Сёлета спаўняецца 900 год Спаса-Еуфрасіннеўскаму жаноча-му манастыру ў г. Полацку, росквіт якога звязаны з імем прападобнай Еуфрасінні.

Еуфрасіння Полацкая з’яўляецца сакральнай асобай у гістарычнай прасторы беларускай нацыі. Нашы уяўленні пра асветніцкую дзейнасць Еуфрасінні Полацкай як заснавальніцы манастырскай адукацыі сёння могуць быць значна удакладнены і пашыраны. Зрабіць гэта можна на падставе новых гістарычных крыніц: археалагічных, сфрагістычных, выяўленчых і лінгвістычных. Так, новыя адкрыцці багатай матэрыяльнай спадчыны Еуфрасінні Полацкай дазваляюць сёння адказаць на пытанні, якія дагэтуль не знаходзілі свайго вырашэння. Выкарыстоўваючы сучасную тэрміналогію, гэтыя пытанні можна сфармуляваць наступным чынам: якія крыніцы і метады выкарыстоўвала прападобная ў сваёй адукацыйнай дзейнасці і на чым грунтавалася яе праграма? Дзе знаходзіўся “няулоуны” для гісторыкаў мужчынскі манастыр, багата аздоблены і ўладкаваны прападобнай, і дзе яна пабудавала Багародзіцкую царкву? Якой была геаграфія знешніх сувязяў прападобнай? Якім імператывам карысталася прападобная пры стварэнні ўнікальных архітэктурных аб’ектаў у Полацку? Якія ў яе былі адносіны са сваім бацькам і які след яны пакінулі ў яе дзейнасці? Нарэшце, якім імем была нарочаная полацкая княжна пры прыняцці манаскага пострыгу: *Офрасіння* ці *Еуфрасіння*? Адказы на гэтыя і іншыя пытанні прапануюцца ў дадзенай манаграфіі.

Жыццё прападобнай можна раздзяліць на два перыяды. Большую частку свайго жыцця Еуфрасіння пражыла ў родным горадзе, у якім нарадзілася. Апошнія яе гады прайшлі ў вандруючы ў Святую зямлю, дзе яна і памерла. У дадзенай кнізе мы разгледзім яе неумірочную спадчыну на роднай зямлі, паколькі адказы на агучаныя вышэй пытанні знойдзены намі пераважна ў Полацку.

Галоўнай крыніцай жыцця і дзейнасці прападобнай Еуфрасінні Полацкай з’яўляецца яе Жыццё. У яго аснове — розныя спісы XVI—XVII стст., якіх налічваецца каля 130. Яно таксама захавалася ў складзе жыццёвых зборнікаў і Чэшчых Міней. Найбольш верагодна, што першапачатковы тэкст

Жыцця Еуфрасіні Полацкай быў створаны яшчэ ў дамангольскі перыяд. Да нас дайшлі больш познія спісы Жыцця, сярод якіх самым раннім з’яўляецца спіс пачатку XVI ст. [Слудкий, 2015, с. 30]. У гэтай сувязі зробім неабходнае ўдакладненне. Трэба разумець, што па складу і літаратурнаму характару “Жыццё і спадвіжніцтва Блажэннай і Прападобнай Еуфрасінні, ігуменні манастыра Спаса-Усеуладнага і Прачыстай яго Маці, што ў градзе Полацку” адпавядае рытарычнай літаратуры XV–XVI стст., хаця было складзена яшчэ пры жыцці прападобнай. Таму пэўная інфармацыя ў самай ранняй рэдакцыі тэксту Жыцця, якую мы маем, аддалена на некалькі стагоддзяў ад першапачатковага тэксту, што нельга не ўлічваць. І пры ўсім гэтым Жыццё застаецца найбольш поўнай гістарычнай крыніцай з бяспрэчнай ступенню верагоднасці, што адзначаюць усе яго даследчыкі [Ганецкая, 2002, с. 86–87]. Большасць падзей, прадстаўленых у Жыцці, пацверджаны ці ўдакладнены іншымі гістарычнымі крыніцамі, гэта тычыцца і новых крыніц, прадстаўленых у дадзенай кнізе. Таму, нягледзячы на практычна поўную адсутнасць у Жыцці абсалютных дат (пазначаны толькі дзень смерці прападобнай – 24 мая, але без указання года), адносная храналогія асноўных падзей жыцця прападобнай абсалютна дакладная.

Прападобная Еуфрасіння Полацкая з’яўлялася яскравай асобай у сярэднявечнай гісторыі Усходняй Еўропы. Яна была дачкой князя Георгія, сына знакамітага полацкага князя Усяслава Брачыславіча, да пострыгу мела імя Прадслава і, такім чынам, па праву нараджэння належала да полацкага княжацкага дому. Тут адразу неабходна зрабіць адно важнае ўдакладненне: малодшымі сынамі легендарнага полацкага князя Усяслава Брачыславіча (1044–1101) з’яўляюцца Святаслаў і Расціслаў. Адзін з малодшых Усяславічаў у Жыцці згаданы пад імем Георгій, што адпавядае распаўсюджанай на Русі практыцы нарачэння хрысціянскага імя ў гонар святога пакравіцеля. Пытанне, хто з двух князёў атрымаў пры хрышчэнні імя Георгій, застаецца дагэтуль нявырашаным, але ж мы услед за сталай гістарыяграфічнай традыцыяй будзем лічыць бацькам Еуфрасінні князя Святаслава-Георгія [Алексеев, 2006, с. 10]. І на карысць гэтай жа гістарыяграфічнай традыцыі ў тэксце манаграфіі дададзім новыя аргументы.

Дарэчы, згаданая дыскусія аб тым, хто быў бацькам Еуфрасінні (Святаслаў ці Расціслаў?), перашкаджае некаторым гістарычным спекуляцыям на конт месца, дзе нарадзілася Еуфрасіння. За апошнія гады такія спекуляцыі раз-пораз усплываюць у медыйнай прасторы з праекцыяй на мемарыялізацыю геаграфічнай прасторы, напрыклад, таго ж Віцебска (падрабязней аб гэтым можна паглядзець у нашых публікацыях, размешчаных у адкрытым доступе сеткі Internet [Родина Евфросинии, 2015]). Як мы паказалі, большасць гісторыкаў лічыць, што месцам нараджэння прападобнай быў Полацк, аднак некаторыя з іх выказвалі гіпотэзы аб нараджэнні Еуфрасінні ў Віцебску ці нават у Заслаўі. Несумненна, месцам нараджэння прападобнай быў Полацк, нават нягледзячы на асобныя меркаванні, што Святаслаў мог валодаць Віцебскім удзелам, а Расціслаў — Лукомскім. Пра гэта мы падрабязна пагаворым у першай главе.

Наяўныя гістарычныя крыніцы і кантэкст падзей у Полацкай зямлі таксама не пацвярджаюць версію аб нараджэнні прападобнай па-за межамі Полацка. З тэксту *Жыцця*, у дадзеным выпадку самай надзейнай крыніцы, вынікае, што усё сваё дзяццства Прудслава (як і яе бацькі) правяла ў Полацку і ўсе асноўныя падзеі яе жыцця звязаны выключна з Полацкам і Полацкай акругай. Рэшткі княжацкага двара XII ст. зусім нядаўна былі адкрыты археолагамі на беразе возера Чарсцвяты разам з рэчамі, якімі магла карыстацца прападобная ў дзяццстве. Тут, у Полацку, Прудслава набіралася кніжнай мудрасці (бібліятэка на той час была толькі ў Сафііскім саборы) і дасягнула ўжо ў дзяццстве выдатных поспехаў. Тут з ранніх гадоў яна раілася са сваім духоўным настаўнікам — епіскапам Мінай, тут полацкія князі ўсе разам збіраліся на сямейныя саветы на чале са старэйшым князем і епіскапам, тут яна збегла ў манастыр да сваёй цёткі-пугменні.

Найбольш сістэмны агляд звестак пісьмовых крыніц пра дзейнасць Еуфрасінні Полацкай з рэканструкцыяй асноўных этапаў яе жыцця прыведзены ў працах расійскага гісторыка Леаніда Васільевіча Аляксеева і беларускага літаратуразнаўцы Аляксея Анатольевіча Мельнікава [Алексеев, 2006, с. 52—61; Мельнікаў, 2005]. З пэўнымі удакладненнямі, згодна з *Жыццём* Еуфрасінні Полацкай і сучаснай гістарыяграфіяй,

можна вылучыць наступныя ключавыя моманты яе біяграфіі. Даты яе нараджэння і смерці з’яўляюцца дыскусійнымі і вызначаюцца каля 1104—1109 гг. і 1167—1174 гг. адпаведна. Ад нараджэння князеўна мела дынастычнае імя Прадслава і хрысціянскае — Еупраксія [Мельнікаў, 2005, с. 34]. У дванаццацігадовым узросце, насуперак волі свайго бацькі, князя Святаслава-Георгія, выдаць яе замуж, полацкая княжна Прадслава прыйшла да сваёй цёткі — ігуменні полацкага манастыра Раманавай з просьбай аб паслушэнстве. У статусе паслушніцы яна атрымала імя Еуфрасіння, у гонар Еуфрасінні Александрыйскай і стала займацца перапісваннем кніг у Сафійскім саборы. Еуфрасіння са згоды свайго бацькі і баярскага савета становіцца ігуменняй Спасакага манастыра ў мястэчку Сяльцо пад Полацкам, спадвігае ў паслушэнства дзвюх сваіх сясцёр. Пад яе патранажам будуюцца “каменная” Спасакая царква, адбываецца росквіт і узвышэнне статусу Спасакага манастыра. Па замове прападобнай Еуфрасінні полацкім ювелірам Лазарам Богшам створаны Крыж Еуфрасінні Полацкай (1161 г.). Перад ад’ездам у Канстанцінопаль і паломніцтвам у Святую зямлю (Палесціну) Еуфрасіння пабудавала царкву ў Багародзіцкім манастыры, аздобіла яе і перадала манахам. Ёсць прамыя гістарычныя сведчанні кантактаў Еуфрасінні з першымі асобамі Візантыйскай імперыі, а менавіта з патрыярхам Лукой Хрызавергам і візантыйскім імператарам Мануілам I Комніным [Алексеев, 2006, с. 59; Мельнікаў, 2005, с. 36, 44]. Памерла Еуфрасіння Полацкая ў Іерусаліме і пахавана ў Багародзіцкім Феадосіевым манастыры, у 1187 г. мошчы Еуфрасінні перанесены ў Кіеў, а ў 1910 г. — у Полацк.

У жыцці любога чалавека ёсць ключавыя моманты, якія вызначаюць увесь яго далейшы лёс. Такім момантам для маладой княжны з’яўляецца рашэнне ісці ў манастыр. Матывы, якімі кіравалася Еуфрасіння пры абранні манаскага пострыгу, трэба шукаць у яе дзяцінстве. Перад маладой княжной праходзіла жыццё яе бацькі і яго братоў, і вялі яны сябе часам зусім не па хрысціянскіх заветах, якім яе вучылі [Алексеев, 2006, с. 53—54]. Сваркі паміж родзічамі, барацьба яе дзядзькаў за ўладу і іншыя абставіны, супраць якіх выступала Царква, — усё гэта магло адвесці набожную княжну ад мірскаго жыцця. Да таго ж галоўны імператар, якім

яна карысталася, відаць, падказаны ў самім Жыцці: *“Како се будет, еже отецъ мыслит причати мя браку мужеву; но аще такова будет, то печали мира сего гонзнути никакоже лѣѣ”* (*“Што гэта будзе, калі бацька задумаў з’яднаць мяне шлюбам з мужчынам; але ж калі такое здарыцца, то смутку гэтага свету няк нельга будзе пазбегнуць”*) [Житие и подвижничество...]. І дадае: *“Вся мира сего видимая красна суть и славна, но вскоре минуется, яко сон мимо идет или цвѣтъ увѣдает; вѣчная же — невидима, но в вѣки пребывает”* (*“Уся бачнасць свету гэтага — прыгожая і слаўная, але хутка сыйдзе, і, нібы той сон, пройдзе, і, як кветка, змарнее; вечнае ж — нябачнае, але існуе заўжды!”*) [Житие и подвижничество...]. Гэты імператрыу не мог быць сфарміраваны без уплыву полацкага епіскапа Міны (1105–1116), які быў духоўным настаўнікам “отракавіцы” і які моцна пауплываў на фарміраванне яе светапогляду.

Другім імператрыцам з’яўляецца асаблівы погляд Еуфрасінні на статус жанчыны ў тагачасным грамадстве, а калі казаць больш дакладна, жанчыны найвышэйшага саслоўя з княжацкага роду: *“Чого дасягнулі тыя, хто жыў да нас, людзі роду нашага? І жаніліся, і выходзілі замуж, і княжылі, але не жылі вечна. Жыццё іх прайшло. Слава іх знікла, як тлен, горшая за павуцінне. А прападобныя жоны мужа пайшлі услед за Хрыстом... і імёны іх напісаны на нябёсах, дзе яны з Ангеламі славяць Бога”* [Полоцкое Радование, 2010, с. 15].

Фактычна сваім учынкам Еуфрасіння паутарыла тое, што больш за стагоддзе раней зрабіла полацкая княжна Рагнеда, якая прыняла манаскі сан пад імем Анастасіі. Розніца заключаецца ў тым, што Рагнеда заклала традыцыйна жаночага манаства на Русі і пайшла ў манастыр пасля няўдалай спробы застацца жонкай ахрышчанага кіеўскага князя Уладзіміра Святаславіча. У тыя далёкія часы выбар Уладзіміра па палітычных разліках быў зроблены на карысць грачанкі Ганны, а выйсці замуж за баярына Рагнеда не пагадзілася. Па гэтай прычыне адыход Рагнеды ў манастыр быў абумоўлены дзвюма прычынамі: яе няспраўджанымі амбіцыямі, а таксама жаданнем спрыяць выхаванню свайго сына Ізяслава ў традыцыях хрысціянскай кніжнасці, што на той час было роўным вывучэнню светапогляду будовы Свету і месца ў ім Чалавека.

Прыняцце Еуфрасінняй Полацкай манаства стала зыходым пунктам у станаўленні яе асобы, якая на стагоддзі апырэдзіла свой час і пакінула нам багацейшую спадчыну, закладзеную ў падмурак станаўлення беларускай нацыі.

Натуральна, такая вялікая постаць у нашай гісторыі правакуе некаторых сучасных гісторыкаў на нараджэнне пэўных міфаў. Самым неверагодным міфам (і таму патэнцыйна самым трывалым) з'яўляецца спроба надання асобе Еуфрасінні Полацкай рыс носьбіта выразнай *нацыянальнай самасвядомасці*. Дзея гэтага выкарыстоўваюцца маніпуляцыі з яе імем і яе творчай спадчынай. Таксама прападобнай Еуфрасінні нярэдка прыпісваюцца здзяйсненні, якіх у рэальнасці не магло быць. Так, яна не заснавала Спаскі манастыр, але прыйшла ў яго ў статусе ігуменні з наказам узвысіць і праславіць яго, што і зрабіла. Гэты важны крок быў здзейснены па волі полацкага *епископа* і са згоды *усіх* полацкіх князёў і *баяр*. Яна не заснавала Багародзіцкі манастыр (трэба уважліва чытаць Жыццё), але пабудавала ў існуючым мужчынскім манастыры Багародзіцкую царкву, аздобіла яе і перадала манахам. Яна ж узвысіла статус двух полацкіх манастыроў і зрабіла іх вядомымі на увесь хрысціянскі свет. Яна не навучала дзяцей у школах пры манастырах, паколькі шырокай патрэбы ў школах у сучасным разуменні *на той час* не існавала. Але Еуфрасіння практыкавала іншыя формы адукацыйнай дзейнасці, і ў гэтых формах яна была абсалютным лідарам і наватарам на ўсёй старажытнарускай прасторы.

Раскрыццё сутнасці і значэння асветніцкага подзвігу Еуфрасінні як рэальнай гістарычнай асобы на падставе наяўных гістарычных крыніц і прысвечана манаграфія. Новыя знаходкі археолагаў і рэстаўратараў фрэскавага жывапісу дазваляюць высветліць крыніцы яе творчага натхнення і знешнія сувязі. У любым гістарычным даследаванні, і гэтае не выключэнне, трэба разумець кантэкст дзейнасці людзей свайго часу, імператывы, якімі яны карысталіся, і абавірацца толькі на гістарычныя факты, якія адлюстроўваюць фрагменты рэальнасці, бо іначай можна ступіць на рызыкоўны шлях гістарычных маніпуляцый.

Намаляванае “шырокімі мазкамі” праблемнае поле даследавання арыентуе чытача ўсяго толькі на першаснае ўспрыняцце і будзе раскры-

вацца ніжэй па тэксце. Геаграфічная прывязка да Полацка і Полацкай зямлі таксама невыпадковая. У дадзенай кнізе нас будзе цікавіць галоўная частка яе жыцця, звязаная з роднай зямлёй. Гэтае гістарычнае даследаванне, як і любое іншае, не прэтэндуе на вырашэнне ўсіх непаразумелых пытанняў, звязаных з творчай спадчынай прападобнай Еуфрасінні на Полацкай зямлі. Упэўнены, што па меры з'яўлення новых гістарычных крыніц будуць раскрыты і новыя грані таленту вялікай палачанкі, а значыць, скарбонка шматграннай спадчыны Еуфрасінні Полацкай будзе папаўняцца.

ГЛАВА 1

ЕУФРАСІННЯ ПОЛАЦКАЯ У ПАЛІТЫЧНАЙ ПРАСТОРЫ ПОЛАЦКАЙ ЗЯМЛІ XI–XII стст.

Дзейнасць прападобнай Еуфрасінні Полацкай і яе пабуджальныя матывы раскрываюцца праз абставіны жыцця яе бацькоў і дзядоў. Можна смела сцвярджаць, што гістарычны кантэкст палітычнага і сацыяльна-эканамічнага жыцця Полацкай зямлі пауплываў на выбар полацкай княжнай Прудславай манаскай аскезы. Без разгляду найперш палітычных падзей жыцця полацкага княжацкага дому XI–XII стст. аповед пра матэрыяльную і духоўную спадчыну Еуфрасінні Полацкай будзе няпоўны. Той факт, што Еуфрасіння была дачкой полацкага князя, ужо сам па сабе дазваляе разгледзець палітычны аспект развіцця Полацкай зямлі.

Якая роля адводзілася самой Еуфрасінні у палітычных падзеях XII ст.? Ці пауплывала дзейнасць прападобнай на палітычную гісторыю Полацкай зямлі пасля яе ад'езду у Святую зямлю? Ці існаваў так званы "полацкі матрыярхат", галоўную ролю у якім некаторыя гісторыкі прыпісваюць князёўне Сафіі і яе дачцэ Еуфрасінні, а яго карані выводзяць з часоў Рагнеды? Каб адказаць на гэтыя пытанні, трэба разгледзець кантэкст палітычных падзей XI–XII стст. Полацка і Полацкай зямлі, пры тым што летапісцы пры пераліку падзей XII ст. звярталіся да саміх пачаткаў, узгадваючы праўленне Рагвалода, абставіны вяртання Рагнеды і яе сына Ізяслава на Полацкую зямлю пасля яе неўдалага замаху на жыццё кіеўскага князя Уладзіміра. Не будзем пераказваць змест гэтых падзей, а засяродзімся на часе станаўлення цэнтралізаванай улады Рагвалодавічаў.

У XI–XII стст. Полацкая зямля прайшла шлях ад цэнтралізацыі улады да яе распаду. Княжацкія міжусобицы з'яўляліся вызначальнымі для палітычнай прасторы Старажытнай Русі XI ст., і Полацкая зямля не была выключэннем. У XII ст. да усяго полацкіх князёў з кіеўскімі князямі дадалася разладдзе ўнутры полацкага княжацкага дому. Усяму гэтаму маглі быць проціпастаўлены толькі хрысціянскія духоўныя каштоўнасці.

Сараба Радзівілаўскага ўладзіміра Святаслава.
Мініяцюра з Радзівілаўскага летапісу, XV ст.

Іаўслаў стаў на абарону Радзівілаўскага ўладзіміра Святаслава.
Мініяцюра з Радзівілаўскага летапісу, XV ст.

Духоўнай асновай дзяржаўнасці Полацкага княства з'яўлялася хрысціянства. Першаму полацкаму князю Рагвалоду маглі належаць актывыя пляцы, якія сведчаць, што ён быў хрысціянін пад імем Васіль [Петров, 2017, с. 12]. У адрозненне ад Турава, дзе працэс хрысціянізацыі адбываўся адначасова з Кіевам і па волі кіеўскага князя Уладзіміра Святаслава, у Полацку хрысціянізацыя адбывалася сінкрэтычна і звязана з імёнамі Рагвало-

да, Рагнеды (у манастве Анастасі) і Ізяслава. Па сукупнасці гістарычных звестак устаноўлена, што Полацкая епархія існавала з 992 г., хаця першы епіскап мог з'явіцца ў Полацку раней — у 988 г. [Сапунов, 1889, с. 9–10]. Таксама існуе меркаванне, што да хрышчэння Русі Уладзімірам полацкія землі ўжо сто гадоў як былі ахрышчаныя — яшчэ пры першых полацкіх уладарах (“мужах”) Рурыка [Петров, 2017, с. 15–16]. У Полацкай зямлі каля 1000 г. ажыццяўлялася і дзейнасць ісландскага хрысціянскага місіянера Торвальда [Джаксон, 2001, с. 136, 138].

Хрысціянства ў Полацкай зямлі распаўсюджвалася мірным шляхам, у пісьмовых крыніцах адсутнічаюць звесткі аб гвалтоўным хрышчэнні насельніцтва Полацкай зямлі. Пры пашырэнні уплыву Полацкай зямлі на землях Ніжняга Падзвіння ў гарадах-фарпостах Герцыке і Кукенойс таксама будаваліся цэрквы і распаўсюджваліся царкоўныя практыкі. Хрысціянская царква стала апірышчам дзяржаўнай ідэалогіі.

Амаль усё XI ст. у гісторыі Полацкай зямлі адзначалася часам пашырэння і замацавання межаў княства, з'яўленнем новых гарадоў і узбудаваннем ужо існаваўшых. Імклівае развіццё гарадоў адбывалася шляхам іх пераносу на новае месца (Менск на рацэ Менцы [Заяц, 2013, с. 47] і на рацэ Свіслач [Медведев, 2011, с. 6], Лагойск на рацэ Лагазе і на рацэ Гайне [Штыхаў, 2011, с. 180]) ці за кошт павелічэння пасадаў і утварэння новых адміністрацыйных цэнтраў — замкаў у Полацку [Тарасаў, 2001, с. 37] і Заслаўі [Заяц, 1995, с. 110–111]. Па часе гэтых працэсы супалі з кіраваннем двух князёў — *Брачыслава Ізяславіча (1003–1044)* і *Усяслава Брачыславіча (1044–1101)*.

Знешняя палітыка абодвух князёў была скіравана на пашырэнне і замацаванне новых межаў Полацкай зямлі. Так, Брачыслаў размежаваў тэрыторыю з Наугародскай зямлёй: ён адзначыўся паспяховым паходам на Ноугарод, а падчас яго вяртання на рацэ Судаміры ў 1021 г. адбылася бітва з Яраславам Ізяславічам (Яраславам Мудрым), яго дзядзькам. У выніку мірнага пагаднення паміж Брачыславам і Яраславам да Полацкай зямлі адышлі Віцебск і Усвяты. Гэтыя важныя гарады дазволілі Брачыславу кантраляваць гандлёвыя шляхі і, такім чынам, значна умацавалі эканамічнае развіццё Полацкай зямлі. Пры гэтым Усвяты з'яўляліся важным гандлёва-рамесным цэнтрам, а Віцебск — старажытным ра-

давым цэнтрам крывічоў [Ерёмеев, 2015, с. 547]. Абодва гэтыя гарады сфарміраваліся ў магістральнай частцы шляху з “варагаў у грэкі”, у культурных і палітычных адносінах яны былі адасоблены ад Полацка. Пры княжэнні Брачыслава ў склад Полацкай зямлі увайшоў Лукомль, валасны цэнтр (хаця нельга выключыць, што гэта адбылося раней, пры Ізяславе), а таксама Друцк з воласцю. Можна дапусціць, што умацоўваць і ахоўваць паўднёва-ўсходнія межы Полацкай зямлі з гарадамі Друцк і Магілёў дапамагала варажская дружына на чале з Эймундам [Заяц, 2013, с. 30–32].

Пасля 1021 г. у Брачыслава усталяваліся партнёрскія адносіны з Яраславам, гісторыкамі нават не выключаецца магчымасць часовага кіравання Брачыслава у Кіеве ў 1024–1026 гг. [Заяц, 1992, с. 23–24]. У любым выпадку адмаўляць узаемавыгадны характар адносін Кіева і Полацка пры Брачыславе пасля 1021 г. няма ніякіх падстаў.

Пры Брачыславе было арганізавана рэгулярнае атрыманне даніны з падуладных балцкіх плямёнаў латгалаў, ліваў, земгалаў, куршаў і селаў. З яго кіраваннем звязана заснаванне паселішчаў-фарпостаў на мяжы з балцкім светам, такіх як Браслаў, Дрысвяты, Маскавічы, Рацёнкі у Браслаўскім Паазер’і, умацаванне Кукенойс у Ніжнім Падзвінні [Левко, 2018, с. 180–181; Алексеев, 1966, с. 173–177]. Герцыке — другі фарпост у Ніжнім Падзвінні на аддаленні ў 180 км ад Полацка — таксама быў заснаваны палачанамі на мяжы X–XI стст. і умацаваны пры Брачыславе, тут былі знойдзены брэзавыя літвы крыжыкі як сведчанне хрысціянізацыі [Штыхов, 1978, с. 61]. Пры гэтым латгалы доўга працілівілі данніцкай экспансіі і былі далёка ад падначалення ёй толькі ў другой палове XII ст., незадоўга да пачатку нямецкай каланізацыі Прыбалтыкі [Ерёмеев, 2015, с. 548]. Сучасныя археалагічныя даследаванні пацвярджаюць змешаны славяна-латгальскі характар насельніцтва гэтых фарпостаў, як і той факт, што яны спецыялізаваліся на гандлі і зборы даніны з мясцовага насельніцтва [Дворниченко, 2023, с. 134, 139]. Да гэтых добра вядомых у айчынай археалогіі помнікаў цяпер можна далучыць і самую паўночную кропку крывіцкай экспансіі — полацкі фарпост у Асвеі Верхнядзвінскага раёна Віцебскай вобласці [Дук, 2016, с. 2–10]. Афармленне паўночна-заходняй мяжы надоўга замацавала межы славянскай айкумены Полацкай зямлі.

Сумесны паход князёў Ізяслава Кіеўскага, Святаслава Наўгародскага, Усевалада Пераяслаўскага і Усяслава Полацкага на торкаў з мноствам воінаў на княх і ладдзях. Мініяцюра з Радзівілаўскага летапісу, XV ст.

Усяслаў Брачыславіч у першыя гады кіравання працягнуў партнёрскую да Кіева палітыку свайго бацькі: у 1060 г. прыняў удзел у паходзе Яраславічаў на торкаў, з 1060-х гг. прымусіў Літву плаціць даніну Полацку [Темушев, 2012, с. 41]. Усё памянялася у 1065 і 1066 гг., калі адбыўся напад Усяслава на вотчыну кіеўскіх князёў — Пскоў і Ноўгарад. Падкрэсленая у наўгародскіх летапісах жорсткасць разбурэння сталіцы Наўгародскай зямлі, выдаць, была абумоўлена дзвюма галоўнымі прычынамі. Першая з іх была нацэлена на паслабленне Ноўгарада як гандлёвага канкурэнта Полацка на шляху “з варагаў у грэкі” і павелічэнне праз гэта транзіту тавараў праз Заходнюю Дзвіну [Клімаў, 2000, в. 159—160]. Другая прычына заключалася ў тым, што Усяславу неабходна было аздобіць Сафііскі сабор у Полацку, і гэта ім было зроблена шляхам вывазу званой і царкоўнага начыння з Наўгародскага Сафійскага сабора. Ідэалагічным грунтам ваяўнічага паходу з’яўлялася калектыўная памяць пра трагічны падзеі — рабаванне Полацка наўгародскай дружынай на чале з Уладзімірам Святаславічам [Кежа, 2013, с. 76—79].

*Захоп Ноўгарада князем Усяславам Брачыславічам.
Мініяцюра з Радзівілаўскага летапісу. XV ст.*

Наўгародскі паход Усяслава выклікаў рэзка негатыўную рэакцыю трыумвірата братоў-Яраславічаў — Ізяслава, Святаслава і Усевалада, якія супольна кіравалі Кіеўскай зямлёй. Яны знішчаюць Менск (на Менцы) і рушаць на Нямігу.

Узяцце Менска і паланенне яго жыхароў. Мініяцюра з Радзівілаўскага летапісу. XV ст.

У 1067 г. на рацэ Нямізе адбываецца адна з самых жорсткіх бітваў Старажытнай Русі. “У Немиги кровавые берега не добром были посеяны — посеяны костями русских сынов”, — наракаў аўтар “Слова аб палку

Ігаравым” [Лихачев, 1986, с. 122]. Усяслау быў першым военачальнікам, які разам з прафесійнай ваеннай дружынай скарыстаў народнае апалчэнне, і гэтым мілья таўмачыцца беспрэцэдэнтна вялікая колькасць нхвір таго сутыкнення [Клімаў, 2000, с. 159–160].

Бітва на Нямізе. Мініяцюра з Радзівілаўскага летапісу, XV ст.

Паражэнне не спыніла Усяслава, ён працягнуў барацьбу з Яраславічамі, і у тым жа годзе быў вераломна палонены братамі на Дняпры каля Ршы. Гісторыкі называюць дзве версіі лакалізацыі гэтай загадкавай Ршы — сучасная рака Аршыца ці пачатковы “град” Орша. Аднак на Аршанскім гарадзшчы культурны пласт раней за канец XI ст. адсутнічае, таму больш верагодным з’яўляецца ўсё ж гідронім Рша [Левко, 2004, с. 53–54].

Затчэнне у кіеўскім порубе (падземнай турме) скончылася для Усяслава нечакана: ён быў вызвалены і пасаджаны на княжацкі стол падчас паўстання кіеўскіх гараджан 15 верасня 1068 г. Так, Усяслау стаў князем насуперак нормам вялікакняжацкага настававання, і гэты стол Усяславу можна было утрымаць толькі зброяй. Пасля 7-месячнага княжэння у Кіеве ён вяртаецца у Полацк, а яго так званыя “уцёкі” ад войскаў князя Ізяслава Яраславіча пацвярджае адпаведнасць паводзін Усяслава прававым нормам і сведчыць, што кіеўскі вялікакняжацкі стол не быў для Усяслава прыярытэтам [Левко, 2018, с. 185].

*Князь Усяслау з сынамі
перапраўляецца на чойне праз Дняпро.
Фрагмент мініяцюры з Радзівілаўскага
летанісу, XV ст.*

*Кіеўляне выгваляюць Усяслава з пюрба, і ўдзёкі князя Ізяслава Яраславіча з Кіева.
Міняцюра з Радзівілаўскага летанісу, XV ст.*

Адрэзу замацавацца у Полацку Усяславу не удалося, княжыць там быў пастаўлены сын Мсціслава, які хутка памёр. Яраславічы накіроўваюць у Полацк сына Ізяслава — Святаполка. Гэтым часам у 1069 г. адбываецца выправа Усяслава на Ноугарад, вайсковую аснову гэтага паходу складае фінскае племя водзь. Гэты паход быў для Усяслава няудалы, войска водзі было разбіта наугародскай дружынай, а сам Усяслау трапіў у палон і ледзве выратаваўся. У выніку наугародскі вектар экспансіі для Усяслава быў спынены. Магчыма, мела месца дамова

з наугародскім князем Глебам Святаславічам па прыкладу пагаднення Брачыслава з Яраславам аб status quo полацка-наугародскай мяжы і размежаванні гандлёвых інтарэсаў паміж двума цэнтрамі паўночных адгалінаванняў шляху “з варагаў у грэкі”. У 1071 г. Усяслаў здолеў сабраць дружыну і вярнуць сабе полацкі стол, прагнаўшы адтуль Святаполка [Соловьев, 1959, с. 356].

Паўночны вектар ваяўнічай актыўнасці Усяслава змяніўся на паўднёвы: ён імкнуўся замацаваць за Полацкам землі Верхняга Падняпроўя. Цэнтрам полацкай экспансіі, выдаць, стала Менская крэпасць на рацэ Менцы [Заяц, 2005, с. 26-31]. У выніку ў склад Полацкай зямлі маглі часова увайсці землі каля сучаснай Оршы [Левко, 2004, с. 54]. Гэта закранула інтарэсы чарнігаўскага князя Усевалада і смаленскага князя Уладзіміра, яго сына (з 1078 г. адпаведна — чарнігаўскіх і кіеўскіх князёў). У 1077—1078 гг. Уладзімір Усеваладавіч хадзіў вайной на Полацк, а Усяслаў спаліў Смаленск. У адказ ад Уладзіміра Манамаха найбольш пацярпелі землі ад Лукомля да Лагойска, уключаючы Друцк [Алексеев, 2006, с. 7]. Самыя цяжкія наступствы для Полацкай зямлі меў ваенны паход Манамаха у 1084 г. на Менск, у выніку чаго у горадзе не засталася “ни челядины, ни скотины” [Повесть временных лет, 1950, с. 160]. Гэтая падзея магла стаць прычынай пераносу Менска з ракі Менкі на Свіслач [Кошман, 2017, с. 109]. У ваеннай выправе Манамаха прымала ўдзел найманае войска полаўцаў. Пры гэтым у выніку ваенных выпраў 1077—1078 гг. сам Полацк не пацярпеў.

Праўленне Усяслава Брачыслава пакінула яскравы след у гісторыі Старажытнай Русі. Ён пэўны час з’яўляўся кіеўскім князем, быў удзельнікам бітвы на Нямізе, якая успрымалася як сімвалічны і трагічны апагей княжацкіх міжусобіц. Сучаснікі і далёкія патомкі нярэдка прыпісвалі Усяславу Брачыславічу звышнатуральныя здольнасці выходзіць з бязвыхадных сітуацый. Неардынарнасць асобы Усяслава падкрэслівае і дата смерці, пазначаная летапісцамі дакладна — 14 красавіка 1101 г. За 57 гадоў княжэння Усяслава Брачыслава ім было здзейснена шмат ваенных выпраў. Іх вынікі былі далёка не заўсёды паспяховымі, але усё ж дазволілі яму з 1069 г. надоўга размежаваць інтарэсы Полацкай зямлі з Ноугарадам. Усяслаў Брачыславіч умацаваў паўднёвыя межы Полацкай зямлі. Пры ім былі пабудаваны ма-

гутныя фартэцыі — Верхні замак у Полацку і гарадзішча новага Менска на Свіслачы (пры ўдзеле Глеба). Умацаванні Менскага замчышча [Медведев, 2011, с. 52] і Верхняга замка [Клімаў, 2022, с. 150] Полацка выяўлены і часткова даследаваны археалагічна, яны з’яўляюцца ярскымі помнікамі фартыфікацыйнага дойлідства на беларускіх землях другой паловы XI ст.

Таксама існуе два адрозныя гістарычныя вобразы Усяслава — створаны летапісцамі і аўтарам “Слова аб палку Ігаравым” і народны, з былін. У першым выпадку Усяслаў паўстае як князь-авантурыст, у другім — як народны герой, асілак, легендарная асоба у адным шэрагу з князем Чырвонае Сонейка Уладзімірам Святаславічам. Гэты парадокс можа тлумачыцца адрэганымі тэкстамі летапісаў, якія былі створаны палітычнымі апанентамі Усяслава. Арэол народнага абранніка і любоў простых людзей Усяслаў заслужыў сваім непрацяглым, але вельмі ярскім кіраваннем у Кіеве.

Пра *унутраную палітыку* Брачыслава і Усяслава вядома значна менш. Полацкіх летапісаў не захавалася, а ўсе падзеі, звязаныя з гісторыяй Полацкай зямлі нам вядомы пераважна з помнікаў кіеўскага і наугародскага летапісання. У іх падзеі унутранай гісторыі Полацкай зямлі мала цікавілі летапісцаў, у асноўным закраналіся ваенныя канфлікты з удзелам палачан. Тым не менш пэўныя звесткі даныя гісторыкам усё ж удалося атрымаць, і зроблена гэта з дапамогай пераважна археалагічных крыніц.

Лчыцца, што пры Брачыславе Ізяславічы ўзмацняецца роля полацкага баярства, паколькі першыя гады свайго кіравання ён быў малалетнім, а у Кіеве да 1015 г. княжыў Уладзімір Святаславіч, які стрымліваў палітычную актыўнасць полацкага баярства. Вядома, што старэйшы брат Брачыслава — Усяслаў — памёр у 1003 г., і гэтая падзея магла падштурхнуць яго ў будучым да абрання імя свайго сына-спадкаемца. У гэты час сацыяльна-эканамічнае развіццё Полацка ідзе паскоранымі тэмпамі: вакол старажытнага Рагвалодавага гарадзішча ўтвараецца вакольна горад, разрастаюцца два буйныя пасады: Вялікі і Запалоцкі, засяляецца тэрыторыя будучых левабярэжных пасадаў і фарміруецца тэрыторыя будучага Верхняга замка. Вакольна горад і правабярэжныя пасады умацоўваюцца разгалінаванымі абарончымі збудаваннямі. Плошча Полацка пераўзышла 200 гектараў, і

ён становіцца буйнейшым па плошчы горадам на тэрыторыі Старажытнай Русі ў той час [Дук, 2012, с. 66–80]. Феномен паскоранага экстансіўнага росту гарадской тэрыторыі звязаны з развіццём гандлёва-рамеснай дзейнасці, пашырэннем рэсурснай базы за кошт павелічэння тэрыторыі Полацкай зямлі, экспансіі палачан на землі Ніжняга Падзвіння з выходам да Балтыйскага мора і атрымання даніны з падудадных балцкіх плямёнаў. Нельга не пагадзіцца з думкай, што новая рэсурсная база паспрыяла не толькі эканамічнаму росту Полацкай зямлі, але і дазволіла полацкім князям стварыць уласную даменнаяльную гаспадарку — эфектыўную “службовую арганізацыю” усяго дзяржаўнага апарату [Темушев, 2012, с. 48]. Эфектыўнасць яе функцыянавання магла забяспечыць скандынаўская дружына Эймунда, а даніна з падудадных плямёнаў, мытныя зборы і судзібныя штрафы давалі неабходныя дадатковыя рэсурсы.

Пры гэтым нельга сказаць, што пры двары Брачыслава скандынаўская дружына была магутнай і істотна уплывала на унутранае развіццё, тым не менш сляды яе прысутнасці археалагічна зафіксаваны на Верхнім замку [Калімаў, 2022, с. 150] і на тэрыторыі вакольнага горада (вынікі раскопак у 2023 г. на ім яшчэ не апублікаваныя).

Пры Усяславе Брачыславічы адбываецца далейшае развіццё гарадской інфраструктуры Полацка. У сярэдзіне XI ст. узводзіцца Верхні замак з магутнымі крапаснымі сценамі (сёння гэты факт пацверджаны археалагічным матэрыялам). Фактычна адбыўся перанос адміністрацыйнага цэнтра Полацка са старажытнага Рагвалодавага гарадзішча. Жамчужынай Верхняга замка стаў велічны мураваны Сафійскі сабор з сямю галавамі, пабудаваны падчас княжання Усяслава [Дук, 2007, с. 63–67]. Правабярэжныя пасады Полацка умацоўваюцца крапаснымі сценамі, а вакольны горад паступова “раствараецца” ў разгалінавай сетцы пасадаў [Дук, 2019, с. 10–14]. На гарадской тэрыторыі вольна размяшчаюцца двары заможных рамеснікаў, квітнеюць элітарныя рамёствы: золотніцтва, зброеўніцтва, кавальства і інш. [Дук, 2010, с. 117–123]. Некаторыя сядзібы полацкіх рамеснікаў-золотнікаў здзіўляюць сваімі велізарнымі памерамі — яны пераўзыходзяць плошчу 1500 кв. м і сведчаць пра уплывовы і заможны статус іх насельнікау [Тарасаў, 2003, с. 267–272].

Сафійскі сабор у Полацку. Сучасны выгляд і з малюнка 1579 г. (уверсе)

Сафійскі сабор
у Полацку ў XII ст.
Рэканструкцыя
Р. М. Штэндэра
і Г. В. Штылава

Дыярама Полацка ў XII ст. Мастак Д. Гліва. Фрагмент.
Нацыянальны Полацкі гісторыка-культурны музей-запаведнік

Магчыма, Усяслаў Брачыславіч меў дачыненне да удасканальвання першага зводу законаў Старажытнай Русі — “Рускай Праўды”. Полацкая зямля уваходзіла ў прававую прастору Старажытнай Русі, а “Руская Праўда” з’яўляецца агульным здабыткам рускага, беларускага і ўкраінскага народаў [Цемушаў, 2022, с. 19]. У любым выпадку Усяслаў карыстаўся зразумелымі на ўсёй прасторы Старажытнай Русі нормамі права. Пра гэта можа сведчыць вытрымка са “Слова” пра часы знаходжання князя на Кіеўскім стале: *“Всеслав-князь людям суд правил, князьям города рядил”* [Лихачев, 1986, с. 122]. Гэтая фраза літаральна сведчыць, што Усяслаў уладарыў і над простымі людзьмі, і над князямі. Магчыма, у гэты час Усяславам былі абмежаваны свавольніцтвы ў дачыненні да простага люду [Тихомиров, 1941, с. 66]. Пры Усяславе пачынае дзейнічаць полацкае веча, якое адкрыта заявіла пра сябе пры яго сынах у так званы “удзельны перыяд”.

Укняжэнне Усяслава Брачыславіча ў Кіеве. Мініяцюра з Радзівілаўскага летапісу. XV ст.

Варта падкрэсліць, што распаўсюджанае ў гістарыяграфіі прозвішча князя — Усяслаў Чарадзей — не знаходзіць пацвярджэнне ў гістарычных крыніцах і адсылае да Усяслава як носьбіта язычніцкіх традыцый. Услед за А. Мельнікавым мы паўторым, што гэта супярэчыць гістарычным фактам [Мельнікаў, 2005, с. 26]. Усяслаў Брачыславіч актыўна распаўсюджаў хрысціянства: пры ім пабудаваны Сафііскі сабор, ён цалаваў Крыж перад перамовамі з Яраславічамі на Ршы. У сям’і Усяслава Брачыславіча ўсе сыны былі выхаваны ў традыцыях хрысціянскай благачыннасці. Чатыром старэйшым сынам былі дадзены імёны ў гонар святых пакутнікаў Барыса і Глеба (родавае імя) і Рамана і Давыда (іх хрысціянскія імёны) [Самонова, 2022, с. 48]. Такім чынам, Усяслаў адным з першых на прасторах Старажытнай Русі замацаваў у імёнах сваіх сыноў хрысціянскі княжацкі культ Барыса і Глеба. Адзін з яго малодшых сыноў — Святаслаў — быў бацькам прападобнай Еуфрасінні Полацкай. Такім чынам, пашырэнне хрысціянства з’яўлялася яскравай рысай праўлення Усяслава Брачыславіча, замацаванай і працягнутай яго дзецьмі і унукамі. Па гэтым прычынам прозвішча “Чарадзей”, замацаванае ў гістарыяграфіі з сярэдзіны XIX ст. з лёгкай рукі вядомых расійскіх гісторыкаў Васіля Данілевіча, Сяргея Салаўёва і магілёўскага двараніна Восіпа Турчыновіча [Борисенко, 2018, с. 98-102], не адпавядае гістарычнай рэчаіснасці.

Царква пасля княжацкага адміністрацыйнага апарату стала другім па значнасці сацыяльным інстытутам у Полацкай зямлі. Настолькі значным, што ў гістарыяграфіі нават была выказана думка аб “полацкім матрыярхаце” у XII ст. (так падкрэсліваўся, напрыклад, велізарны уплыў ігуменні Спаскага манастыра ў кіраванні Полацкай зямлёй у часы высылкі полацкіх князёў у Візантыю) [Янин, 1970, с. 17–19]. І хаця гэтае дапушчэнне з’яўляецца выдавочным перабольшваннем (Еўфрасіння ў палітычным кіраванні удзел не прымала), немагчыма адмаўляць значную ролю Полацкай епархіі ў першай палове XII ст. і аўтарытэт асобы Еуфрасінні Полацкай [Алексеев, 2006, с. 58; Рассадін, 2015, с. 114]. Імёны полацкіх епіскапаў да 1105 г. нам невядомы, але месцам іх пахавання з’яўлялася тэрыторыя метохі Святой Сафіі ў Сяльцы, пра што пагаворым ніжэй. У 1120-х гг. тут уладкаваны Спаскі манастыр і яго

ігуменнай становіцца прападобная Еуфрасіння Полацкая, дачка полацка князя Святаслава-Георгія і ўнучка Усяслава Брачыслававіча.

Так, дзякуючы дуалізму ўспрыняцця правачай дынастыі Раг-валодавчыаў і яе абмежаваных правоў на кіеўскі вялікакняжацкі стол Полацкая зямля займала асобае становішча ў палітычнай сістэме Старажытнай Русі. Гэта дало падставы для з'яўлення ў айчынной гістарыяграфіі па-стулата аб адасобленасці Полацкай зямлі ад Кіеўскай Русі, іх раўнапраўі ў гандлі, каланізацыі, спагнанні даніны, дынастычных шлюбах і інш., што фактычна раўно прызнанню іх асобнай палітычнай і дзяржаўнай суб'ектнасці. Адзначаецца, што дзяржаўнае развіццё Полацкай зямлі праходзіла па тых жа прынцыпах, што і Кіеўскай зямлі, якая аб'яднала Кіеўскія і Наўгародскія княствы [Левко, 2018, с. 11].

Да таго ж асобнымі аўтарамі робіцца спроба надзяліць Полацкую зямлю рысамі дзяржаўнай самастойнасці і ў арганізацыі царкоўнага жыцця з яе нбыта адасобленасцю ад Кіеўскай мітраполі ў XI–XII стст. Сцвярджаецца, што “да 1105 г. хрысціянская царква ў Полацку узнікла і існавала як самастойны, незалежны ад Кіева інстытут (Кіеўскай мітраполі. — *заўвага аўтара*), верагодней за ўсе, духоўна падпарадкаваны Ахрыдскай патрыярхіі. А з моманту падзення Першага Балгарскага царства і ліквідацыі незалежнасці балгарскай царквы ў 1018 г. па 1105 фактычна была цалкам самастойнаю” [Тарасаў, 2017, с. 59]. У гэтым жа рэчышчы дзейнасці Еуфрасінні Полацкай прыпісваецца спроба стварэння ёй “нейкага правабразна незалежнай праваслаўнай беларускай царквы” [Гаранін, 2005, с. 407]. Пазначаныя дапушчэнні магчымыя толькі з адной прычыны — недахопу звестак пра ўнутрыпалітычнае жыццё ў Полацкай зямлі ў летапісах, што і прыводзіць для росквіту творчай фантазіі некаторых аўтараў. У адказ толькі заўважым, што па спісу XVI ст. царкоўнай Службы Еуфрасінні Полацкай яна трывала атаясамлівалася з полацкімі = рускімі князямі: Давыдам і Раманам (хрысціянскія імёны Барыса і Глеба) “в мученицех и в преподобных блаженнаго Феодосия, и Ефросинии видевши веньчанных яко себе жертву давшие Боговми от князь Руских Полоцкия земля потщалася еси братии единомыслити блаженная и княгинскаго лика начаток сам обещанно приносится Богови и святеми восприимай обещанная благая, егоже ради потрудивъшися” [Мельнікаў, 2005,

с. 308]. Як бачна, у кантэксце гэтай Службы асоба Еуфрасініі не выпадае з генеалагічнай супольнасці “рускіх” князёў, князёў Старажытнай Русі.

Прамае супрацьпастаўленне — Полацкая зямля / Кіеўская Русь — супярэчыць іншым атрыбутам дзяржаўнасці: калектыўнай памяці Рагвалодавічаў аб іх роднасці з Рурыкавічамі, адзінай з Кіевам і Ноўгарадам моўнай прасторы (“словенск язык на Руси”), агульнымі родавымі княжацкімі сімваламі (трызуб Рурыкавічаў), адзінай хрысціянскай ідэалогіі Старажытнай Русі з манастырскімі святынямі і княжацкімі культамі.

Дынастычная адасобленасць полацкіх князёў з часоў Ізяслава Уладзіміравіча (988—1001) абумоўлена тым, што яны страцілі правы прэтэндаваць на кіеўскі княжацкі стол. Для перадачы ўлады у Кіеўскай зямлі выкарыстоўваўся прынцып старшынства, а Рагвалодавічы практыкавалі прынцып перадачы ўлады ад бацькі да сына. Такое становішча супярэчыла замацаванай Уладзімірам “лесвічнай сістэме”, калі ў выпадку смерці аднаго з братоў адбывалася перамяшчэнне князёў на адну ступень уверх. Ізяслаў Уладзіміравіч быў першым выключэннем з гэтага правіла, паколькі яго малодшы брат Яраслаў заняў родны для Уладзіміра наўгародскі княжацкі стол: “Оумершю же стареншему Вышеславу Новегороде посадиша Ярослава новегороде” [Полное собрание русских летописей, 1928, с. 85]. Полацкая зямля стала “вотчынай” нашчадкаў Ізяслава [Штыхов, 1992, с. 66]. У сярэдзіне XII ст. па такім жа прынцыпе ў Полацкай зямлі адбылося раздзяленне на вотчыны трох ліній Усяслава Брачыславіча — менскіх Глебавічаў, друцкіх Рагвалодавічаў і віцебскіх Васількавічаў. У ваенна-палітычных адносінах яны прадстаўлялі тры раўназначныя сілы, але ў сваіх дзеяннях кожная з іх вымушана была абатрацца на падтрымку князёў іншых старажытнарускіх зямель, чаму ў поўнай меры садзейнічалі шырокія матрыманіяльныя сувязі полацкіх князёў [Пятнов, 2010, с. 129].

Іншымі словамі, нашчадкі Яраслава Мудрага лічылі полацкіх князёў чужынцамі, бо, атрымаўшы Полацкую зямлю ў “выдзел”, яны пазбаўляліся права прэтэндаваць на іншыя часткі Старажытнай Русі. Так утварыліся дзве асобныя групы ў складзе аднаго княжацкага роду Рурыкавічаў, і кожная з гэтых груп замацавала сваю ўладу над асоб-

най тэрыторыяй, але прэтэндавала пры гэтым на тэрыторыю суседа [Цемушаў, 2022, с. 33].

Такім чынам, сярод усходнеславянскіх палітычных аб'яднанняў апошняй трэці X—XII стст. Полацкае княства займала асобнае месца. На гістарычным фоне развіцця ўсіх старажытнарускіх княстваў у IX — сярэдзіне XII ст. яно мела ярскія рысы адасобленасці і своеасаблівасці. На землях Беларускага Падзвіння з цэнтрам у Полацку у апошняй трэці X ст. былі створаны прэцэдэнт прыходу да ўлады князя не з роду Рурыкавічаў, прадстаўнікі якога кіравалі на землях пачатковай Русі. Прышлы “з-за мора” князь Рагвалод княжыў у Полацку нядоўга, але яго нашчадкі прадоўжылі дынастыю Рагвалодавічаў на Полацкай зямлі.

Полацк з’яўляўся буйным сацыяльна-палітычным, духоўным і культурным цэнтрам Усходняй Еўропы. Своеасаблівасць Полацкай зямлі ў эпоху ВКЛ замацавалася ў яе назве — “Рагвалодаўшчына” — у гонар заснавальніка полацкага княжацкага дома Рагвалода [Семянчук, 2013, с. 28; Філіповіч, 2012, с. 95—103]. Сам Рагвалод, відаць, паходзіў з вышэйшай племяннай нарвежскай знаці — яраў з Мёра — гістарычнай вобласці ў паўночнай частцы Заходняй Нарвегіі, размешчанай на ўзбярэжжы Атлантыкі, яго радавод мог пачынацца ад нашчадкаў Рогнвальда Эйстэйнсана, заснавальніка дынастыі яраў Аркнэйскіх астравоў [Самонова, 2012, с. 76—77]. Калі так, то продкі Еуфрасінні Полацкай паходзілі ад скандынаўскіх ліній Рурыка і Рагвалода, і правяршыць гэта сёння можна метадамі прыродазнаўчых навук, прынамсі, аналізу ДНК.

Аднак гіпотэза аб пачатковым варажскім перыядзе гісторыі Полацка не атрымала пацвярджэння, а археалагічныя знаходкі матэрыяльнай культуры скандынаваў толькі пацвярджаюць шырокія знешнія сувязі горада ўжо на ранняй стадыі яго развіцця [Дук, 2012, с. 67]. У гэтай сувязі варта заўважыць, што назва полацкай княжацкай дынастыі “Ізяславічы”, якая сустракаецца ў гістарыяграфіі [Загорульскі, 2014, с. 92], не верыфікуецца гістарычнымі крыніцамі. Але пры гэтым полацкія князі ярка ўсведамлялі непарывную сувязь з агульнымі каранямі — дынастыяй Рурыкавічаў і князем Уладзімірам Святаславічам, які распаўсюджваў хрысціянства на Русі і з’яўляўся для палачан сакральнай асобай [Галубовіч, 2014, с. 8—9]. У палітычным плане пры Усяславе Брачыславічы Полацкая

Удзельны перыяд на тэрыторыі Старажытнай Русі пачынаецца з XI ст. Замацаванне за князямі удзелаў сваіх бацькоў было зацверджана рашэннем Любечкага з'езду 1097 г. пад патранажам Уладзіміра Манамаха, у якім Усяслаў удзел не прымаў. Гэта пацвярджае пэўную аўтаномію Полацкай зямлі і цэнтралізацыю ўлады Усяславам Брачыславічам. Па гэтай прычыне удзельны перыяд гісторыі Полацкай зямлі пачынаецца пазней, у XII ст., калі з яе складу канчаткова вылучыліся адпаведныя тэрытарыяльна-адміністрацыйныя адзінкі — удзелы (воласці), у якіх кіруюць дзеці вялікага (полацкага) князя.

Удзелы-воласці кіраваліся старэйшымі сынамі полацкага князя у выглядзе намесніцтва па так званаму родаваму праву. Пасля смерці бацькі яны атрымалі гэтыя гарады і землі як сваю вотчыну ўжо на падставе феадальнага права, заснаванага на спадчыннай уласнасці [Назаренко, 1986, с. 155].

У князя Усяслава Брачыславіча, паводле *летанісаў*, было сем сыноў: Давыд, Глеб, Раман, Рагвалод, Барыс, Расціслаў і Святаслаў. Старэйшымі сынамі Усяслава былі Барыс, Глеб, Давыд і Раман, малодшымі — Святаслаў і Расціслаў. За адным са старэйшых сыноў быў замацаваны галоўны горад зямлі — Полацк, і гэта азначала яго верхаўенства перад іншымі братамі.

Валоданне Полацкам магло адбывацца толькі са згоды палачан (мужоў-баяр ці полацкага веча), тады як у прыгарадах княжацкія сталы нашчадкамі Усяслава Брачыславіча нярэдка здабываліся сілаю зброі, а з другой паловы XII ст. — і пры падтрымцы літоўскіх плямёнаў [Любавскі, 1915, с. 18].

У летанісах імя старэйшага полацкага князя прама не называецца, і гэта праблема з'яўляецца прадметам гістарычных рэканструкцый. Так, пра магчымае старшынства Барыса Усяславіча сведчыць заснаванне ім у 1102 г. горада Барысава з воласцю. Таксама на гэта указваюць паведамленні “Жыцця Прападобнай Еуфрасінні Полацкай”. Менавіта Барыс са згоды епіскапа і баярскага савета дазволіў Еуфрасінні стаць ігуменнай манастыра Святога Спаса ў Сяльцы, спадчынным уладанні полацкіх епіскапаў і Святой Сафіі [Житие и подвижничество...]. Барыс заснаваў мужчынскі манастыр Барыса і Глеба ў Бельчыцы. У позняй беларуска-літоўскай летаніснай традыцыі гэтая падзея надзейна звяза-

на з яго імем [Полное собрание... 1975, с. 22; Філіповіч, 2012, с. 67]. І Сяльцо, і Бельчыцы з'яўляліся прылеглымі да Полацка мясцовасцямі, адпаведна епіскапскімі і княжацкімі слабодамі (уладаннямі), а Барыса-Глебскі манастыр стаў другім буйнейшым манастыром у Полацку нароўні са Спаскім. Паводле Жыцця, дачка Барыса, Звяніслава, прынесла да Еуфрасінні ў манастыр залатыя рэчы і каштоўнае княжацкае адзенне, якіх хапіла на будаўніцтва царквы Святога Спаса. Такія рэсурсы маглі быць у старэйшага князя Полацкай зямлі. Пра Барыса вядома, што ён памёр у 1128 г. [Полное собрание... 1926, Стб. 299].

Старэйшым полацкім князем мог быць і Давыд — удзельнік кааліцыйных паходаў з паўднёва-рускімі князямі на полаўцаў у 1103 г. і на свайго роднага брата Глеба Менскага у 1104 г. [Алексеев, 2016, с. 11] Ёсць меркаванне, што Давыд змяніў Барыса на полацкім стале у 1106 г. [Левко, 2018, с. 197], але гэта прама не пацверджана ў гістарычных крыніцах. Вядома, што у 1028/29 г. (тут і далей падвойныя гады пазначаны па храналогіі розных летапісных зводаў) полачане пазбаўляюць Давыда княжацкага стала і больш пра яго звестак няма.

Глеб Менскі кіраваў другім па значнасці горадам Полацкай зямлі, які, да таго ж першым вылучыўся ва удзел, таму і яго старшынства пасля Барыса таксама вельмі верагоднае. Пра дзейнасць Рамана Усяслававіча звестак зусім няма, дата яго смерці ў розных крыніцах згадана пад 1113, 1114, 1116 гг. [Введенский, 2022, с. 271–272]. З Жыцця Еуфрасінні Полацкай вядома, што яго удава “Раманавая” была ігуменнай полацкага манастыра і да яе звярнулася Прадслава з просьбай аб пастрыванні.

Пры гэтым амаль усе нашчадкі Усяслава Брачыслававіча лічылі сябе ў аднолькавых правах і парадак старшынства пасля 1101 г. значна аслабеў. Гэта быў час пачатку міжусобиц унутры роду Рагвалодавічаў, чым актыўна карысталіся кааліцыі паўднёва-рускіх князёў з палітычным цэнтрам у Кіеве. Найбольш уплывовымі з іх былі Уладзімір Усеваладавіч Манамах і яго сын Мсціслаў. Першы з іх, выдаў, жорстка падавіў “сепаратызм” Глеба Усяслававіча, князя Менскага, і непасрэдна займаўся ўшхаміраваннем полацкіх князёў (1121 г.) [Загорульский, 2014, с. 108]. Апагеем умяшальніцтва з боку паўднёва-рускіх князёў на чале з Мсціславам стала высылка ў 1129 г. (па Лаўрэнцьеўскаму летапісу) ці 1130 г. (па Іпацьеўскаму) полацкіх князёў у Візантыю.

1584. рѣставъ. ѿрославъ. тославъ. второмъ.
 вполѣтѣ. прѣспѣви. мѣхѣи. вѣнчѣви. вполѣтѣ.
 поспѣи мѣхѣи. вѣнчѣви. мѣхѣи. вѣнчѣви. мѣхѣи.

Высылка полацкіх князёў з жонкамі і дзецьмі ў Канстанцінопаль па загаду вялікага князя
 кіеўскага Мсціслава Уладзіміравіча. Мініяцюра з Радзівілаўскага летапісу. XV ст.

Высылка ўсіх князёў адной галіны роду — беспрэцэдэнтны выпадак у гісторыі Старажытнай Русі, і адбылося гэта не без згоды полацкага веча. Гэтай падзеі у 1127 г. папярэднічала вайна Мсціслава супраць палачан з вялікай кааліцыяй паўднёва-рускіх князёў, ад якой моцна пацярпелі паўднёвыя гарады Полацкай зямлі — Заслаўе, Лагойск, Барысаў і Друцк. Каб адвесці бяду ад Полацка, палачане абвінавацілі ва ўсіх бедах Давыда (на той час, безумоўна, старэйшага полацкага князя) і замянілі яго на Рагвалода [Полное собрание..., 1926, Стб. 298]. У пошуках адказу, хто быў гэты Рагвалод, гісторыкамі пераважна разглядаюцца два князі — Барыс Усяславіч ці Рагвалод Барысавіч, яго сын [Загорульский, 2014, с. 111]. Згодна з даўняй гістарыяграфічнай традыцыяй, якая бярэ пачатак яшчэ з часоў В. М. Тацішчава, лічыцца, што ў князя Усяслава было шэсць сыноў, а Барыс і Рагвалод гісторыкамі атаясамляюцца як адна асоба: з хрысціаным імем Барыс і родавым — Рагвалод [Лявшун, 2018, с. 84]. Таксама існуе меркаванне аб тым, што сярод сыноў летапісцамі памылкова названы унук Усяслава — Васіль (Рагвалод) [Введенский, 2022, с. 269]. Ёсць і трэцяе меркаванне: летапісцы не памыліся, і князь з імем Рагвалод сапраўды існаваў і быў сярэднім сынам Усяслава [Само-

нова, 2022 с. 46]. Таму “вінаваціць” летапісцаў у памылцы і катэгарычна адмаўляць яго існаванне усё ж нельга.

У год смерці Барыса Усяслававіча (1128 г.) здарыўся прыродны катаклізм, звязаны з паводкамі і неураджаймі: “Вялікая вада патапіла і людзей, і жыта, а харомы былі ўнесены вадой” [Полное собрание..., 1926, Стб. 299]. Праз год усе полацкія князі па рацэ і па моры “на трох ладдзях” былі сасланы ў Візантыю. Прычына гневу кіеўскіх князёў на полацкіх Усяслававічаў раскрываецца паведамленнем Іпацьеўскага жэнапісу аб парушэнні полацкімі князямі крыжацкага паводжання і адмове дапамагаць Мсціславу ў барацьбе з полаўцамі [Рукавишников, 2003, с. 105–106].

Пры Усяслававічах у Полацку адбылося некалькі важных падзей: стаўленне епіскапа Міны (1105 г.), які быў грэкам па паходжанні, і няўдалы паход “усёй браці” з ліку князёў Усяслававічаў на земгалаў (1106 г.), у выніку якога, паводле летапісу, было забіта 9 тысяч дружыннікаў [Полное собрание..., 1926, Стб. 280, 281]. У 1104 г. Давыд, першы з Усяслававічаў, парушае палітычнае адзінства свайго княжацкага дому — удзельнічае ў паходзе разам з кіеўскімі князямі на свайго брата Глеба Менскага [Полное собрание..., 1926, Стб. 280].

Няўдалы паход полацкіх князёў Усяслававічаў супраць балцкага племені земгалаў у 1106 г. Мініяцюра з Радзівілаўскага летапісу, XV ст.

Яшчэ адна распаўсюджаная ў гістарыяграфіі думка аб замацаванні за кожным з сыноў Усяслава асобнага ўдзела не пацвярджаецца гістарычнымі крыніцамі [Левко, 2004, с. 67]. Полацк як галоўны горад усёй зямлі па-ранейшаму заставаўся асноўным месцам пражывання Усяславічаў. Тут жа размяшчаліся іх родавыя пахаванні — княжацкія пахавальні ў мураваных храмах — усіх, акрамя Глеба [Дук, 2020, с. 3–8]. Пры гэтым у першыя гады пасля смерці Усяслава Брачыславіча яго сыны яшчэ стараліся прытрымлівацца адзінства, зноў жа за выключэннем Глеба Менскага, хаця і ён быў удзельнікам сумеснага паходу Усяславічаў на земгалаў (1106 г.). Малодшыя Усяславічы — Святаслаў і Расціслаў — таксама пражывалі ў Полацку, хаця маглі мець свае уласныя удзелы.

Уласна **Полацкая воласць** з’яўлялася ўдзелам, якім асабіста валодаў полацкі князь, яна прасціралася на поўнач да азёр Нешчарда і ўздоўж ракі Палаты, а таксама на поўдзень, у раён полацка-ушацкіх пасяленняў да вярхоўяў ракі Бярэзіны і левабярэжжа Улы [Алексеев, 2006, с. 8–9]. На ўсходзе яе памежным пунктам быў Кардон, на захадзе і паўночным захадзе — сістэма умацаваных фарпостаў на крывіцка-балцкай мяжы. Межы воласці былі трывалымі і ў цэлым адпавядалі тэрыторыі Полацкага павету XVI ст.

Глеб Усяславіч (Глеб Менскі) атрымаў **Менскую воласць** яшчэ пры жыцці бацькі. Але ж самастойную палітыку Глеб да 1101 г. не праводзіў, паколькі на той час існавала “палітычнае адзінства зямлі” [Заяц, 1993, с. 11]. Менск і акругай быў вылучаны ва ўдзельнае княства каля 1085/1086 г., тады ж былі узведзены магутныя умацаванні Менскага замка [Кошман, 2017, с. 108-109]. Пры Глебе Усяславічы ў Менску на Свіслачы размяшчалася княжацкая рэзідэнцыя і ён пераўтвараецца ў буйны гандлёва-рамесны цэнтр на паўднёвых межах Полацкай зямлі.

Пасля смерці Усяслава Брачыславіча Менск нярэдка выступае як самастойная палітычная адзінка. Так, з 1104 па 1119 г. менскі князь Глеб прэтэндаваў на пэўную частку дрыгавіцкіх зямель, якія не ўваходзілі ў Полацкую зямлю, а таксама спрабаваў стварыць палітычны саюз, які аб’ядноўваў падняпроўскія ўладанні Полацкай зямлі з цэнтрам у Оршы (1116 г.) [Заяц, 1987, с. 21–22]. Тады ж на левым беразе Дняпра

была пабудавана крэпасць Орша — насупраць Копысі, якая размяшчалася на правым беразе і маркіравала заходняе парубежжа Смаленскай зямлі. Так у пачатку XII ст. вылучылася асобная **Аршанская воласць** [Левко, 2018, с. 196]. Верагодна, што археалагічна даследаванае Свіслацкае гарадзішча ў Асіповіцкім раёне Магілёўскай вобласці ў часы Глеба Усяславіча з'яўлялася маркерам паўднёва-усходняй мяжы менскай воласці [Борейша, 2017, с. 61].

З 1119 па 1139 г. Менскі удзел быў у падпарадкаванні кіеўскіх князёў, а пасля вяртання зсылкі ў Візантыю ў ім княжаць нашчадкі Глеба Усяславіча. Яны не здолелі замацавацца на полацкім стале, але зрабілі спробу далучыць да Менска бліжэйшыя удзелы Полацкай зямлі, замацаваўшы ў складзе Менскай зямлі Аршанскую воласць [Левко, 2013, с. 110].

У другой палове XII ст. у Менскім княстве існаваў асобны княжацкі стол у г. Лагойску. У Менску Глебам ствараецца спроба будаўніцтва ўласнай царквы-пахавальні для усёй княжацкай галіны Глебавічаў, і, такім чынам, Менскае княства атрымала б усе артыбуты самастойнасці [Кошман, 2017, с. 109]. Багацце гэтай зямлі было падмацавана вялікімі людскімі рэсурсамі на мяжы дрыгавіцкіх і крывіцкіх зямель, вядома пра ўкладанне Глебам вялікай колькасці грошай на патрэбы кіеўскага Пячорскага манастыра. Тым не менш супрацьстаянне з Манамахам скончылася для Глеба трагічна — яго гібель у кіеўскім палоне у 1119 г. [Алексеев, 2006, с. 12].

Напад Уладзіміра Мамалыка на Менск і бітва з Друцкім падчас таго ж выцягнення. Мініятура з Радзівіліўскага летапісу, XV ст.

Другі ўдзел, які мог вылучыцца пры жыцці Усяслава, быў **Заслаўскі** [Заяц, 1993, с. 10]. Ён мог выконваць функцыю так званага “стартавага” ўдзелу, куды садзілі на княжэнне будучых вялікіх князёў. Па аналогіі такі ж удзел — Тураўскі — быў у Кіеўскай зямлі. Заслаўскі ўдзел мог належаць аднаму са старэйшых сыноў Усяслава — Давыду [Загорульскі, 2014, с. 105].

Такім чынам, два удзелы — Менскі і Заслаўскі — маглі быць вылучаны на родавым праве ў XI ст. і не з’яўляліся уласнасцю ўдзельных князёў. Магчыма, да гэтага пэрагу можна далучыць **Лукомскую воласць**, якая была падпарадкавана Полацкай зямлі на мяжы X—XI стст. і з’яўлялася даменальным уладаннем полацкага княжацкага роду. Лукомль не выконваў функцыі памежнай крэпасці і ў XII ст. ніводны князь не прэтэндаваў на Лукомль як на частку вотчыны. Гэтая воласць выкарыстоўвалася для утрымання і абслугоўвання патрэб полацкага князя і яго дружыны [Левко, 2018, с. 191].

Вылучэнне удзелаў у XII ст. адбывалася ўжо на аснове развіцця феадальнага права, і гэтак права ў поўнай меры распаўсюдзілася і на былыя родавыя Менскі і Заслаўскі ўдзелы. Іх валоданне Усяславічамі, нароўні з астатнімі, магчыма вызначыць рэтраспектыўна — на падставе княжання іх спадкаемцаў [Загорульскі, 1998, с. 73]. Дадзеныя аргументы не самыя трывалыя, але за недахопам летапісных паведамленняў іх усё ж вар-

та прымаць. Як правіла, гэта былі воласці ў памежных землях з цэнтрамі-крэпасцямі (Браслаўская, Ізяслаўская, Лагожская, Друцкая, Віцебская, Усвяцкая) і ўсе яны падпарадкоўваліся непасрэдна Полацку.

Да сярэдзіны XII ст. былі ўтвораны вотчыныя уладанні асобных галін полацкага княжацкага дому, галоўнымі з якіх былі нашчадкі Барысавічаў (Рагваладовічаў) *друцкіх*, Глебавічаў *менскіх* і Васількавічаў *віцебскіх*. Яны кіравалі ў полацкіх “прыгарадах” — залежных ад яго гарадах, але галоўным для князёў з’яўляўся полацкі княжацкі стол. Са складу Полацкай зямлі ў XII ст. вылучыліся тры галоўныя княствы — Менскае, Друцкае і Віцебскае, пры гэтым Віцебск з 1165 г. адыходзіць пад уплыў смаленскіх князёў [Алексеев, 1966, с. 278]. З іх толькі Менск здолеў скласці канкурэнцыю Полацку як другі самы буйны цэнтр Полацкай зямлі. Менскае княства выходзіць са складу Полацкай зямлі ў 1185 г. [Левко, 2013, с. 110].

Цэнтры валасцей Беларускага Падзвіння маглі быць утвораны шляхам перарастання пагостаў X ст. спачатку ў “град”, а пасля — у горад у яго сацыяльна-эканамічным разуменні. Напрыклад, такім шляхам магла быць вылучана **Віцебская і Усвяцкая воласці**. Да ўтварэння пагостаў гэтыя пасяленні існавалі як рода-племяныя цэнтры, якія былі падпарадкаваны новай уладзе Рурыкавічаў княгіняй Вольгай. Паступова ў XI ст. фарміравалася мяжа Віцебскай воласці, якая была досыць трывалай прынамсі да XVI ст. і ахоплівала тэрыторыі сучасных Віцебскага раёна і часткі Гарадоцкага раёна, дзе межавала з Усвяцкай воласцю [Левко, 2004, с. 47, 50-51, 53]. Пасяленне Кардон у Шумілінскім раёне вызначала мяжу з Полацкай воласцю.

Асноўныя воласці былі замацаваны за князямі па нараджэнні, але былі і выключэнні. Напрыклад, **Барысаўская воласць** была вылучана князем Барысам Усяславічам пасля пабудовы аднайменнага горада, узведзенага і уладкаванага князем на рацэ Бярэзіне: у 1102 г. “Борис Все-славич полоцкий ходил на ятвяг и, победа их, возвратясь, поставил град Борисов во свое имя и людьми населил” [Татищев, 1994, с. 123]. Гэтае паведамленне пацверджана і ў беларуска-літоўскіх летапісах.

Стварэнне новай Барысаўскай воласці з’яўляецца яскравым адлюстраваннем развіцця феадальнага права. Межы гэтай воласці маркіраваны так званымі Барысавымі і Рагваладавым камянямі: каля 1127 г. Барысавы

камяні пазначалі межы з Лукомскай і Друцкімі валасцямі, а Рагвалодаў камень — мяжу Барысаўскай валасці з Друцкай і Аршанскай валасцямі [Левко, 2004, с. 55–56].

Вылучэнне Барысаўскай валасці магло падштурхнуць уладальніка Менскай валасці да актыўнага пашырэння яго ўдзела ў бок Падняпроўя, і гэтым можа таумачыцца вялікая актыўнасць Глеба Менскага ў прэтэнзіях на землі валасцей Друцка і Оршы (1116 г.).

У Аршанскім Падняпроўі цэнтры пагостаў і валасцей таксама фарміраваліся на аснове папярэдніх племянных структур, але аформіліся пазней — у другой палове XI ст. ці нават у XII ст. Так, **Друцкая валасць** утварылася не пазней 1078 г. на аснове племяннога цэнтра, а Аршанская валасць у XII ст. тэрытарыяльна “праглынула” Гарадзішча Чаркасава — племянны цэнтр акругі на беразе р. Аршыцы [Левко, 2004, с. 55–56]. У XII ст. памежным горадам Друцкай валасці на поўдні быў Магілёў, які “вырас” з пагоста XI ст. [Марзалюк, 1998, с. 19–20].

Ваяўнічая палітыка Глеба у дачыненні да Уладзіміра Манамаха і яго сына Мсціслава прывяла да уваходжання Друцка і Оршы ў Полацкую зямлю ў выніку пагаднення з Манамахам, у той час як Копысь засталася ў складзе Смаленскай зямлі [Левко, 2004, с. 66].

У канцы XII ст. княствы-удзелы, вылучаныя са складу Полацкай зямлі, развіваюцца самастойна (утвораныя ва ўдзельны перыяд валасці былі устойлівымі адміністрацыйна-гаспадарчымі адзінкамі ВКЛ да пачатку XVI ст.) [Левко, 2004, с. 68].

У пераліку валасцей Полацкай зямлі XII — пачатку XIII ст. ёсць усе падставы згадаць **Герцыке** і **Кукенойс**. Гэта былі валасці з цэнтрамі-гарадамі, якія ў нямецкіх хроніках называліся тэрмінам *urbs*. Горад у Старажытнай Русі меў сваю абшчыну і быў звязаны з акругай — валасцю, Герцыке і Кукенойс не былі выключэннем. Аднак цэнтрам зямлі, такім як Полацк, пазначаным нямецкім хроністам Генрыхам Лацвійскім тэрмінам *spitas*, яны так і не сталі [Дворніченко, 2023, с. 142, 145].

Яркая эпоха праўлення дзяцей Усяслава не была працяглай. Адразу пасля летапісных паведамленняў пра ўкняжэнне Рагвалода і смерці Барыса (1128 г.) у Полацкай зямлі адбыліся падзеі, якія прывялі да апагею ваеннага супрацьстаяння полацкіх і кіеўскіх князёў. Пераможца супраць-

стаяння, кіеўскі князь Мсціслаў, у 1129/1130 г. садзіць на княжэнне у Полацк свайго сына Ізяслава, а ў полацкіх “прыгарадах” — сваіх “мужоў”. Полацкія князі (Давыд, Расціслаў, Святаслаў, два сыны Рагвалода з жонкамі і дзецьмі) былі сасланы спачатку і Кіеў, пасля — у Візантыю [Полное собрание..., 1928, с. 208]. Рамана, Глеба, Барыса ўжо не было ў жывых. Што адбылося з Рагваладам (Рагваладам Усяславічам ці Рагваладам Барысавічам?), летапісцы не паведамаюць. Магчыма, гэты князь мог застацца ў адным з удзелаў Полацкай зямлі і вярнуцца на княжэнне ў 1144 г. [Введенский, 2022, с. 268]. Сярод пазначаных летапісцамі сасланных князёў быў бацька Еуфрасінні Полацкай — князь Святаслаў-Георгій і яго жонка Сафія. Далейшы іх лёс у Візантыі невядомы, захаваліся толькі звесткі, што яны мужа ваявалі на баку візантыйскага імператара з сарацынамі (арабамі) [Штыхаў, 2000, с. 180].

Сафія, маці прападобнай Еуфрасінні Полацкай, па ускосных звестках, магла быць дачкой Уладзіміра Манамаха [Мельнікаў, 2005, с. 31—32]. Знаходкі пячацяў з імем Сафіі сведчаць, што яна магла з дапамогай афіцыйнай перапіскі весці пэўныя гаспадарчыя справы. Але ці толькі гаспадарчыя? Можна, і палітычныя? Так, выбітны расійскі гісторык Валянцін Лаўрэнцьевіч Янін на аснове знойдзеных асабістых пячацяў агучыў назіранне, якое ў перакладзе на беларускую мову гучыць так: “Полацкая княгіня не сядзіць у жаночай палове княжацкага дварца і нават у манастыры ёй няма спакою, яна наладжвае кантакты з аддаленымі землямі і кіруе Полацкам” [Янін, 1970, с. 17; Янін, 1970, с. 234]. Думка аб магчымасці “афармлення афіцыйных дакументаў, да якіх прывешваліся асабістыя пячаты”, маці прападобнай, княгіні Сафіі, і вядзенне ёй гаспадарчых спраў сустракаецца і ў іншых аўтараў [Мельнікаў, 2005, с. 66; Пушкарева, 1989, с. 36]. Нам падаецца, што Леанід Аляксееў пераканаўча паказаў, што прыдуманая В. Яніным паняцце “полацкі матрыярхат” ніяк не датычыцца палітычных аспектаў дзейнасці Сафіі і Еуфрасінні. І ці маглі яны быць увагуле? Але ж версія аб гаспадарчых клопатах Сафіі мае права на існаванне, паколькі яна вяла афіцыйную перапіску. Таму трэба прызнаць, што прападобнай было з каго браць прыклад у самастойнасці прыняцця пэўных рашэнняў, прынамсі, у гаспадарчых справах.

З 1130 па 1132 г. Полацкай зямлёй кіравалі кіеўскія намеснікі, у Полацку княжыць Ізяслаў Мсціславіч, якога змяняе яго малодшы

брат Святаполк. У 1132 г., пасля смерці Мсціслава, палачане выганяюць Святаполка і ставяць на княжэнне Васільку Святаславіча. Паводле летапісаў, на радзіму ў 1139/1140 г. вярнуліся два нашчадкі Усяслававічаў. Адным з іх мог быць Васілька (Рагвалод) Барысавіч [Рукавішников, 2003, с. 100]. Але не выключана, што з Візантыі маглі вярнуцца Іван Барысавіч і Расціслаў Глебавіч [Алексеев, 2006, с. 16–17], а Васілька Святаславіч, брат Еуфрасінні, увогуле мог пазбегнуць высякі [Мельнікаў, 2005, с. 67].

Пасля смерці Васількі Святаславіча (1143/1144) барацьба за Полацк пачынаецца паміж дружкімі Рагвалодавічамі і менскімі Глебавічамі. Усяго за вельмі непрацяглы час разгортваецца ажно шэсць (!) драматычных эпізодаў барацьбы паміж імі [Алексеев, 2006, с. 16–17]. У 1144 ці 1146 г. полацкім вялікім князем становіцца князь дружкай лініі — Васіль (Рагвалод), унук Усяслава Брачыславіча. У яго руках полацкі пасад знаходзіўся па 1151 гг. і ў 1158/1159–1161/1162 гг. З 1151 да 1158/1159 гг. у Полацку замацаваўся менскі князь Расціслаў Глебавіч, пры ім палачане схапілі Васіля (Рагвалода) і перадалі Расціславу ў Менск, дзе ён утрымліваўся “у вялікай нястачы”, але здолеў у 1159 г. уцячы з палону, замацавацца ў сваім родным Друцку і зноў дабівацца полацкага стала. Сярод палачан здарыўся раскол і палыхнуў “мяцеж вялікі”, у выніку частка з іх падтрымала Рагвалода. Але і Расціславу удалося заміласцівіць “полацкіх мужоў” — пад Друцкам абодва князі цалавалі крыж. Пасля гэтага вайна паміж братамі працягвалася, не без поспеха для Рагвалода і з дапамогай палачан ажно да 1162 г., калі знясіленыя ў барацьбе паміж князямі палачане пасадзілі ў Полацку Усяслава Васількавіча. Гэтыя факты яскрава сведчаць не толькі аб ролі полацкага веча ў замірэнні княжацкіх амбіцый, але і аб высокай цане, якую заплаціла насельніцтва Полацка і Полацкай зямлі — выгнаннік Расціслаў Глебавіч па дарозе на Менск многа зла прычыніў полацкай воласці, “воюя и скоты и челядь” [Полное собрание..., 1908, Стб. 498].

Матэрыяльным доказам адной з бітваў паміж мінскімі і дружкімі князямі 1158/1159 г. з’яўляецца раскапанае археолагамі масавае курганае пахаванне ў Друцку, якое налічвае астанкі 38 чалавек (князь, яго дружина і рабы). У адным пахаванні ў каменным саркафагу знойдзены астанкі 4–6-гадовага княжыча з дынастыі мінскіх Глебавічаў, не выключ

чана — сына самога Расціслава Глебавіча [Левко, 2010, с. 371–378].

Пры Расціславе Глебавічам падпарадкоўваліся Полацкая, Ізяслаўская, Барысаўская, Менская і Друцкая воласці ў складзе Полацкай зямлі. Змена князеў у гэты час адбывалася не без уплыву паўднёварускіх князеў. У гэтых падзеях палітычныя рашэнні прымаюцца пры удзеле палачан (веча), а замацаванне княжацкай улады ў Полацку ўжо непасрэдна атаясамліваецца з воляй полацкага патрыцыяту і баярства.

Да сярэдзіны XII ст. былі ўтвораны вотчыныя уладанні асобных галін полацкага княжацкага дому, галоўнымі з якіх былі нашчадкі Барысавічаў (Рагвалодавічаў) *друцкіх*, Глебавічаў *менскіх* і Васількавічаў *віцебскіх*. Яны кіравалі ў полацкіх “прыгарадах” — залежных ад яго гарадах, але галоўным для іх з’яўляўся полацкі княжацкі стол. Са складу Полацкай зямлі ў XII ст. вылучыліся тры галоўныя княствы — Менскае, Друцкае і Віцебскае, пры гэтым Віцебск з 1165 г. адыходзіць пад уплыў смаленскіх князеў [Алексеев, 1966, с. 278]. З іх толькі Менск здолеў скласці канкурэнцыю Полацку як другі самы буйны цэнтр Полацкай зямлі. Менскае княства выходзіць са складу Полацкай зямлі ў 1185 г. [Левко, 2013, с. 110].

У 1160–70-я гг. адбываецца ўзмацненне смаленскіх князеў Расціславічаў, якія ставілі мэтай падпарадкаваць сабе разрозненыя удзелы Полацкай зямлі і дзеля гэтага ўсяляк садзейнічалі канфліктам паміж удзельнымі полацкімі князямі. Смаленскі князь Давыд быў галоўным прадстаўніком смаленскіх князеў, ён замацаваў і пашырыў уплыў свайго бацькі над Полацкай зямлёй (гэтаму спрыяла тое, што ён з 1165 г. быў віцебскім князем) [Довнор-Запольский, 1891, с. 149]. Але з гэтага часу і да канца XII ст. віцебская галіна полацкіх князеў не губляла кантролю над Віцебскім княствам [Пятнов, 2010, с. 143].

З 1170-х гг. у барацьбу за полацкі княжацкі стол актыўна ўключаюцца віцебскія Васількавічы. З 1167 па 1181 г. Усяслаў Васількавіч займае полацкі стол, а ў Віцебску княжыць яго брат Брачыслаў, а сын Брачыслава Васілька сеў на княжэнне ў Ізяслаўлі. У той час у выніку актыўнага ўзаемадзеяння са смаленскімі князямі афармляецца тэрыторыя будучай Віцебскай зямлі, у яе склад была ўключана тэрыторыя Аршанскай воласці [Левко, 2004, с. 67]. Менавіта віцебскія князі найбольш паспяхова ў палітычным сэнсе парадніліся дынастычнымі шлюбамі з прадстаўнікамі кіеўскага княжацка-

га дому. Такім чынам, у 1180-я гг. роднасныя сувязі Рагвалодавічаў становяцца другаснымі ў параўнанні з іх сваяцтвам з князямі, залежнымі ад Кіева. У 1180, 1186 і 1196 гг. з'яўляюцца вехамі ваенна-палітычных інтрыг, звязаных са спробамі кіеўскіх князёў прыпісаць да сабе полацкі дамен, абапіраючыся на роднасныя сувязі з полацкімі князямі. Аднак нават пры усёй слабасці полацкіх князёў у выпадку адкрытага пасягнення на полацкую тэрытарыяльную спадчыну яны яшчэ былі здольныя аб'яднацца (так адбылося ў 1180 г., калі смаленскія князі пасягнулі на Друцкі удзел і гэта выклікала аб'яднаны паход усіх полацкіх сіл) [Левко, 2018, с. 201, 204].

Да 1186 г. Полацкая зямля аказалася ў палітычным сэнсе раз'яднанай, Полацк знаходзіцца ў коле варожых князёў — з поўначы наугародскіх на чале з Мсціславам Давыдавічам, з усходу — смаленскіх (Давыд Расціславіч), з поўдня — лагожскіх (“менская” лінія на чале з Васількам Валадаравічам) і друцкіх (Усяслаў Рагвалодавіч) [Пятнов, 2010, с. 134]. Пытанне аб супраціву ці несупраціву кааліцыі па-ранейшаму вырашыў не князь, а палачане.

Падзеі 1186 г. закончыліся мірам з Давыдам Расціславічам пад націскам полацкага веча: “І пайшлі да іх на сумежжа, і сабраліся усе, і сустрэліся з паклонам і гонарам, і аддалі яму дары многія, і памірыліся, і разышліся ў землі, кожны ў сваю” [Полное собрание русских летописей, 1928, стб. 404]. Дакладна невядома, хто быў у Полацку князем на той час і чым быў абумоўлены такі маштабны паход, аналаг шэрагу кааліцыйных паходаў ранейшых часоў. Паводле “Хронікі Лівоні”, з 1184 г. (1186?) у Полацку княжыў “кароль полацкі” Уладзімір [Генрих Латвійскі, 1938, с. 71–72]. Князь з такім імем *упершыню* з'яўляецца ў Полацку з часоў Уладзіміра Святаславіча. Яго паходжанне з роду Рагвалодавічаў верагоднае, але не дакладнае. Калі так, то ён мог быць сынам полацкага князя Усяслава Васількавіча ці сынам Валадара Глебавіча і братам княжны Сафіі — жонкі дацкага караля Вальдэмара I (1157–1182), але мог увогуле мець другое імя — Васілька [Пятнов, 2010, с. 137].

Уладзімір княжыў да 1216 г. З яго імем звязана працяглая барацьба Полацка з Ордэнам мечаносцаў, якая для Полацка закончылася стратай зямель Ніжняга Падзвіння, але захаваннем тэрытарыяльнай цэласнасці Полацкай зямлі. Лічыцца, што Уладзімір дазволіў каталіцкім місіянерам на чале з Мейнардам прапаведаваць у землях ліваў, хаця першая нямецкая

факторыя у Ніжнім Падзвінні з’явілася яшчэ у 1160 г. [Дворниченко, 2023, с. 132]. У “Хроніцы Лівоні” “кароль полацкі” названы па імені Уладзімір (1184, 1206, 1208 і 1216 гг.), але пад 1201, 1203, 1210, 1212 і 1222 г. імя полацкага князя (князеў?) чамусьці не называецца [Генрих Латвійскі, 1938]. Загаворваецца паходжання князя з незвычайным для полацкага княжацкага антрапамініка імя і ход далейшых падзей не дазваляюць дакладна адказаць на пытанне, ці быў згаданы ў Хроніцы Уладзімір адзіным полацкім князем у гэты час [Богданов, 2002, с. 19–32].

Так, у 1191 г. палачане уступаюць у кааліцыю з Ноугарадам для паходу на чуждз, у 1198 г. яны ўжо зноў ваяуюць з Ноугарадам [Полное собрание русских летописей, 1841, с. 18]. У 1199 г. кааліцыя “усей вобласси наугародской” з удзелам наугародцаў, пскавічэй, наваторжцаў і ладажан на чале з наугародскім князем Яраславам Уладзіміравічам накіроўваецца паходам на Полацк, але палачане сустрэлі войска “з паклонам” і прасілі міру: “Бог бо не вда крѣви пролитѣя крестіаном межи собою” [Полное собрание русских летописей, 1841, с. 24].

Відавочна, што тры асноўныя лініі полацкіх князеў — “друцкая”, “менская” і “віцебская” у апошняй трэці XII ст. па-ранейшаму вызначала палітычнае жыццё Полацкай зямлі. У 1180-х гг. афармляецца саюз “менскай” і “друцкай” галін полацкіх князеў, якія паставілі пад кантроль амаль усю Полацкую зямлю, за выключэннем Віцебска [Пятнов, 2010, с. 142]. Арганізацыя княжацкай улады ў Полацку з 1184 па 1201 г. застаецца дакладна невядомай, гэта мог быць час аднаасобнага кіравання “караля” Уладзіміра альбо яго сумеснага кіравання з іншым князем. Не выключана, што у тых гады палітыку вызначала полацкае веча. Але з пачатку XIII ст. Уладзімір ажыццяўляе шырокае кола паўнамоцтваў: ён вядзе перамовы з лівані, прымае нямецкае пасольства і накіроўвае сваіх людзей да іх, ладзіць асабістыя кантакты з рыжскім епіскапам, заключае трэньныя дамовы [Рукавишников, 1999, с. 120–121].

Прапанаваны агляд палітычнай гісторыі дазваляе зрабіць шэраг высноў, якія датычацца спадчыны Еуфрасінні Полацкай. Так, яе дзейнасць не прывяла ў палітычным плане да замірэння паміж варагуючымі князямі полацкага княжацкага дома і не спыніла іх “буйства”. Гэта супярэчыць погляду тых гісторыкаў, якія прыпісваюць Еуфрасінні По-

лацкай удзел у палітычным жыцці ш а жыццяўленне ёй значнага уплыву на прыняцце палітычных рашэнняў. Відавочна, што роля Еуфрасінні ва ўнутраным жыцці Полацкай зямлі была зусім іншай і была напраўлена на духоўнае развіццё і збаўленне тых людзей, якія праз хрысціянства далучаліся да спрадвечных маральных каштоўнасцяў. І усялякія спекуляцыі на тэму палітычнай ролі князеўны Прадславы-Еуфрасінні не вартыя увагі ў гістарычных даследаваннях.

Падагульняючы вышэйсказанае, адзначым, што пасля смерці Усяслава Брачыслава (1101 г.) у гісторыі Полацкай зямлі пачалася новая эпоха. Да сярэдзіны XII ст. адбываецца распад адзінства княжацкага дому Рагвалодавічаў на тры галіны — менскіх Глебавічаў, друцкіх Рагвалодавічаў і віцебскіх Васількавічаў, і пачынаецца іх працяглая барацьба паміж сабой за першынства. Але ж у гэты час насычаных палітычнымі падзеямі Полацк значна ўзбагаціўся матэрыяльна і духоўна, а полацкія прыгарады (цэнтры удзельных княстваў) пераўтварыліся ў квітнеючыя гарады. Мураваныя царквы ўзведзены ў Полацку і Віцебску, пры Глебе Усяславічы ў Менску распачата будаўніцтва мураванага храма, дабудаваць які ён не паспеў. У першай палове XII ст. у Полацку склалася самабытная школа мураванага дойлідства, тут дзейнічаюць будзільныя манастыры — жаночы Спаскі і мужчынскі Багародзіцкі, якія былі аздоблены і ўладкаваны самой прападобнай Еуфрасінняй Полацкай. Свараюцца архітэктурныя і ювелірныя шэдэўры — царква Святога Спаса і Крыж Еуфрасінні Полацкай.

На гэты час прыходзіцца росквіт творчай дзейнасці прападобнай Еуфрасінні Полацкай. Распад адзінства княжацкага дому Усяславічаў, крывавае барацьба паміж сабой іх нашчадкаў і праўленне кіеўскіх стаўленікаў у Полацку — вось далёка не поўны пералік бурных палітычных падзей першай паловы XII ст., сведкамі якіх была Еуфрасіння Полацкая. Уся яе творчая спадчына была прасякнута ідэямі супрацьпастаўлення хрысціянскай маралі братазбойчым войнам, якія разгортвалася на яе вачах з самага дзяцінства і не маглі не паўплываць на яе выбар манаскай аскезы.

ГЛАВА 2

МАТЭРЫЯЛЬНАЯ СПАДЧЫНА ЕУФРАСІННІ ПОЛАЦКАЙ: “ЦАРКВА КАМЕННАЯ СЯТОГА СПАСА”

Матэрыяльная і духоўная спадчына Еуфрасінні Полацкай вельмі разнастайная. Багата аздобленыя Еуфрасінняй полацкія манастыры жаночы Спаса Усеўладнага і мужчынскі з царквой Багародзіцы Святой былі, згодна з Жыццём прападобнай, “*превелики зело, пребогаты*” (“*прывялікія і заможныя*”) [Житие, 2019].

Да прыходу Еуфрасінні ў статусе ігуменні у Сяльцы мелася “*церквица Святаго Спаса, метохия Святые Софии, яже зовется Сельцо*” (“*цэркаўка Святаго Спаса, падвор’е Святой Сафіі, якое завецца Сяльцо*”) [Житие, 2019]. Тэрмін *метохия* у перакладзе з грэчаскай мовы літаральна азначае *царкоўны надзел*, гэта значыць, што манастырская зямля ў Сяльцы належала епіскапу.

Полацкі епіскап Ілья, які благаславіў Еуфрасінню на пераезд у Сяльцо, даў наказ ёй словамі: “*Есть церквица Святаго Спаса в Сельцы, идѣже братия наша лежат, прежде нас бывшии епископы. Неги Богъ поспѣшити молитвами их и твоим трудом, и возградится мѣсто велико*” (“*Ёсць цэркаўка Святаго Спаса ў Сяльцы, дзе ляжыць нашая брація, былыя да нас епіскапы. Быць можа, Бог дапаможа табе за іх малітвы і за тваю працу, і узградзіцца вялікае месца*”) [Житие и подвижничество...]. Наяўнасць пахавальні епіскапаў сведчыць, што манастыр у Сяльцы ўжо існаваў, паколькі статусная епіскапская пахавальня немагчыма без манастыра [Алексеев, 2006, с. 55–56]. Стан згаданай “цэркаўкі Спаса” ледзь не задавальняў епіскапа. Відаць, на той момант яна была ўжо састарэлай, патрабавала перабудовы і епіскап меў надзею, што гэтую будоўлю спраўдзіць новая ігумення.

Сапраўдная загадка заключаецца ў тым, што на тэрыторыі манастыра, акрамя Спаскай царквы, існаваў храм-пахавальня полацкіх епіскапаў, пабудаваны дзесьці ў XII ст. Ён быў адкрыты ў пачатку

XX ст. і часткова даследаваны ў пасляваенны час. Яго раскопкі і апісаннем займаліся выбітныя савецкія археолагі М. К. Каргер і П. А. Рапапорт [Каргер, 1977; Раппопорт, 1980]. Працягнуты археалагічныя раскопкі былі і сучаснікамі ў 2010-я гг. Археалагічныя крыніцы не сведчаць аб назве гэтага храма, але дакладна вядома, што ён не можа быць згаданай у Жыцці “цэркавай Спаса”, паколькі храм мог мець назву у гонар Святога Георгія (падрабязней аб гэтым мы раскажам у главе 6). Менавіта ў ім былі знойдзены астанкі полацкіх архірэяў, пра якія казаў епіскап Ілья. Але епіскап Ілья дакладна назваў царкву, дзе ляжаць рэшткі яго браці — гэта старая царква Спаса! Дакладнасці гэтага паведамлення Жыцця, як і іншым, няма прычын не даваць.

Зыходзячы з адноснай храналогі падзей тэкста Жыцця паспрабуем разабрацца ў гэтай праблеме і адказаць на пытанне аб прыкладным часе будаўніцтва храма-пахавальні. Так, Еуфрасіння прыйшла ў свой манастыр (так ён названы на яе Крыжы), пачала яго уладкоўваць і праз пэўны час пабудавала ў ім царкву Спаса. Нагадаем, што такая царква ў манастыры ўжо была, але дакладна невядома, ці была яна мураванай. Вельмі верагодна, што не. Адносна хуткае будаўніцтва новай царквы літаральна азначае, што старая цэркава павінна спыніць існаванне, паколькі будаўніцтва *аднайменнага* храма адбывалася на месцы старога. Знікненне старой “цэркавы” літаральна азначае яе дэмантаж, знос, альбо знішчэнне ў выніку пажару. І першае археалагічнае пацверджанне гэтаму ёсць (менавіта пажар мог стаць асноўнай прычынай канчатковага яе заняпаду). Сляды храма-папярэдніка мураванай Спаскай царквы нам удалося “ухапіць” падчас археалагічных раскопак у 2015 г. Так, каля паўночна-усходняга вугла Спаскай царквы былі адкрыты рэшткі падлогі больш старажытнай царквы. Значыць, стары храм Спаса сапраўды існаваў і, верагодна, ён быў драўляны. Гэты факт (як экстраардынарнае археалагічнае адкрыццё) мы раней згадалі ў адной з публікацый [Торшин, 2016]. Далей для падмацавання гэтага назірання спынімся больш падрабязна на апісанні археалагічных слядоў пачатковага храма, а пакуль што засяродзім увагу, што астанкі епіскапаў, якія захоўваліся ў старой царкве, трэба было перанесці ў новы храм (і яны былі перанесены). Куды? У новую царкву Спаса? На гэтую ролю пабудаваная Прападобная царква

Спаса прэтэндаваць не магла, бо там няма столькі крыптаў (пахавальных камер). Ды і сам перанос прадугледжваў бы часовае захоўванне рэшткаў. Ці было такое магчыма? А ў згаданым храме-пахавальні крыпты і аркасолі пад цагляныя саркафагі былі, і іх колькасць уражвае. Паводле П. А. Рапапорта, у крыптах знойдзены выключна рэшткі памерлых мужчын. Больш таго, храм-пахавальня быў вельмі багата аздоблены па сценах і падлозе смальтай, па падлозе яшчэ і каляровымі паліванымі пліткамі, чырвоным шыферам; ён меў галерэі і ў цэлым вылучаўся сваёй агромністасцю, высотнасцю і раскошай [Алексеев, 2006, с. 84–85; Каргер, 1977; Раппопорт, 1980].

Такім чынам, у час прыходу Еуфрасінні на кіраўніцтва манастыром у ім было дзве царквы: новая, зробленая як пахавальня, і старая заняпалая “цэркаўка” Спаса. Але па нейкай прычыне мошчы епіскапаў у новы храм-пахавальню яшчэ не былі перанесены. Можна, здарылася гэта па прычыне яго незавершанасці, можна, з-за асаблівай павагі да святасці старога месца пахавання і гэтая святасць магла зберагацца да самага пачатку будаўніцтва: *“Мѣсто бо то свято есть, яко достойно есть Царствию Небесному”* (Бо места тое святое і заслужуе Царства Нябеснага) [Житие и подвижничество...]. Але паслядоўнасць падзей падказвае, што перанос мошчаў епіскапаў мог адбыцца толькі з удзелам прападобнай.

Выдавочна таксама, што калі б Еуфрасіння была кштарама храма-пахавальні, то гэтая падзея была б абавязкова адлюстравана ў *Жыцці*, але такой згадкі там няма. Вось чаму, услед за Леанідам Аляксеевым, мы прымаем думку аб будаўніцтве архірэйскага храма-пахавальні бацькам прападобнай, і адбылося гэта раней (а можна, і значна раней) за яе прыход у манастыр Спаса [Алексеев, 2006, с. 89].

Звернем увагу на настаўленне епіскапа Ільі і выкарыстанне ў *Жыцці* слова *узгарадзіцца*. Літаральна гэта можна разумець як пажаданне гладкаваць інфраструктуру манастыра з адбудовай царквы, келлямі яго насельніц і паломнікаў, гаспадарчымі пабудовамі ў яго ваколіцах. Да таго ж Сяльцо з’яўлялася свайго роду прыгарадам Полацка, таму выкарыстанне гэтага тэрміна не з’яўляецца выпадковым.

Так з лёгкай рукі уладыкі Еуфрасінняй у Сяльцы пачало стварацца “вялікае месца”, слаўны прыгарад Полацка. Быў створаны манастыр, які

з тых часоў назаўсёды будзе звязаны з імем прападобнай. Гэта быў яе манастыр, у якім Еуфрасіння завяшчае храніць свой знакамiты Крыж-рэлікварый (нiдзе больш як *“въ монастыри своемъ” (у сваiм манастыры)”*) [Алексеев, 2016, с. 69].

На маладую iгуменню епiскап усклаў надзеi на адбудову новага храма Спаса. Фiнансавыя рэсурсы займалi далёка не апошнiяе месца у дзейнасцi прападобнай. Каб апраўдаць ускладзеныя на яе надзеi i выканаць волю епiскапа, *узградiўшы месца*, iгумення павiнна была мець сродкi. Без дапамогi свайго бацькi “отракавица” зрабiць гэта не магла: замуж яна не выходзiла, адпаведна, пасагу не мела, i ўсе грошы былi ў князя Георгiя Усяславiча. А ён ужо уклаў сродкi у манастыр, пабудаваўшы багата дэкарыраваную царкву-пахавальню для полацкiх епiскапаў. Нездарма раней Еуфрасiнню займалася перапiсваннем кнiг, гэтая цяжкая праца давала ёй фiнансавыя магчымасцi для рэалiзацыi сваiх мэтаў. На выдаткаванне сродкаў на царкву Еуфрасiннi прыходзiлася лiтаральна ўпрошваць свайго бацьку [Алексеев, 2016, с. 89]. Вiдаць, спачатку гэта не прыносiла свайго вынiку, i таму Еуфрасiнню вымушана была зрабiць рашучы крок: яна запрасiла сваю сястру Гардзiславу на навучанне да сябе у манастыр. Гэтае “навучанне” скончылася пострыгам Гардзiславы пад iмем Еудакi i балючай рэакцыяй бацькi на зыход у манастыр другой дачкi. На гэты раз Еуфрасiнню супакоiла бацьку наступнымi словамi: *“Что ради печалующися о нас? Имаевъ бо печалника и помощника единого Бога”* (*“Навошта ты смуткуеш на нас? Маём мы аднаго сумнiка i памагатага — Бога”*). [Житие и подвижничество ...].

Адразу зробiць неабходнае удакладненне. Быт манаскай браццi быў вельмi просты, калi не сказаць аскетычны. Манастыр меў сваю гаспадарку i забяспечваў тым самым сябе прадуктамі харчавання. Усе грашовыя сродкi укладалiся выключна на ўладкаванне абiццелi: пабудову царкваў, келляў, набыццё кнiг i царкоўнага начыннiя i шматлiкiя iншыя патрэбы.

Разлiк на тое, што з зыходам сястры у манастыр у Еуфрасiннi з’являцца дадатковыя сродкi на ўладкаванне свайго манастыра, альбо не спраўдзiўся, альбо гэтых сродкаў не хапiла. Дапамога прыйшла ад дачкi князя Барыса, Звянiславы, якая сама звярнулася да Еуфрасiннi з просьбай аб паслушэнстве i *“пришедши единою от дний принесе свою всю утвар златую и порты многоцвѣтны в монастыри къ Еуфросинии”* (*“прыйшла ў адзiн з*

дней і прынясла ўсе начынне залатое і каштоўнае адзенне ў манастыр да Еуфрасінні”) [Житие и подвижничество ...]. Еуфрасіння пастрыгае сваю стрыечную сястру пад імем Еупраксія і адразу пасля гэтага пачынае будаўніцтва царквы ў манастыры, пра што напрамую згадана ў Жыцці.

Для будаўніцтва царквы Еуфрасіння запрашае таленавітага полацкага дойльда Іаана: “*Бѣ муж, именемъ Иванъ, приставникъ надъ дѣлатели церковными*” (*быў муж, па імені Іаан, прыстаўнік над царкоўнымі будаўнікамі*) [Житие и подвижничество ...]. Іаан быў манахам Барысаглебскага манастыра (пераканаўчыя аргументы аб гэтым прыводзіць Леанід Аляксееў, не будзем іх паўтараць), і да часу “прызвання” прападобнай ён адбудаваў у Бельчыцкім манастыры дзве мураваныя пабудовы — Пятніцкую і Барысаглебскую царквы [Алексеев, 2006, с. 87—89]. Тэрмін “прыстаўнік” азначае, што дойлід меў шырокія паўнамоцтвы і ўзначальваў будаўнічыя арцелі, вырашаў гаспадарчыя пытанні іх матэрыяльнага забеспячэння і дзейнасці, выконваў шмат іншых адміністрацыйных абавязкаў. У гэтай справе ён быў сапраўдным прафесіяналам, і Спаская царква была пабудавана за неверагодна кароткі тэрмін — адзін будаўнічы сезон, які доўжыўся 30 тыдняў, ці 7,5 месяцаў, — з красавіка па кастрычнік.

Датаванне часу ўзвядзення Спаскай царквы доўгі час з’яўлялася прадметам шматлікіх дыскусій. Гісторыкамі архітэктуры прыводзіліся самыя разнастайныя аргументы, і асноўная іх частка была па-свойму пераканаўчай. Большасць схілялася да думкі аб часе ўзвядзення царквы ў сярэдзіне XII ст. Кропку ў гэтым пытанні паставіў дэндрахраналагічны аналіз драўляных канструкцый храма. Высветлілася, што царква была ўзведзена на мяжы 1120—1130-х гг. [Ярмохін, 2016]. Цяпер можна сказаць больш дакладна — у пачатку 1130-х гг. Такое сцверджанне грунтуецца на тым, што ў 1128—1129 гг. адбываўся апачэй ваеннага супрацьстаяння полацкіх і кіеўскіх князёў. Пераможца супрацьстаяння, кіеўскі князь Мсціслаў, садзіць на княжэнне ў Полацк свайго сына Ізяслава. У выніку полацкія князі былі сасланы ў Візантыю, у тым ліку і бацькі прападобнай — князь Святаслаў-Георгій і княгіня Сафія. Такі самы лёс напаткаў і другога малодшага Усяслававіча — Расціслава. Далейшы лёс полацкіх князёў у Візантыі невядомы, захаваліся толькі звесткі, што яны мужна ваявалі на баку візантыйскага імператара з сарацынамі (арабамі). На радзіму ў 1140 г. вернуцца не ўсе полацкія князі, летапісы называюць імёны Рагва-

лода Барысавіча, Івана Барысавіча і Расціслава Глебавіча [Алексеев, 2006 с. 10, 14–15]. Васілька Рагваладавіч вярнуўся раней, у 1132 г. Бацькоў Еуфрасінні сярод тых, хто вярнуўся, летапісы не называюць.

Наўрад ці такое складанае мерапрыемства, як будаўніцтва царквы, магло здарыцца ў час ваеннага ліхалецця. У час высылкі князеў Еуфрасіння добра разумела, што шанцаў вярнуцца назад ў яе бацькі не было. Пэўна, на тое былі прычыны, аб якіх мы не ведаем (узрост, хвароба, уласнае жаданне — ці усё разам?). Менавіта грунтуючыся на гэтай упэўненасці, Еуфрасіння замовіла будаўніцтва падземнай царквы-пахавальні ўнутры аб'ёму галерэй Спаскай царквы. Вынікі архітэктурна-археалагічнага даследавання дакладна паказалі, што падземная царква пабудавана адначасова з усім аб'ёмам храма і прызначалася яна для яе бацькі, князя Георгія.

Такім чынам, пачатак 1130-х гг. з'яўляецца зыходнай кропкай адліку адноснай храналогіі наступных учынкаў і здзяйсненняў прападобнай, паколькі тэкст Жыцця прападобнай, як мы адзначалі, не утрымлівае абсалютных дат.

Магчыма, маюцца пэўная прадвызначанасць, што з усёй шматлікай колькасці храмаў полацкай школы дойлідства XII ст., а сёння археолагам вядома аб куды больш за 10 такіх манументальных пабудов, да нашых дзён у віры ліхалеццяў захавалася толькі царква Святога Спаса Праабражэння Спаса-Еуфрасіннеўскага жаночага манастыра. У гэтым храме дакладна прасочваецца воля прападобнай, чыя задумы ўмела увасобіў таленавіты дойдд Іаан. Шматпланавасць кантэкста вывучэння гэтага храма дазваляе разглядаць яго як своеасаблівую крыніцу гістарычных ведаў.

Так, сюжэты фрэсак раскрываюць парадыгму уласнай адукацыйнай праграмы Еуфрасінні і мастацкія прыёмы выканання. Архітэктурныя асаблівасці Спаскай царквы дазваляюць меркаваць аб распаўсюджванні будаўнічых і архітэктурных навацый у Полацкай зямлі, а выяўленчы патэнцыял фрэсак сам па сабе з'яўляецца аб'ектам іх вывучэння мастацтвазнаўцамі і гісторыкамі. Апошніх цікавяць выявы дэталю інтэр'еру, адзення, ўпрыгажэнняў і побытавых рэчаў. На фрэсках можна убачыць, напрыклад, спецыфічныя ўпрыгажэнні (змеевікі), посуд, ключы ад замкоў, узбраенне ваяроў, адзенне. Праз фрэскі Спаскай царквы можна пашырыць уяўленні аб знешнім выглядзе людзей XII ст., паколькі спрадвечныя сюжэты ўспрымаліся і перадаваліся скрозь погляд мастакоў часу жыцця прападобнай.

*Спаса-Праабражэнская царква
Спаса-Еуфрасінеўскага стараправаслаўнага жаночага манастыра ў Полацку, сучасны выгляд*

Графіці і надпісы на сценах дазваляюць верафіцыраваць і рэканструіраваць шэраг гістарычных падзей XII–XIX стст., вывучыць анамастыку і лінгвістычныя асаблівасці гаворкі насельніцтва Полацка, выявіць некаторыя традыцыі і рысы ментальнасці людзей мінулага. Яны ж з’яўляюцца своеасаблівым полацкім аналагам наугародскіх берасцяных грамат.

Развіццё будаўнічых тэхналогій і архітэктурнай думкі у Полацку ў XII–XIX стст. спасцігаецца ў працэсе архітэктурна-археалагічнага вывучэння, па выніках якога Спаская царква прадстаўляецца арыгінальным па архітэктурнаму вырашэнню храмам, які не мае прамых аналагаў на тэрыторыі Старажытнай Русі і за яе межамі. Такім чынам, царква Святога Спаса з’яўляецца важнай складовай часткай шматграннай спадчыны Еуфрасінні Полацкай.

Адзначым таксама, што ў часы прападобнай Спаса-Праабражэнская царква называлася менавіта так, як прыведзена вышэй у тэксце: царквою Святога Спаса, ці Спаскай царквою, і гэтай гістарычнай назвай

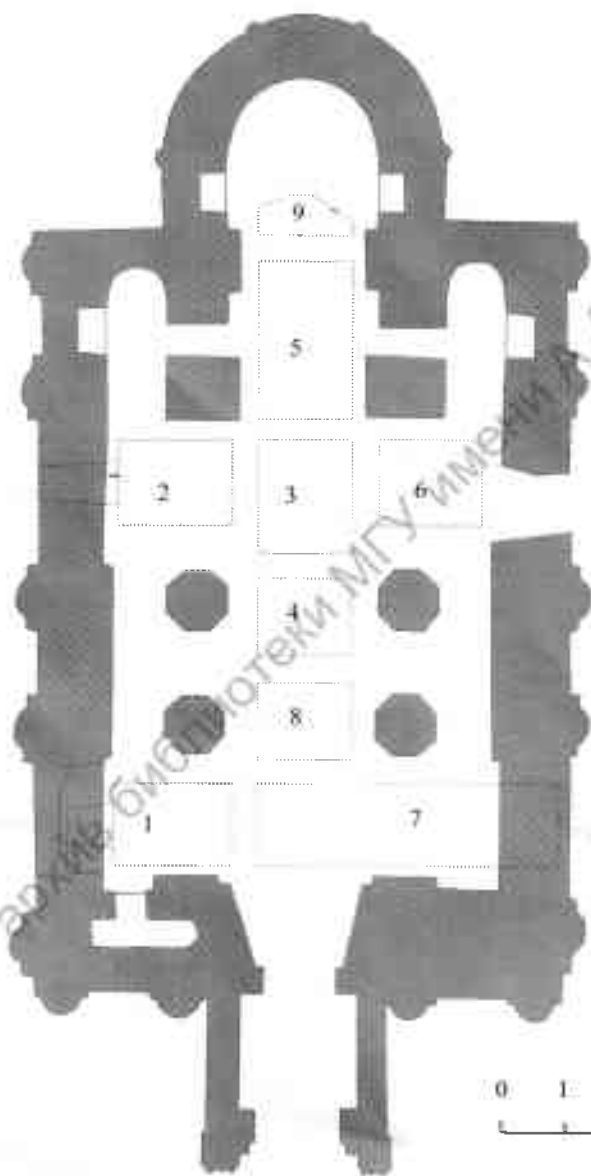
у дачыненні да XII ст. мы будзем карыстацца далей [Дук, 2017, с. 16]. Назва “Спаса-Праабражэнская царква” замацавалася ў дачыненні да царквы толькі пасля Лівонскай вайны (1563—1579 гг.).

Пачатак археалагічнага вывучэння Спаскай царквы быў пакладзены ў 2005 г., калі экспедыцыяй Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта пад кіраўніцтвам аўтара дадзеных радкоў былі даследаваны крыпты асноўнага аб’ёму храма. Як высветлілася, гэта былі даволі познія пабудовы, час іх узвядзення адносіўся да другой паловы XVIII ст., калі фальварак Спаса быў адной з рэзідэнцый полацкіх езуітаў. Звесткі аб канструкцыі склепаў намі раней не публікаваліся.

Так, унутры царквы (у падцаркоўі) размешчана 9 склепаў агульнай плошчай 33,3 кв. м. Склепы розныя па памерах і плошчы, аднак, як высветлілася ў працэсе раскопак, зроблены ў адзін час. Раскопкі праводзіліся ў 8 склепах. Самы ўсходні склеп № 9 па прычыне цяжкадаступнасці і невялікай плошчы застаўся археалагічна нявывучаным.

Усе склепы зроблены па адной схеме з буйнафарматнай цэглы на вапнавай рошчыне, сцены паміж склепамі маюць таўшчыню 0,5 м. Абмер, архітэктурныя асаблівасці і фіксацыя месцапаляжэнняў склепаў у падцаркоўі былі зроблены беларускім рэстаўратарам Уладзімірам Васільевічам Ракіцкім. Усе склепы пабудаваны з буйнафарматнай цэглы памерамі 33 x 7 x 14,5 см і 31—34 x 15—16 x 6,5—8 см. Сярод цэглы адзінкава траплялася пальчатка. Цэгла такога фармату выраблялася ў Полацку менавіта ў другой палове XVIII ст. (базыліянскі кляштар, езуіцкі калегіум, храмы Бельчыцкага Барысаглебскага манастыра пасля рамонтаў). Вапнавая рошчына ў сістэме муроўкі таксама характэрна для гэтага перыяду. Падчас будаўніцтва склепаў старажытны культурны пласт у падцаркоўі калі і прысутнічаў, то быў знішчаны.

Культурны пласт па магутнасці не адрозніваўся ў розных склепах (ад 0,1 да 1,5 м). Утварыўся пласт падчас будаўніцтва склепаў (пры пабудове шарговага склепа мацерыковую гліну разам з кавалкамі цэглы, вапны і вапнавай рошчыны перамешчалі ў палярэдні склеп). Усе перазахаванні зроблены ў культурным пласце. Рэшткі трун захаваліся толькі ў склепах № 3 і № 8, яны былі упушчаны ў мацярык на глыбіню 0,3 м. Культурны пласт астатніх склепаў моцна пашкоджаны скарбашукальнікамі.

*Размещение склепау у Спаской царкве
(паводле У. В. Ракацкага)*

*Вид склепа № 7 у падцаркоў Спаськай царквы,
раскопкі 2005 г.*

Експертызу астэалагічнага матэрыялу праводзіла антраполог Вольга Антонаўна Емяльянчык. Косці з розных склепаў адрозніваюцца па колеры; па стане захаванасці і колеры адрозніваюцца таксама косці са склепа № 3, знойдзеныя ў дамавіне і па-за яе межамі. Заўважым таксама, што пасля антрапалагічнай экспертызы ўсе выяўленыя косныя парэшткі людзей памешчаны ў адмысловыя драўляныя труны і перанесены ў склеп № 2 Спаскай царквы. Там яны захоўваюцца і зараз.

У склепе № 1 былі выяўлены рэшткі не менш за 7 дарослых (мужчыны і жанчыны), а таксама рэшткі 3 дзяцей (немаўляці, 4 гады, каля 12 гадоў). Дарослыя індывіды прадстаўлены рознымі узроставымі катэгорыямі — ад маладога (20-30 гадоў) да старога (больш за 60 год).

У склепе № 2 былі выяўлены рэшткі не менш за 18 дарослых індывідаў (мужчыны і жанчыны), а таксама 2 дзяцей (3-4 гады, 8 год). Як і ў склепе № 1, дарослыя індывіды са склепу № 2 прадстаўлены рознымі узроставымі катэгорыямі — ад маладога (да 20 гадоў) да старога (больш за 60 год).

Астэалагічны матэрыял са склепа № 3 складаецца з дзвюх частак: пахаванне ў дамавіне і косткі па-за дамавінай. Косткі двух груп адрозніваюцца па колеры і стане захаванасці. Рэшткі са склепа № 3, выяўленыя па-за дамавінай, звязаны з касцямі са склепа № 2 і складаюць з імі адну групу, паколькі мае месца марфалагічная адпаведнасць асобных частак шкілета са склепаў № 2 і № 3.

Усе матэрыялы, за выключэннем пахавання ў дамавіне, вылучаюцца фрагментарнасцю і прадстаўлены няпоўнымі шкілетамі, што дазваляе выказаць меркаванне, што пахаванні былі альбо моцна парушаныя, альбо перанесены з іншага месца і перазахаваныя. Тлумачэння патрабуе наяўнасць костак жывёл у склепах. Пахаванне ў дамавіне прадстаўлена амаль поўнымі шкілетамі 6 мужчын сталага узросту. Косткі ў дамавіне моцна адрозніваюцца ад астатніх костак сваім цёмным колерам, наяўнасцю слядоў бронзы на розных частках шкілета і слядамі прыжыццёвага пашкоджання косці.

Асабліваю цікавасць выклікае пахаванне, выяўленае ў склепе № 3. Сцены склепа зроблены з цэглы па сістэме лажкоў, падмурак адсутнічаю, ніжні рад цэглы змешчаны адразу на глінянай аснове мацерыка. Склеп утрымліваў

пахаванні ў розных гарызонтах. У паўднёва-усходнім куце на глыбіні 0,2 м ад дэённай паверхні былі зафіксаваны рэшткі драўлянай дамавіны. Паўспарахнелыя валокны дрэва таўшчынёй да 0,1 м і цвёркі дазвалялі меркаваць пра тое, што калісьці гэта былі брусы. Валокны зафіксаваны на адлегласці 0,45 м ад сценак склепа. Унутры гэтай канструкцыі знаходзіліся тры чалавечыя чарапы. На адным з чарапоў ляжаў бронзавы нагрудны крыж, які пакінуў на косці сляды бронзавай пашыны. Астатнія чарапы, як і чарапы з труны (гл. ніжэй), мелі характэрныя плямы бронзы, што адрознівала іх ад іншых чарапоў, якія знойдзены ў пераадкладзеным пахаванні. Іншых знаходак не зафіксавана. Характар канструкцыі дазваляе зрабіць выснову, што на пазначанай глыбіні знаходзілася драўляная скрыня памерамі не больш за 0,5 x 0,5 м, у якой было змешчана тры чарапы. Паўночная і заходняя частка скрыні была разбурана скарбашукальнікамі.

На глыбіні 0,45 м зафіксавана цікавая канструкцыя. У паўднёва-заходняй частцы склепа зафіксавана выбрукоўка з камянёў дыяметрам 0,1 м. Выбрукоўка заліта вапнавай рошчынай, візуальна аналагічнай рошчыне са сценак склепа. Выбрукоўка прадстаўлена не суцэльным масівам, камяні выкладзены ў цэнтральнай частцы каля заходняй сценкі склепа і бліжэй да паўднёвай сценкі. Паміж масівамі зафіксавана вапная заліўка і прапластка дробназярністага пяску таўшчынёй 0,15–0,2 м.

На глыбіні 0,45 м зафіксаваны рэшткі труны каля паўднёва-заходняга кута склепа. Труна зроблена з брусаў шырынёй каля 0,1 м, захаванасць дрэнная (фактычна фіксуецца толькі па паўспарахнелых валокнах дрэва карычневага колеру).

*Чэрап з размешчаным на ім бронзавым
крыжом у пахаванні ў склепе № 3
Спаскай царквы*

Рэшткі перапокладзенага пахавання ў склепе № 3 Спаскай царквы

У цэнтральнай частцы склепа выяўлена пахаванне костак ног у колькасці 6 шт. Косткі крыху заглыблены ў культурны пласт, пакладзены на мацярык і заліты вапнавай рошчынай. Збоку ад пахавання ляжала плітка падлогі памерамі 0,2 x 0,2 м і таўшчынёй 0,05 м. Асобны вялікі фрагмент чэрада знойдзены на адлегласці 0,2 м ад паўночнай сцяны склепа і 0,7 ад усходняй, чэрап размешчаны ў культурным пласце.

Пасля дэмантажу каменна-вапнавай выбрукоўкі на большай частцы склепа зафіксаваны мацярык на глыбіні 0,48 м. Тут ён роўны, у паўночна-усходняй частцы заліты тонкай прапласткай (1–1,5 см) вапны. Як і ў папярэдніх склепах, мацярык склепа № 3 — гэта шчыльная аднародная вільготная гліна чырвонага колеру. Аднак у паўднёвай частцы склепа на ўсю даўжыню размяшчалася пахаванне ў труне. Рэшткі труны зафіксаваны ў выглядзе драўляных валокнаў ушчыльную да паўднёвай, заходняй і усходняй сцяны склепа і на адлегласці 0,6 м ад паўднёвай сцяны (шырыня труны). Труна была зроблена з брусаў таўшчынёй каля

0,1 м, заглыблена ў мацярык на 0,27–0,3 м і запоўнена крохкай, сухой драўлянай парахнёй карычневага колеру. У ёй змяшчаліся чалавечыя рэшткі: косткі, загорнутыя ў сатледаую тканіну са срэбранай ніццю. Косткі былі пераадкладзены, пра што сведчыць парадак іх размяшчэння. У труне знаходзіліся рэшткі 6 дарослых чалавек, анатамічны парадак размяшчэння костак не дакладны: 2 цэлыя чэрапы і рэберныя косткі ва ўсходняй частцы, рэберныя косткі разам з косткамі ног ва ўсходняй частцы бліжэй да чэрапа, косці таза і ніжняя сківіца чэрапа ў цэнтральнай частцы, косткі ног у заходняй частцы труны. У цэлым можна заўважыць, што падчас перазахавання рэшткаў стараліся захаваць анатамічны парадак размяшчэння костак і арыентацыю касцякоў галавой на ўсход.

Труна не была пашкоджана скарбашукальнікамі, аб чым сведчыць заліўка вапны і брукаваная вымастка над ёй. Са знаходак у труне, акрамя чалавечых костак, выяўлена 6 цыкоў, скобы, 4 косткі жывёл і рэшткі тканіны. Уся тканіна са срэбранай ніццю захавала пах ладану (найвергодней, спецыяльна прапітана алеем).

Пасля вымання запаўнення труны на яе месцы утварылася мацерыковая яма памерам 0,6 х 2 м і глыбінёй 0,3 м, дно ямы плоскае, роўнае, сценкі вертыкальныя. Мацярык склепа 3 — аднародная вільготная гліна чырвонага колеру, паверхня мацерыка роўная.

На той час было відавочна, што новай інфармацыі аб архітэктурных асаблівасцях пачатковай царквы XII ст. раскопкі 2005 г. практычна не далі. Аднак стала зразумела, што новымі гаспадарамі, нават у XVIII ст., храм працягваў успрымацца як пахавальня і практыка стварэння пахавальных склепаў у ім была пашырана. Больш за тое, пры будаўніцтве склепаў езуіты вельмі ашчадна ставіліся да захавання канструкцыйных асаблівасцяў аб'ёму пачатковай царквы і ўключылі новыя крыпты ў падцаркоўі. Таму ў нас ёсць упэўненасць, што езуіты ведалі значна больш аб пачатковым выглядзе царквы, чым мы, археолагі, на момант пачатку раскопак. Як пазней высветлілася, стварэнне езуітамі пахавальных склепаў — гэта працяг традыцыі, закладзенай прападобнай, толькі, безумоўна, на свой лад і пад свае патрэбы.

Для каго былі пабудаваныя гэтыя склепы? Дакладнага адказу мы не атрымалі, але відавочна, што адно некранутае пахаванне ўтрымлівала

пераадкладзеныя кошці шасці дарослых мужчын сталага ўзросту (старэйшых за 50 год). Адно можна сказаць упэўнена, што гэтыя людзі мелі высокі сацыяльны статус, яны маглі належаць як свецкім, так і духоўным асобам і непасрэдным чынам былі звязаныя з гісторыяй езуцкага ордэна. Відавочна таксама, што на пэўным этапе з'явілася неабходнасць іх перапахавання, і апошнім прыстанкам для іх сталі склепы царквы Спаса.

Размяшчэнне ўнутры пахавальных канструкцый (косткі пакладзены ў непасрэднай блізкасці), наяўнасць плямаў бронзы, падабенства па колеры з іншымі касцямі з труны, адпаведнасць костак посткраніальнага шкілету з колькасцю чарапоў, якія належалі не менш шасці індывідам, дазвалялі аб'яднаць кошці з пахавальных канструкцый склепа № 3 у адну групу. Той факт, што кошці ляжалі не ў анатамічным парадку, а шкілеты былі прадстаўлены не цалкам (адсутнічалі асобныя косткі ног і рук, дробныя косткі кісці і стапы), сведчыць пра тое, што ў пахавальных канструкцыях былі перапахаваныя шкілетаваыя рэшткі, пачатковае месца пахавання якіх невядома [Емельянчик, 2022, с. 83].

Двое мужчын мелі незвычайна высокі для XVII—XVIII стст. рост — 181 і 185 см, двое характарызаваліся высокім ростам — 177 і 179 см, двое мужчын былі невысокімі — 158 і 161 см. У ходзе краніалагічнага даследавання высветлілася, што чарапы з пахавальнай канструкцыі характарызуюцца некаторымі марфалагічнымі асаблівасцямі ў параўнанні з краніалагічнай серыяй XVIII ст. з Полацка, што сведчыць аб прышлым паходжанні пахаваных людзей [Емельянчик, 2022, с. 83]. Таксама гэтыя мужчыны мелі сляды прыжыццёвых пашкоджанняў (верагодна, ад зброі), яны адрозніваліся развітым целаскладам, былі фізічна моцнымі, пахаваныя з нагрудным бронзавым (архіепіскапскім?) крыжом каталіцкай канфесіі. Кошці былі беражліва абгорнуты дарагой тканінай і уладкаваны ў драўляную труну. Астатнія пахаванні пашкоджаныя, утрымліваюць косткі дзяцей і дарослых уперамешку з косткамі жывёл. Кошці былі аднекуль прынесены, пры гэтым анатамічны парадак размяшчэння рэшткаў нават у адзінай захаванай труне не прасочаны. Людзі, якія збіралі чалавечыя рэшткі, прынеслі некалькі костак жывёл, што сведчыць аб слабым знаёмстве з анатоміяй чалавека. Склепы прызначаліся для перазахавання. Перазахаванні зафіксаваны ў склепах № 1–3.

Як бачым, да 2005 г. археалагічныя даследаванні ўсё неяк абыходзілі Спаскую царкву. Верагоднай прычынай гэтага была выдатная, на першы погляд, захаванасць асноўнага аб'ёму старажытнай царквы. Па ступені захаванасці Спаская царква XII ст. з'яўляецца пазітыўным выключэннем не толькі ў Полацку, але і на ўсёй прасторы былой Старажытнай Русі. Таму археолагі, даследчыкі полацкага старажытнага дойлідства, засяроджвалі ўвагу на "схаваных" ад вачэй помніках полацкай школы дойлідства. Выключэннем з'яўляюцца раскопкі Сафійскага сабора, якія праводзіліся ў 1975—1980 гг. дзеля мэтай яго рэстаўрацыі. Але ж Сафійскі сабор сучаснага выгляду зусім не той, які быў у XII ст., і таму ёсць вострая патрэба ў яго вывучэнні. Што тычыцца царквы Спаса, то а р'юп успрымалася, што яна на ўзроўні падмуркаў, сцен, столі і скляпенняў захавалася цалкам. Таму, напэўна, лічылася, што археалагічныя даследаванні не могуць выявіць новых яскравых асаблівасцяў у пачатковым выглядзе храма. Доўгі час царква з'яўлялася аб'ектам цікавасці пераважна рэстаўратараў, а яе архітэктурна-археалагічныя даследаванні датычыліся хіба што расчысткі ад будаўнічага смецця старажытных канструкцый паддашша храма.

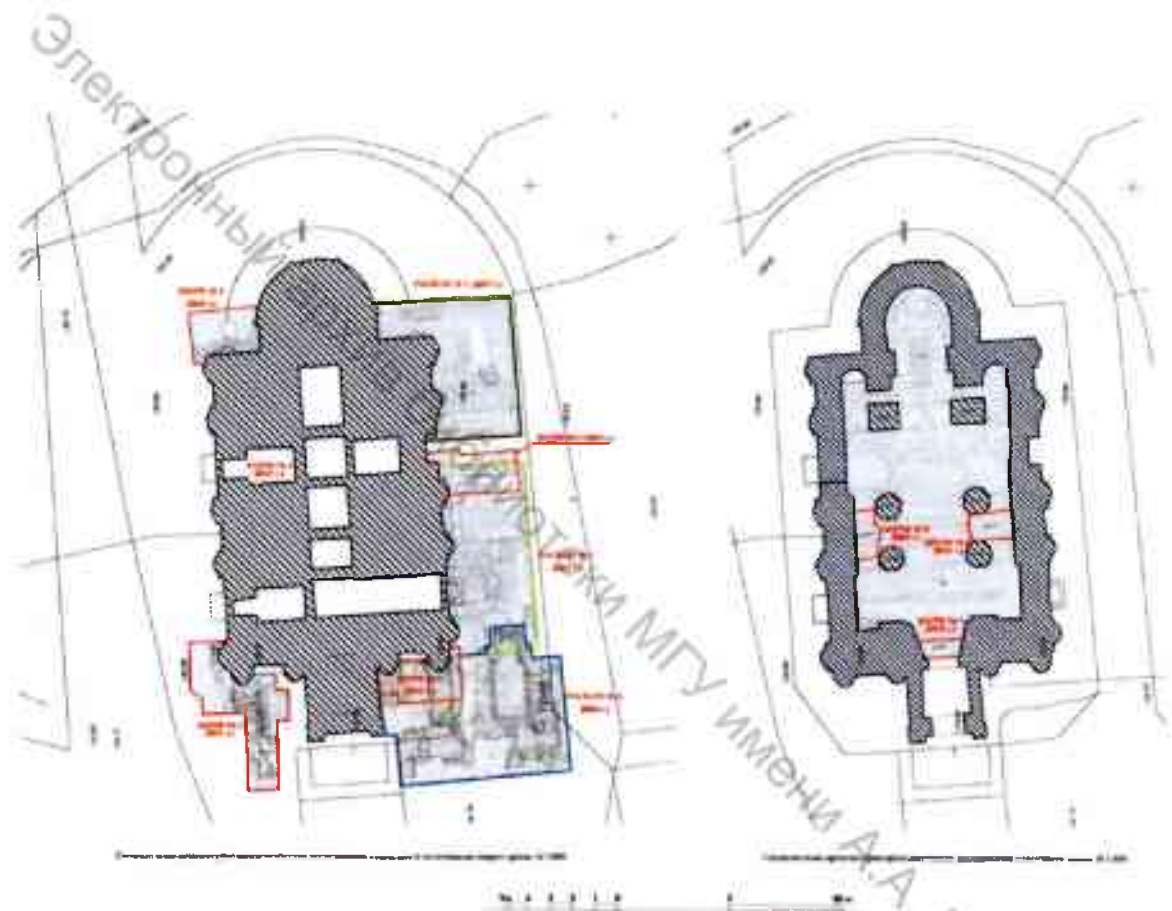
З 2015 г. у рамках выканання даручэння намесніка прэм'ер-міністра Рэспублікі Беларусь Наталлі Іванаўны Качанавай намі пачаліся планамерныя археалагічныя даследаванні царквы. Усе гэтыя даследаванні адпавядалі мэце комплекснай рэстаўрацыі ўсяго будынка. З тых часоў сумеснымі намаганнямі спецыялістаў-археолагаў і студэнтаў Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Еуфрасінні Полацкай, Магілёўскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А. А. Куляшова і Дзяржаўнага Эрмітажа (г. Санкт-Пецярбург) у гісторыі царквы адкрываюцца новыя старонкі.

Адным з першых важных адкрыццяў сезона 2015 г. стала адкрыццё пачатковых галерэй мураванай Спаскай царквы і яе драўлянага храма-памярэдніка. Ад апошняга захавалася калекцыя керамічных плітак падлогі, аб'яднаных па марфалагічных прыкметах у асобную групу (ўсяго ў царкве Спаса іх знойдзена 652 фрагменты). Большасць з іх паходзіць з шурфа каля паўночна-ўсходняй часткі цэнтральнай апсіды. Усе яны звязаны з пачатковай старажытнай царквой, даследаваны ўчастак з чатырма

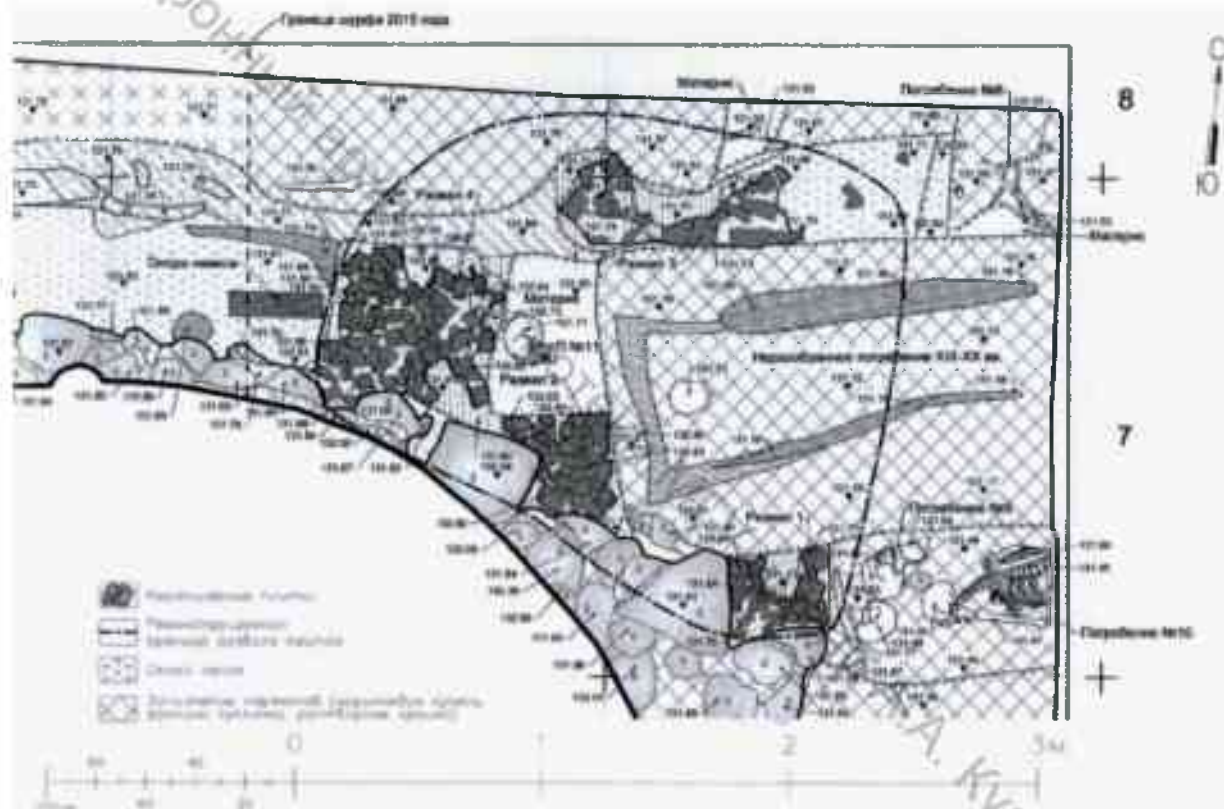
разваламі керамічных плітак [Матвеев, 2022, с. 194]. У шурф трапіў фрагмент падлогі пачатковай царквы на стадыі яе будаўніцтва, а менавіта — падрыхтаваны будаўнікамі ўчастак асновы пад падлогу драўлянага храма з машчэннем. Пласт гліны асновы падлогі быў перакрыты прапласткай вугалю, на якой залягалі дзве моцна пашкоджаныя керамічныя пліткі. Побач з імі ў гліне прасочваліся падквадратныя адбіткі (памер стараны каля 10 см), запоўненыя вугалем, якія мелі тую ж арыенціроўку, што і пліткі. Пласт вугалю мог быць следам ад пажару, які знішчыў *драўляную* царкву. Сляды гэтага ж пажару былі зафіксаваны ў шурфах у інтэр’еры Спаскай царквы [Матвеев, 2022, с. 195]. Падмурак гэтай пачатковай царквы не трапіў у раскоп, але ёсць надзея яго выяўлення. Дапоўнім, што даследаванне слядоў гэтай пачатковай “цэркаўкі” было абмежавана патрэбамі рэстаўрацыі і кансервацыі падмурка мураванай Спаскай царквы. Працяг даследавання абавязкова прынясе новыя адкрыцці, паколькі раскопкі каля паўночнага фасада храма яшчэ не праводзіліся.

На дадзены момант можна з упэўненасцю сцвярджаць, што Спаса-Праабражэнская царква Спаса-Еуфрасіннеўскага жаночага манастыра шматразова пацвердзіла свой унікальным статус не толькі ў сусветнай архітэктурнай спадчыне, як гэта было прынята лічыць. Да пачатку маштабных археалагічных даследаванняў унікальнасць царквы была адзначана мастацтвазнаўцамі і гісторыкамі архітэктуры. Уражвала багатае аздабленне храма знешнім архітэктурным дэкорам, высотнасць асноўнага аб’ёму, масіўнасць сцен і нязвыкла малая прастора яго інтэр’ераў. У працэсе даследаванняў высветлілася, што храм быў задуманы прападобнай як рэлікварый, галоўнай святыняй якога быў Крыж з рэліквіямі. Пры гэтым факт мэтанакіраванага выкарыстання выключна дэкаратыўных, без ніякага канструкцыйнага сэнсу трохлопасцевых какошнікаў другога раду не меў рацыянальнага тлумачэння [Сарабьянов, 2016, с. 241].

Высотнасць пабудовы была дасягнута дзякуючы шматступеневаму вертыкальнаму аб’ёму, а таксама за кошт унікальнага дэкора ў выглядзе трохлопасцевых кілепадобных какошнікаў як самастойных дэкаратыўных элементаў. Гэтыя дэкаратыўныя элементы абрамлялі пастамент барабана, а таксама з’яўляліся арыгінальным навішам закамараў.

План шурфов и раскопок 2015, 2017 и 2018 гг. Спасской церкви

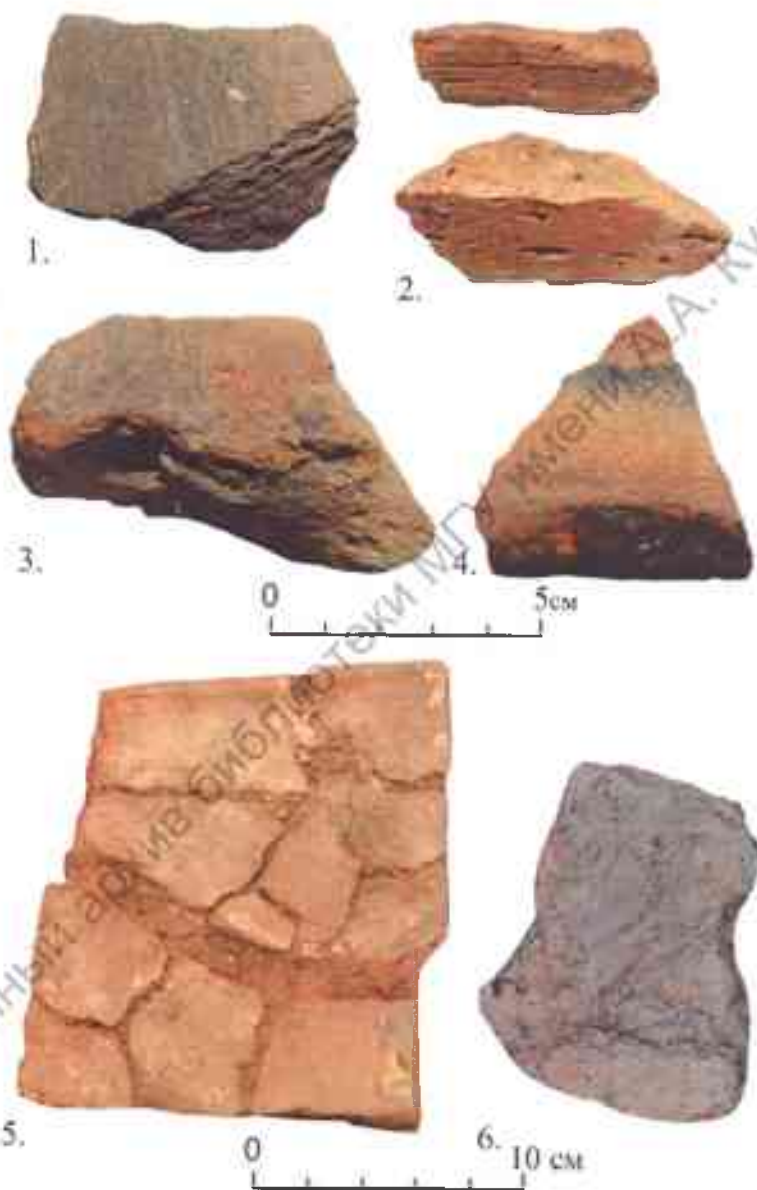

План территории монастыря и прилегающей территории Свияжской обители [Матвеев, 2022, с. 191]

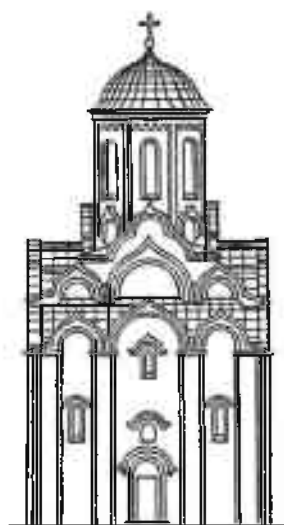

Развал керамичных плитак з пачатковай драўлянай Спаскай царквы [Матвеев, 2022, с. 196]

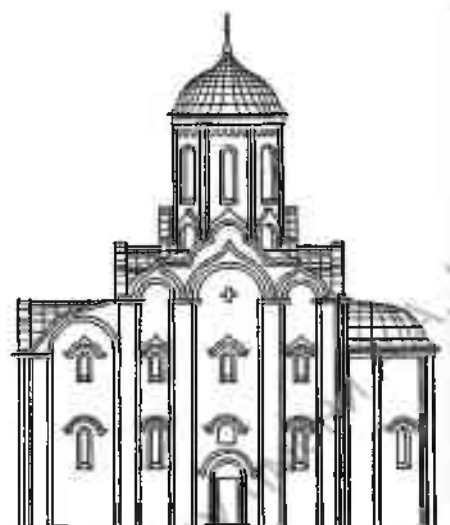
Кулешова

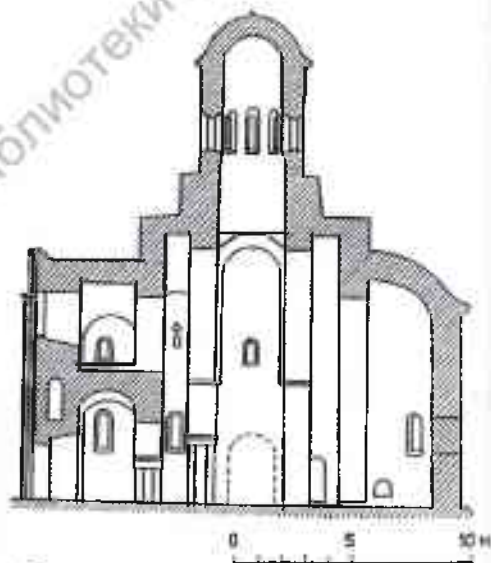
Керамічнія плиткі з пачатковай драглянай Спаскай царквы [Матвеев, 2022, с. 197]

а

б

в

Спасская церковь: а, б — западный и южный фасады соответственно (реконструкция П. А. Рапапорта и Р. М. Штэндера); в — поперечный разрез (исследования П. М. Максимова)

Два рады трохлопасцевых какошнікаў. Выгляд першапачатковага завяршэння храма ў паддзішы. Паводле У. Д. Сараб'янова [Сараб'янов, 2016, с. 22]

Аб паходжанні формы какошнікаў і іх прызначэнні ў гістарыяграфіі склаліся два меркаванні. Адпаведна першаму прататып гэтых какошнікаў бачны на кштарскай фрэсцы прападобнай, а таксама на усіх выявах нябеснай патронкі прападобнай — Еуфрасінні Александрыйскай у выглядзе адметнага галаунога убора — востраканцовага кукаля (чапца, клубука) [Тарасаў, 2022, с. 263].

Таксама існуе меркаванне, што форма трохчасткавых какошнікаў запазычаны прападобнай з літургічных прадметаў, якія адлюстроўваюць вобраз Нябеснага Іерусаліма [Сараб'янов, 2016, с. 246].

Дададзім трэцяе меркаванне, заснаванае на нашым назіранні. Прападобны востраканцовы элемент зафіксаваны на фрэсцы Уваскрэсенне праведнага Лазара ў форме верхняй часткі труны, у якой было пахавана цела нябожчыка.

Заўважым, што ўсе пералічаныя назіранні не супярэчаць асноўнаму прызначэнным царквы і, адпаведна ім, Спаская царква несла сімвалічны маніфест хрысціянскага манаскага служэння, з'яўлялася храмам-пахав-

*Преподобная Ефрасинья Александрийская. Фреска Спаской церкви в Полацке
[Сарабянов, 2016, ил. 285, с. 282]*

вальний і адлюстроувала вобраз Нябеснага Іерусаліма. Іншymi словами, правобразам какошніка з'яўляўся адмысловы набор сімвалаў, якія раскрывалі сутнаснае прызначэнне царквы.

Рядки Іерусалім Успенскага сабора Маскоўскага Крамля. ХІІ ст. 1486 г.
 Ізбржачная Зброёвая палата [Сараб'янов, 2016, нл. 244, с. 247]

Дзякуючы ўзнаўленню археалагічных даследаванняў у 2015 г. былі ўпершыню адкрыты галерэі вакол асноўнага аб'ёму, што стала для усіх абсалютнай нечаканасцю. Адкрыццё галерэй кардынальна змяніла ўстойлівыя ўяўленні аб выглядзе храма ў старажытнасці.

Уваскресение праведного Лазаря. Фреска Спаской церкви у Полацку
[Сарабьянов, 2016, с. 132, ил. 131]

Гэтыя уяўленні здаўна ґрунтаваліся на многіх назіраннях, у тым ліку і на выяве кштарскай фрэскі ў келлі прападобнай, дзе Еуфрасіння трымае ў руцэ макет храма. Цяпер трэба даць адказ на пытанне, чаму макет храма намаляваны без галерэй, калі яны ў момант стварэння фрэскі безумоўна былі.

Спаскі храм ХІІ ст. паводле рэканструкцыі У. В. Ракіцага

Падкрэслім, што сёння няма сумненняў аб будаўніцтве галерэй Спаскай царквы падчас узвядзення асноўнага аб'ёму храма [Торшин, 2022, с. 279]. Фрэскі галерэй рабіліся аднымі і тымі ж майстрамі, што удзельнічалі ў роспісе асноўнага аб'ёму [Скобцова, 2022, с. 254]. Разбурэнне галерэй адбывалася дзесьці ў другой палове XVII ст.

Сама ж кцітарская фрэска была зроблена альбо падчас жыцця прападобнай, альбо пасля яе смерці. Частка спецыялістаў упэўнена, што фрэска магла быць створана адразу з асноўным роспісам храма [Высоцкая, 2012, с. 525; Малиновский, 2022, с. 183; с. Зыков, Торшин, 2022, с. 111],

Кцітарская фрэска ў келлі прападобнай Еўфрасінні Полацкай у Спаскай царкве
[Полоцкое Радованне, 2010, ил. на с. 54]

Келля прападобнай Еуфрасіні Полацкай у Спаскай царкве
[Полоцкое Радованне, 2010, ил. на с. 53]

*Лесвічний ход на хори і у келю прападобнай Еуфрасінні у Спаскай царкве
[Полоцкое Радованне, 2010, ил. на с. 52]*

хаця існуе меркаванне У. Д. Сараб'янава аб яе стварэнні значна пазней, у XIII ст. [Сарабьянов, 2016, с. 449]. Для нас важна, што на момант роспісу галерэі існавалі, але па нейкіх прычынах не былі намаляваны наумысна.

Прычына гэтага можа палягаць у наяўнасці устойлівай традыцыі выяў сакральных аб'ектаў, галоўным з якіх для праваслаўнага хрысціянскага свету з'яўляецца Сафійскі сабор. Для прыкладу звернем увагу на крыж-энкаліён XII ст. з выявай Сафійскага сабора, знойдзены намі ў Полацку. На гэтым крыжы з серыі так званых барысавлебскіх энкаліёнаў адлюстравана постаць князя-пакутніка Глеба, які трымае у руцэ трохапсідны храм [Дук, 2010, с. 120]. Вядома, што з трох сабораў Старажытнай Русі па тры апсіды мелі саборы ў Ноўгарадзе і Полацку, пяць апсідаў меў сабор у Кіеве. Пры гэтым усе саборы мелі бакавыя галерэі, але на выяве крыжа іх няма. Такім чынам, у XII ст. існавала пэўная традыцыя стандартызацыі выяў храмаў, хаця пры гэтым усё ж за аснову браўся рэальны прататып: крыжова-купальны храм з трыма апсідамі.

Яшчэ адным беспрэцэдэнтным археалагічным адкрыццём стаў раскапаны падземны храм пры Спаскай царкве, які быў задуманы і створаны як пахавальня для бацькі прападобнай — князя Георгія [Малахінский, 2018, с. 45—50]. Гэты храм быў адкрыты і даследаваны ў 2018 годзе і складаўся з дзвюх частак: большай (244×144—150 см) і меншай (90—94×134—140 см), быў перакрыты зводам вышыняй у захаванай частцы 198 см. Каля усходняй сцяны выяўлены сталец (алтар з плінфы, пакладзены на цамянку). На бакавых сценах усходняй часткі інтэр'ера падзем-

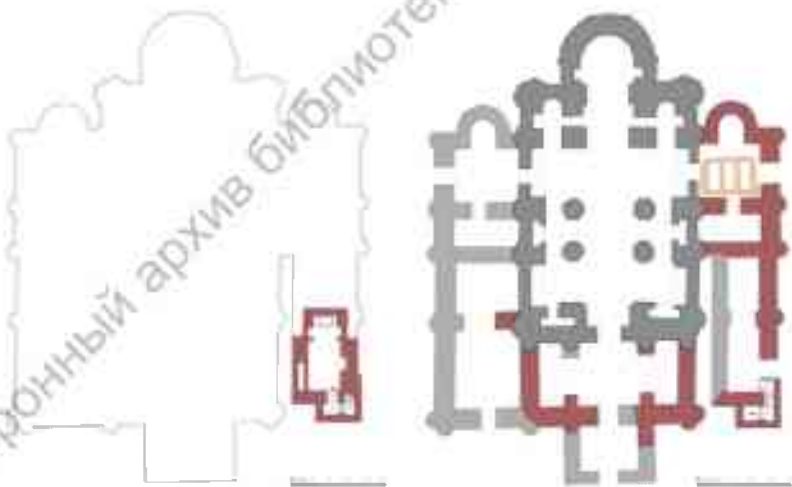
Бронзавая адваротная створка крыжа-энкаліёна з выявай князя Глеба, раскопкі Д. У. Дука ў Полацку. 2007 г.

нага памяшкання (справа і злева) зафіксаваны рэшткі двух прамавугольных ніш. Наяўнасць стаяльца сведчыць пра набажэнскае прызначэнне апісанай пабудовы. Фактычна ўсходняя частка памяшкання з'яўляецца алтаром, а ўся падземная канструкцыя — невялікай царквой.

У паўночнай сцяне асноўнага аб'ёму падземнага памяшкання была выяўлена ніша з арачным перакрыццем (аркасоль). Звычайна такія нішы прызначаліся для пахаванняў. Узвядзенне пахавальных аркасоляў — вельмі распаўсюджаная практыка ў старажытнарускім мураваным дойлідстве.

Рэштак пахавання ў аркасолі не выяўлена. Адсутнічае і пахавальны інвентар. Відавочна, аркасоль была ўскрыта мэтанакіравана для перазахавання рэштак. Нагадаем, што найбольш верагодным было размяшчэнне ў аркасолі рэштак князя Георгія. Улічваючы аутарытэт і трывалыя сувязі прападобнай з канстанцінопальскім імператарскім дваром, для яе не было перашкод вярнуць іх на радзіму.

Без сумнення, будаўніцтва і аздабленне Спаскай царквы не магло абысціся без асабістага удзелу і волі прападобнай, чаму ёсць прамыя

Рэканструкцыя плана Спаскай царквы на аснове архітэктурна-археалагічных даследаванняў 2015–2018 гг.: злева — рэканструкцыя плана храма на ўзроўні падлогі падземнага храма; справа — рэканструкцыя плана храма на ўзроўні падлогі наоса храма (аўтары Я. М. Торшын і П. А. Зыкаў)

сведчанні ў Жыцці: “Еуфросиния заложи церковь каменю Святого Спаса” (“Еуфрасинія залажыла царкву каменную Святого Спаса”) [Житие, 2019]. Згаданы падземны храм будаваўся адначасова са Спаскай царквой. Паколькі аналага падобнага збудавання ў старажытнаарускім царкоўным дойлідстве не выяўлена, шукаць вытокі дадзенай традыцыі, на наш погляд, неабходна ў самім Полацку і на прыкладзе больш ранніх

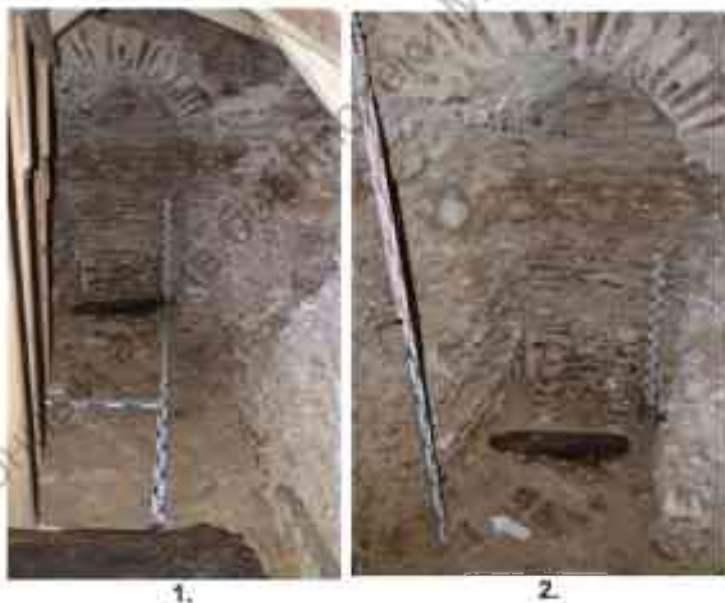

Ізаанаметрычны план ніжняй часткі Спаскай царквы, 2018 г.
(аўтары Я. М. Таршын і П. А. Зыкаў)

помнікаў архітэктуры. Такім помнікам дойлідства, напрамую звязаным з дзейнасцю прападобнай Еуфрасінні, з’яўляецца Сафійскі сабор. Крыніцай інфармацыі аб архітэктуры “дабарокавага” Сафійскага сабора з’яўляюцца даныя археалагічных раскопак 1975–1980 гг., а такса-

ма нешматкія пісьмовыя крыніцы. Археалагічныя крыніцы не могуць даць усёй паўнаты інфармацыі па прычыне адсутнасці дэталёвых навуковых публікацый матэрыялаў раскопак і непаўнаты іх прадстаўлення ў навуковых справаздачах (пра гэта мы пагаворылі ніжэй). Таму тут трэба зноў звярнуць увагу на найбольш поўную на сённяшні дзень пісьмовую крыніцу — “Жыццё Блажэннай і прападобнай Еуфрасінні Полацкай”.

Як вядома з Жыцця, прападобная правяла першыя гады духоўнага падвышання ў нейкім “галубцы” Сафійскага сабора, што было раўназначна стоупніцтву. Згодна са “Ступеннай кнігай” царскага радаводу Еуфрасінні “*пребывши в монастыри нѣколько время, и потом испроси у епископа ту сущаго, нарицаемаго Илии, правящего престол Святыхъ Софии Полотску, дабы ей повелѣлъ ту пребывать в церкви Святыхъ Софии каменныя в голубцы. И повелѣ ей, да пребывает. И ту вшедши, начат подвижнейший подвиг постнический восприимати, начат книги писати своима руками*” (“прабыўшая ў

Агульны выгляд падземнага храма (1 — драўляныя канструкцыі для ўмацавання скляпення; на пераднім плане драўляная лага падлогі; 2 — выгляд алтара падземнага храма) на выніках археалагічных раскопак 2018 г. (фотаздымкі В. М. Матвеева)

манастыры некаторы час, і пасля спытала у епіскапа, па імені Ілья, які тут быў і кіраваў прастолам Святой Сафіі ў Полацку, каб ёй дазволіў тут быць, у царкве Святой Сафіі каменнай, у **галубцы**. І загадаў ёй, каб тут была. І туды ўшэдышы, пачала падзвіжніцкі подзвіг посны учыняць, пачала кнігі пісаць сваімі рукамі” [Житие, 2019]. Заўважым, што ў дадзеным тэксце *галубец* — гэта частка каменнай (мураванай) царквы Святой Сафіі. Згодна з боавш старажытным спісам з рукапіснага збору Валакаламскага манастыра Еуфрасіння “*пребывши неколико время в монастыри, и потом проси у епископа сущаго тогда, нарицаемаго Илью, правящаго стол святое Софеи в Полотъске, дабы ей велел ту пребыти в церкви святей Софеи в гольбци камене. И повеле ей, да пребывает ту*” [Слуцкий, 2015, с. 33]. У дадзеным фрагменце тэксту гаворка ідзе ўжо аб *каменным галубцы* у царкве Святой Сафіі.

Тэрмін *галубец* паходзіць ад слова *глыбіня* (па-руску *глубина*). На Русі яно мела два значэнні: надмагільны помнік і прыбудова-лар да печы ў хаце, якая закрывае спуск у падполле. Сэнс абодвух значэнняў быў звязаны з паняццямі *глыбіня*, *яма*, *магіла* [Ермонская, 1978, с. 39]. Што тычыцца тэкста Жыцця, то тут аутары акадэмічнага перакладу і каментарыяў да “Ступеннай кнігі” вызначылі *галубец* як *месца затворніцтва*: камора ў ніжнім, скляпеністым паверсе царквы, якая аддзелена загародкай ад іншых памяшканняў [Житие, 2019].

Валянцін Васільевіч Булкін у аглядным артыкуле, які прысвечаны вынікам археолага-архітэктурнага вывучэння Сафійскага сабора, згадвае наяўнасць у яго інтэр’еры шматлікіх склепаў з пахаваннямі [Булкін, 2000, с. 136]. Вядома, што ў XII ст. пачатковы выгляд сабора не заставаўся нязменным: у гэты перыяд сабор атрымаў шмат прыбудов, якія надалі яму больш функцыянальны характар [Булкін, 2012, с. 19].

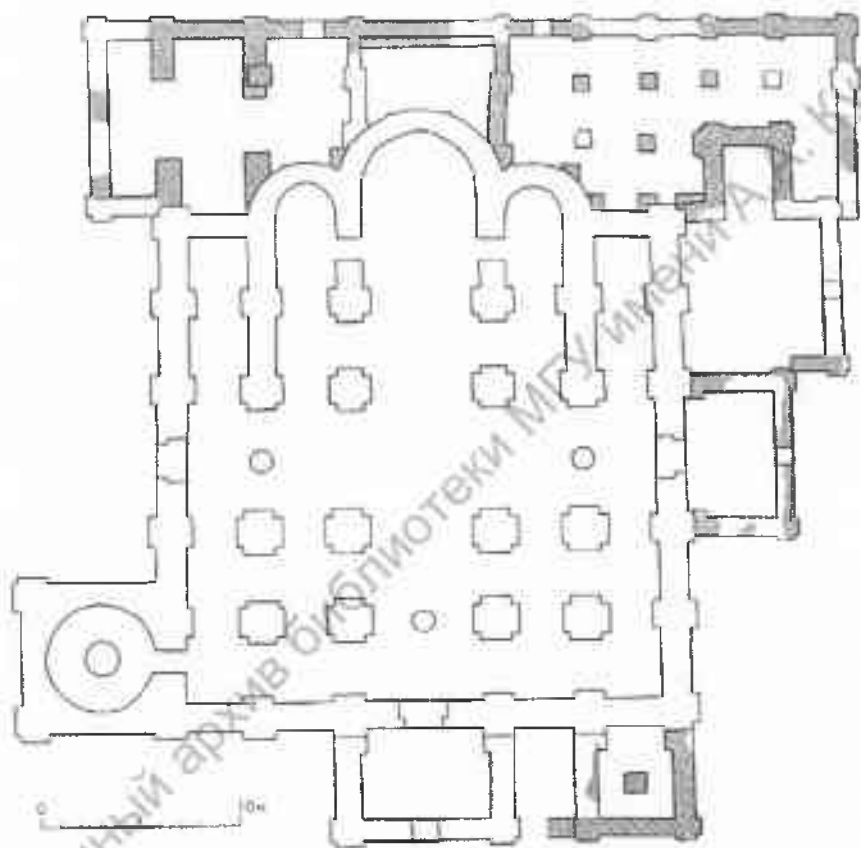
Так, каля паўднёва-ўсходняга вугла асноўнага аб’ёму сабора быў узведзены невялікі храм, ад якога захаваўся прамавугольны алтарны выступ. Захаваліся рэшткі горнага месца ці прастола. На думку В. В. Булкіна, гэты храм мог быць хрышчэльнай ці пахавальняй [Булкін, 2012, с. 19]. Сучасныя даследчыкі з асцярожнасцю адносяцца да такой

высновы, але і не адмаўляюць верагоднасць існавання згаданага храма ў храме. Пры аналізе матэрыялаў раскопак 1975—1980 гг. нязменным застаецца факт наяўнасці шматлікіх пахавальных комплексаў ва усходніх галерэях. Аднак сучасны стан даследаванняў не дазваляе дакладна высветліць дадзеныя пытанні. Прывядзём красамоўную цытату ў падсумаванні рэвізіі творчай спадчыны В. В. Булкіна, зробленую яго калегамі, сучаснымі даследчыкамі, у перакладзе на беларускую мову: *“Па-ранейшаму захоўваецца шмат пытанняў адносна кампазіцыйнага плана прыбудовы да Сафійскага сабора, якія сёння не існуюць. Так, засталася невядомым, ці была ў храма заходняя галерэя ці заходні прытвор, якую функцыю мела прыбудова каля паўднёва-заходняга вугла, не зусім зразумелыя формы так званай пахавальні, якая прымыкае да царквы з усходу, а таксама размешчанага тут жа храма з прававугольнай апсідай, невядомы дакладныя габарыты лесвічнай вежы, якая, верагодна, знаходзілася каля паўночна-заходняга вугла. Аб’ектыўныя абставіны, якія перашкаджалі правядзенню раскопак шырокай плошчай, а таксама значныя страты культурнага пласта і муровак на пэўных участках не дазволілі атрымаць максімальна магчымы аб’ём інфармацыі. Верагодна, адказы на некаторыя з гэтых пытанняў будуць знойдзены ў ходзе будучых археалагічных даследаванняў”* [Антипов, 2021, с. 26].

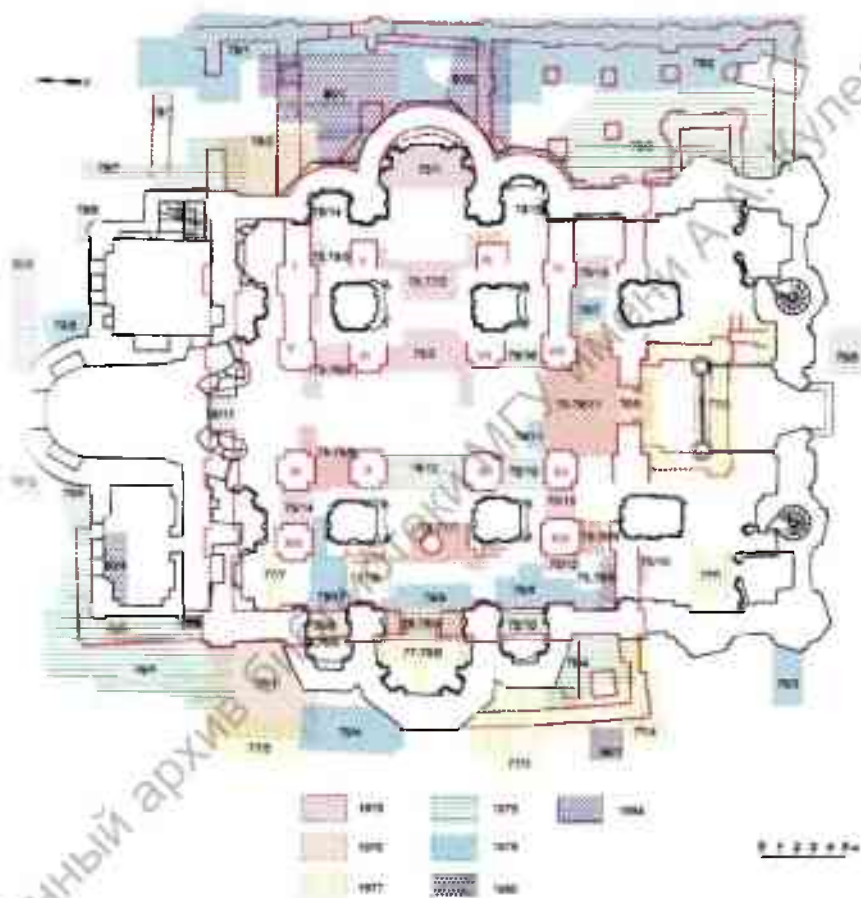
Такім чынам, стан археалагічнага даследавання Сафійскага сабора на сённяшні дзень не дазваляе непасрэдна звязаць “храм у храме” у Сафійскім саборы XII ст. з аналагічнай пабудовай у Спаскай царкве, але пры гэтым і не выключае такую магчымасць, як і тое, што ў склепах адной з галерэй ці ў якасці адной з прыбудов магло знаходзіцца згаданае ў Жыцці падземнае памяшканне пад назвай “галубец”. Гэтае памяшканне магло быць і пахавальняй рэшткаў полацкіх князёў. Нельга выключаць таксама, што прататыпам падземнага храма ў Спаскай царкве маглі быць іншыя канструкцыі прыбудовы Сафійскага сабора.

Прадстаўляецца верагодным, што прападобная Еуфрасіння Полацкая развіла ідэю затворніцтва ў падземным памяшканні па прыкладзе добра вядомага ёй галубца Сафійскага сабора і стварыла яго аналаг пры царкве Святога Спаса. Цалкам верагодна, што галубец у Спаскай царкве

быў падобны на “храм у храме” пры Сафійскім саборы, гаворка ідзе пра царкву каля паўднёва-ўсходняга вугла сабора (там таксама праводзіліся богаслужэнні і, магчыма, мелася пахавальня). Такім чынам, вытокі традыцыі падземнага “храма ў храме” можна шукаць у Полацку, а канструкцыйныя вырашэнні — у тэхналогіях будаўніцтва Сафійскага сабора і задачах, якія вырашалі яго дойліды і заказчыкі. Верыфікаваць дадзеную гіпотэзу можна пры аднаўленні археалагічнага вывучэння Сафійскага сабора як тытульнага помніка манументальнага дойлідства старажытнага Полацка. Сама ж Спаская царква прадстаўляецца важнейшай матэрыяльнай крыніцай, якая дазваляе ахарактарызаваць усю паўнату дзейнасці і культурнай спадчыны Еўфрасінні.

Полацка Сафійскі сабор, рэканструкцыя храма XII ст. з прыбудовамі XII–XIII стст.
(пабудле В. В. Буякіна) [Буякін, 2012]

Сафійскі сабор у Полашук. Зводны план раскопаў 1975–1980, 1984 гг. (павада І. У. Анціпава)
[Антюхов, 2021]

ГЛАВА 3

ТАЯМНІЦА ЗНІКЛАЙ СВЯТЫНІ: ЦАРКВА СЯСТОЙ БАГАРОДЗІЦЫ

Паводле Жыцця Еуфрасінні Полацкай адразу пасля будаўніцтва царквы ў гонар Святога Спаса ў сваім жаночым манастыры ігумення задумала будаўніцтва другога мураванага храма ў мужчынскім манастыры: «Видевши же преподобная Еуфросиния монастырь свой украшен и всего блага исполнен, умысли создати вторую церковь камену Свѣтѣй Богородици. И ту свершивши и иконами украси, и освятивши, предаст ю мнихом, и бысть монастырь велий. Видевши же блаженная монастыря два устроена превелика зело и пребогата, и рече в себе: “Слава Тобѣ, Владыко, благодарю Тя, Свѣтѣй! Что есмь восхотѣла, то дал ми еси, и скончал еси, Господи, желание сердца моего”. И паки рече: “Помилуй мя, Господи, и скончай прошение мое, да бых видѣла пресвѣтую Богородицу Одигитрию в сей свѣтѣй церкви...” Сама же блаженная Еуфросиния, положиши великое устроение обѣма монастырема, братии и сестрам. и даст дрѣжати и рядити сестре своей Евдокеи оба монастыря. Сама же, поклонившия в церкви Свѣтаго Спаса и у Свѣтѣе Богородици и рече: “Господи Сердцевидче! Се оставляю дом Твой незатворен никому; Ты же, Господи, не затвори от нас Небеснаго Ти Царствія”». (Убачыўшы Прападобная Еуфрасіння манастыр свой аздоблены і ўсімі добротаі напоўнены, задумала стварыць другую царкву каменную Свѣтаой Багародзіцы. І здзейсніла гэта, і абразамі аздобіла, і асвѣціла, і перадала яе манахам, і зрабіўся вялікі манастыр. Убачыўшы, блашлавенная, што два манастыры найвыдатна ўладкаваныя і багататыя, сказала сабе: “Слава табе, Уладыка, дзякую Табе, Свѣты! Што я задумала, тое і даў мне пачаць і скончыць, Гасподзь, жаданне сэрца майго”. І таксама сказала: “Памілуй мяне, Гасподзь, і дазволь завяршыць праішэнне маё, каб убачыла я найсвѣцейшую Багародзіцу Адзігітрыю ў гэтай свѣтаой царкве...” Сама ж блашлавенная Еуфрасіння, паклаўшы вялікае ўладкаванне абодвух манастыроў, мужчынскага і жаночага, загадала трымаць і кіраваць сваёй сястрэ Еудакіі двума манастырамі. Сама ж пакланілася ў царкве Свѣтаго Спаса і Свѣтаой Багародзіцы і

сказала: “Гасподзь міласны! Гэтак пакідаю дом Твой адчынены для ўсіх; Ты ж, Гасподзь, не зачыні ад нас Нябеснага Твайго Царства”») [Кніга, 1994, с. 37].

Такім чынам, перад паломніцтвам у Святую зямлю Еуфрасіння “украси же всю землю Полотскую своимъ боголепнымъ монастыремъ”. Абодва полацкія манастыры з’яўляліся буйнейшымі цэнтрамі хрысціянскай культуры і адукацыі на тэрыторыі Усходняй Еўропы і былі заўважаны ў сталіцы усходнехрысціянскага свету — у Канстанцінопалі. Гэта пацвярджае наступны факт. Для аздаблення пабудаванай па яе загаду царквы Святой Багародзіцы прападобная Еуфрасіння распачала важную ідэалагічную акцыю — запрасіла праз свайго слугу Міхаіла абраз Святой Багародзіцы — адзін з трох абразоў, напісаных евангелістам Лукой яшчэ пры жыцці Святой. Гэты слуга быў вельмі статусным, візантыйцам па паходжанні, і з яго дзейнасцю імаверна звязаны знойдзеныя актывыя пячаці Міхаіла з грэчаскага горада Даулія [Гулецкий, 2018, с. 9].

Імператар Мануіл па просьбе Еуфрасінні адправіў у Эфес семсот сваіх воінаў і прынёс абраз Святой Багародзіцы ў Царград, а патрыярх Лука сабраў епіскапаў і увесь саборны прычт Святой Сафіі благаславіў і перадаў абраз Святой Багародзіцы службе прападобнай [Житие, 2019].

Гэты абраз насілі кожны аўторак па цэрквах Полацка на манер традыцыі пачытання абраз “Багамацеры Адзігітрыі” манастыра Адыгон ці Панагі Адзігітрыі (галоўнага манастыра сярэднявечнага Канстанцінопаля), дзе кожны аўторак выносілі на галоўную плошчу перад Сафііскім саборам абраз Святой Багародзіцы [Шалина, 1999, с. 122–123]. Такую традыцыю Еуфрасіння заклала і ў Полацку. Галоўная плошча Полацка на той час размяшчалася каля падножжа Верхняга замка, каля яго усходняй часткі, на беразе Чорнага ручая. Там жа размяшчалася царква на рове, якая ў XVI–XVII стст. мела назву ў гонар Раства Хрыстова. Не выключана, што ушанаванне абраза магло распаўсюджвацца і на гэтую тэрыторыю.

Заснаванне прападобнай княжацкіх пахавальняў для полацкіх Рагвалодавічаў функцыянальна звязана з манастырамі ў Канстанцінопалі для ўладароў дынастыі Комніных [Шалина, 1999, с. 123]. Крыж

Еуфрасіні таксама з'яўляўся часткай рытуальнага дзеяння, якое нагадвала цырымонію вынасу Крыжа Маркава манастыра. Гэта таксама красамоўна сведчыць пра прадуманую богаслужэбную праграму прападобнай, яе арыентацыю на канстанцінопальскія традыцыі [Шалина, 1999, с. 123].

Адзін з двух манастыроў Прападобнай — Спаса-Еуфрасінеўскі — захаваўся да нашага часу і з'яўляецца найвялікшай праваслаўнай святыняй Беларусі. Гісторыя другога манастыра загадкавая. Канешне, гісторыкаў цікавіла месцазнаходжанне мужчынскага манастыра і яго назва. Усе гісторыкі, якія займаліся вывучэннем творчай спадчыны Еуфрасіні, безагаворачна сцвярджалі аб назве манастыра ў гонар Святой Багародзіцы і аб тым, што гэты манастыр заснавала Прападобная.

Наш аналіз сведчыць, што даўняе гістарыяграфічная памылка ў трактоўцы тэксту *Жыцця* прывяла да скажоных высноў аб назве манастыра і яго размяшчэнні, і гэтая памылка стала традыцыйна ўспрымацца як частка тэксту *Жыцця*, але гэта не так. Пачнем з аналізу падзей у *Жыцці*. Прыведзены ў пачатку главы фрагмент тэксту літаральна сведчыць, што Еуфрасінія *пабудавала* Багародзіцкую царкву і *перадала* яе манахам. У *Жыцці* нічога не сказана аб заснаванні *новага* манастыра, а паведамленне аб будаўніцтве царквы літаральна гучыць так: *“И ту свершивши и иконами украси, и освятивъши, предаст ю мнихом, и бысть монастырь велий”* (*“І здзейсніла гэта (будаўніцтва. — заўвага аўтара), і абразамі аздобіла, і асвятціла, і перадала яе манахам, і зрабіўся вялікі манастыр”*). Відавочна, што царква *была пабудавана ў манастыры*, які *ужо існаваў*, яна *была названа ў гонар прасвятой Багародзіцы*, яна *ж, царква Багародзіцы, была аздоблена царкоўным начыннем і святымі абразамі*, а пасля гэтага *перададзена манахам, і пасля гэтага манастыр зрабіўся вялікім*.

Для аўтара *Жыцця* месцазнаходжанне Барысаглебскага манастыра было відавочным, таму яго лакалізацыя на мясцовасці ў тэксце не прыведзена. Памылкоўная выснова аб тым, што Еуфрасінія заснавала мужчынскі Багародзіцкі манастыр, правакавала археолагаў на яго пошукі. Паколькі ў *Жыцці* не пазначаецца дакладнае месцазнаходжанне царквы і манастыра, вельмі спакусліва было б знайсці іх сляды метадамі археалагічнай разведкі. На тэрыторыі Полацка археолагамі былі

знойдзены сляды мураваных цэркваў XII ст. у розных частках горада, але ніводная з іх не атаясамлялася з аднайменным манастыром. Самая распаўсюджаная версія аб размяшчэнні манастыра — на тэрыторыі так званых Ксавер’еўскіх могілак поблізу Спасакага манастыра, але там археалагічных раскопак ніколі не праводзілася [Алексеев, 2006, с. 92]. Скажу больш — знайсці падмурак храма на Ксавер’і ўжо немагчыма ў прынцыпе, паколькі могілкі былі двойчы зруйнаваны (падчас Вялікай Айчыннай вайны і пасля яе) [Тарасаў, 2021, с. 111]. Але ці ёсць сэнс там шукаць сляды манастыра? Упэўнены, што не.

Спачатку адкажам на пытанне: ці магло аказацца так, што псёмовыя крыніцы у наступныя стагоддзі нічога не гавораць ні аб размяшчэнні так званага Багародзіцкага манастыра, ні аб яго статусе і ўладаннях? Згодна з Жыццём Еуфрасіння пабудавала царкву у другім з двух самых буйных манастыроў у Полацку (нароўні са Спаскім). І куды ў такім выпадку дзеўся трэці, не менш багаты княжацкі Барысаглебскі манастыр у Бельчыцы? Ствараецца уражанне, што існаванне так званага Багародзіцкага манастыра было спынена ледзье не адразу пасля заснавання. Ці гэта магчыма? І ці магло атрымацца так, што ў Жыцці прападобнай аб дзейнасці заснаванага яе родным дзядзькам Бельчыцкага манастыра нічога не было сказана. І чаму сярод манастыроў, названых “аздобай Полацкай зямлі”, гэты старажытны і статусны княжацкі манастыр увогуле не згаданы? Нарэшце, чаму ў Жыцці Еуфрасінні згаданы ўсе галоўныя сакральныя аб’екты Полацка: Святая Сафія, царква-пахавальня полацкіх епіскапаў у Сяльцы, “цэркаўка” Спаса, але не згаданы Барысаглебскі манастыр і яго храмы?

Адказ на першае пытанне, ці мог манастыр спыніць існаванне пасля паломніцтва прападобнай у Святую зямлю, гучыць адмоўна: Еуфрасіння вельмі клапацілася аб тым, каб два яе манастыры працягвалі развівацца і квітнець. Яна добра разумела, што ў Полацк з доўгага падарожжа ў Іерусалім яна ўжо не вернецца. Для гэтага яна адмыслова пакідае сваёй сястры Еудакіі правы на кіраванне *абодвух* манастыроў. Больш за тое, для ўзмацнення іх належнага ўладкавання Еуфрасіння пры развітанні з *усёй сваёй браціяй* (пад *браціяй* разумеюцца полацкія князі і баяры) пастрыгае двух сваіх пляменніц, дачок *свайго люблага брата*, і такім чынам забяспечвае далейшы княжацкі статус насельніц Спасакага манастыра, а

адпаведна, і яго фінансавую бяспеку. Такім чынам Еуфрасіння прыклала **максімум** намаганняў, каб абодва манастыры былі ўладкаваны і пасля таго, як яна пакінула Полацк. Вось чаму абсалютна немагчыма, каб другі, мужчынскі манастыр, раптоўна і назаўжды прыйшоў у заняпад і пра яго гісторыю не захавалася пісьмовых крыніц у наступныя часы.

Такім чынам, каб высветліць, у якім манастыры была пабудаваная царква Багародзіцы, нам трэба адшукаць мужчынскі манастыр, які, па-першае, ужо існаваў у полацкай сакральнай прасторы і, па-другое, быў багаты на таленты яго насельнікаў. Гэты ж манастыр павінен згадвацца ў пісьмовых крыніцах наступных стагоддзяў. Такім манастыром, як ужо было сказана, з'яўляўся манастыр у Бельчыцы. Манастыр быў мужчынскі, з высокім княжацкім статусам і багаты на таленты яго насельнікаў. З гэтага ж манастыра Еуфрасіння прызвала таленавітага дойлідзкі Іаана. І таму можна упэўнена сцвярджаць, што прападобная Еуфрасіння пабудавала Багародзіцкую царкву ў княжацкім Барысаглебскім манастыры.

*Бельчыцкі манастыр у Полацку на акварэлі І. П. Трутнева, 1866 г.:
на першым плане — падмурак сабора (Багародзіцкая царква);
на другім плане злева — Барысаглебская царква; справа — Пятніцкая царква*

Сучасний вигляд території бывшего Бельчицького монастиря у Полтаву з тої же кропки, з якої намальовано архітектурний об'єкти на акварелі І. П. Трутисевої:
 1 (на скріжанні під асфальтом) – підмурок собору (Богородицька церква); 2 (на дрібнім плані зліва) – будинок підпоярочної дома, які частково покриває підмурок Барваскобської церкви; 3 – підмурок на місці підмурка П'ятицької церкви. Фотографіював автор, жовтень 2024 г.

Бельчыцкі манастыр быў заснаваны Барысам Усяславічам і атрымаў назву Барысаглебскі княжацкі манастыр. Статус “княжацкі” вызначаны па аналогіі са згаданым у летапісах княжацкім дваром у Бельчыцы, пра што гаворка пойдзе ніжэй. Манастыр быў мужчынскі і захаваўся да пачатку XX стагоддзя, у XIX ст. змяніў свой статус, пасля чаго быў пакінуты, прыйшоў у заняпад, а яго два ацалелыя храмы — Пятніцкая і Барысаглебская царквы — былі разабраны мясцовымі жыхарамі на будаўнічыя матэрыялы. Размяшчаўся манастыр на левым беразе Дзвіны за 1,5 км ад Сафіі, непадалёку ад вусця ракі Бельчыцы. І у гэтым манастыры існавала царква Святой Багародзіцы.

*Царква Параскевы Пятніцы. Бельчыцкі Барысаглебскі манастыр у Полацку.
Фотаздымак 1910 г.*

*Царква Барыса і Глеба. Бельчыцкі Барыс-Глебскі манастыр у Полацку.
Фотадрумак 1910 г.*

Так, у грамаце ад 25 чэрвеня 1511 г. Бельчыцкі манастыр двойчы называўся адначасова Багародзіцкім і Барысаглебскім: *“Записал туую землю со всим к **манастыру** на Бельчицы Пречистое Богоматеры и святым мучеником Борысу и Глебу, а тая земля делена была з братом их Иваном, и то держано было к **тому манастыру** от колько-десять лет во впокои”* [Полоцкие грамоты, 1980, с. 77]. Запіс сведчыць не пра два манастыры ў Бельчыцы, а пра адзін з дзвюма назвамі. У грамаце ад 20 снежня 1497 г. згадваецца двор з агародам каля царквы Прачыстай Багамацеры, размешчанай паблізу двара ігумена [Полоцкие грамоты, 1978, с. 148]. Аднак у рэвізіі 1618 г. згадваецца “новаадбудаваная” драўляная Прачысценская царква. Яна знаходзілася побач з мураванымі напалову разбуранымі (без дахаў) цэрквамі Барысаглебскай і Пятніцкай [Историко-юридические материалы, 1871, с. 321–323]. Што разумець пад тэрмінам “новаадбудаваная” — рамонт храма ці яго узвядзенне — можна высветліць толькі пасля дэталёвых археалагічных раскопак. Улічваючы сацыяльна-эканамічныя рэаліі таго часу, папярэдне можна вызначыць усё ж такі рамонт ужо існаваўшай царквы. Да таго ж царкваў, узведзеных у XVII ст., на тэрыторыі манастыра, паводле археалагічных даных, не было.

У скарзе полацкага архіепіскапа Іасафата Кунцэвіча на паноу Корсакаў аб тым, што яны бяспраўна называлі сябе заснавальнікамі Барысаглебскага манастыра і прыўласцілі яго землеўладанні, ад 25 красавіка 1618 г. літаральна (у перакладзе з польскай транслітэрацыі) пазначана: *“Знайшли мы той манастыр і цэрквы спустошаныя, муры апалыя без пакрыцця і неагароджаныя, а менавіта цэрквы дзве мураваныя, адна Святых Барыса і Глеба, а другая Святой Пятніцы, трэцяя царква драўляная цяпер наава праз мяшчан полацкіх, людзей набажных, пабудавана, названая Успення Прасвятой Багародзіцы”* [Скарга ... 2015, с. 232].

Такім чынам, у пісьмовых крыніцах першай трэці XVII ст. адначасова фігуруюць назвы аднаго і таго ж храма Барысаглебскага манастыра: *Прачыстай Багамацеры (Прачысценскі)* і *Успення Прасвятой Багародзіцы*. Магчыма, залішнім гаварыць аб атаясамленні назоваў Багамацеры—Багародзіцы, але усё ж згадаем і гэтую акалічнасць [Эн-

циклопедический словарь, 1891, с. 172–174]. Абедзве назвы маюць дачыненне да згаданага Вялікага сабора, які неаднаразова даследаваўся археолагамі, рэшткі якога захаваліся ў руінах на узроўні падмуркаў [Раппопорт, 1980]. Гэты сабор размяшчаўся на тэрыторыі манастыра і быў часткова археалагічна даследаваны ў XIX – XX стст. [Селицкий, 1992, с. 34].

Падкрэслім, што пісьмовыя крыніцы таго часу дасылаюць да адрозных назваў не толькі цэркваў, але і манастыра ўвогуле: так, напрыклад, у дачыненні да Бельчыцкага манастыра ужываецца назва не толькі *Барысаглеб*, пра што ішла гаворка вышэй, але і такая назва, як, напрыклад, *манастыр Глеба-Барыса*, а таксама *манастыр на Бельчыцы Прачыстай Божай Мацеры і Святых пакутнікаў Барыса і Глеба* (запіс 20 чэрвеня 1618 г.) [Скарга ... 2015, с. 236, 238]. У апошнім варыянце ідзе прамое указанне на дзве аналагічныя назвы: **Барысаглебскі і Прачысценскі Багародзіцкі** манастыр.

Пра магчымае размяшчэнне **двух** манастыроў на рацэ Бельчыцы — *Багародзіцкага і Барысаглебскага* — выказаўся полацкі краязнаўца Ігар Зуферавіч Залілаў: “Где была построена церковь Богородицы и при ней устроен мужской монастырь, точно сказать трудно. Существует предположение, что на территории великокняжеского двора на Бельчицах, кроме известного всем исследователям Борисоглебского мужского монастыря, существовал еще один монастырь — Богородицкий” [Залилов, 2015, с. 132]. Ён жа агучыў *дапушчэнне*, што гэта той самы Багародзіцкі манастыр, пабудаваны прападобнай Еуфрасінняй [Залилов, 2014, с. 59–60]. Такім чынам, Ігар Зуферавіч першы спыніўся у адным кроку з атаясамленнем Барысаглебскага манастыра з творчай спадчынай Прападобнай, што было б абсалютна правільна¹. Кіруючыся прыведзенымі вышэй аргументамі, разглядаць наяўнасць двух манастыроў у Бельчыцах мы не будзем. Дададзім толькі,

¹ У 2015 годзе ў мяне адбылася размова з Ігарам Зуферавічам. Як адказнаму за выпуск серыі “Гумантарныя навукі” навуковага часопіса “Вестник Полоцкого дзяржаўнага ўніверсітэта” мне было цікава, чаму ён не адважыўся напрамую атаясмаць Бельчыцкі манастыр са спадчынай Прападобнай. Адказ быў прадказальны: дзеля гэтага трэба пайсці насуперак трывалай гістарыяграфічнай традыцыі і тым аўтарытэтным гісторыкам, якія за ёй стаяць.

На гэтым прыкладзе бачна, і так нярэдка здараецца, што сталае гістарыяграфічнае традыцыя, якая суправаджае пэўныя высновы без трывалай крынічнай асновы, можа прымацца за аксіёму.

што стратыграфія культурнага пласта на тэрыторыі і вакол манастыра намі была часткова даследавана. У выніку была раскапана частка апсіды Барысаглебскай царквы, удакладнена плошча манастырскай тэрыторыі і пацверджана наяўнасць у зямлі падмуркаў трох храмаў: Вялікага сабора, Пятніцкай царквы і Барысаглебскай царквы. Пры гэтым тэрыторыя першых двух незабудавана, а асноўны аб'ём Барысаглебскай царквы быў знішчаны ў пасляваенны час пры ўзвядзенні дома № 4 па Юбілейнаму завулку і пракладцы камунікацый да яго. Фактычна ад царквы захавалася толькі прамавугольная апсіда, і тая пасля перапланіроўкі ў XVII—XVIII стст.

Пра княжацкі двор каля тэрыторыі манастыра (на самой тэрыторыі, натуральна, ён размяшчацца не мог) няма ніякіх археалагічных сведчанняў, хаця гэты двор, вядомы па пісьмовых крыніцах XIV—XVI стст., мог існаваць дзесьці на берагах ракі Бельчыцы [Варонін, 2013, с. 71].

У святле аналізу наяўных дакументаў становіцца відавочным, што так званы мужчынскі Багародзіцкі манастыр у XII ст. не існаваў, па гэтай прычыне ён з'яўляўся “няулоўным” для лакалізацыі у гістарычнай прасторы Полацка. Прападобная Еуфрасіння пабудавала царкву Святой Багародзіцы ў княжацкім Барысаглебскім мужчынскім манастыры на рацэ Бельчыца і перад сваім паломніцтвам у Святую зямлю перадала яго пад апеку сваёй сястры Еудакіі. Гэты манастыр даследаваны археалагічна і шырокавядомы ў пісьмовых крыніцах, а ў XVI—XVII стст. згадваўся пад назвамі *Барысаглеб*, *Глеба-Барыса*, а таксама *Прачыстай Божай Мацеры і Святых пакутнікаў Барыса і Глеба*. Пабудаваная прападобнай царква Святой Багародзіцы можа атаясамлівацца з вядомым у гістарыяграфіі Вялікім саборам.

Дасведчаны чытач можа заўважыць, што тая ж гістарыяграфія атаясамляе будаўніцтва Вялікага сабора з шэрагам першых мураваных храмаў, узведзеных пасля Сафійскага сабора ў 1120—1130 гг., і прыводзіць імёны таленавітых даследчыкаў старажытнарускай архітэктуры — Мікалая Мікалаевіча Вароніна і Паўла Аляксандравіча Рапапорта. Узгадае чытач і меркаванне А. В. Аляксеева аб будаўніцтве сабора ў самым пачатку XII ст. Адкажам так: прыклад Спаскай царквы паказвае, наколькі

нетривалыми можуть бути меркванні аб часе будаўніцтва зыходзячы
выключна з адносных назіранняў. Надзейнай асновай для вызначэн-
ня абсалютнай храналогіі могуць быць вынікі натурных археалагічных
даследаванняў, а значыць, архітэктурна-археалагічнае вывучэнне
рэшткаў бельчыцкіх храмаў застаецца безумоўным прыярытэтам полац-
кай археалогіі.

ГЛАВА 4

АСВЕТНІЦКАЯ СПАДЧЫНА ЕУФРАСІННІ ПОЛАЦКАЙ: НОВЫЯ АДКРЫЦЦІ, НАВУКОВЫ ДОСВЕД І МІФАЛАГІЗАЦЫЯ

Ледзьве не кожнаму беларусу са школьнай парты ў дачыненні да Еуфрасінні Полацкай знаёмы эпітэт “асветніца”. Пры усім гэтым прамых сведчанняў асноўных накірункаў дзейнасці прападобнай Еуфрасінні Полацкай не захавалася і многія з іх нам прыходзіцца прымаць а ргііі. Гэты нетрывалы грунт можа завесці даследчыка ў багню спекуляцый і прамых гістарычных фальсіфікацый. Каб гэтага пазбегнуць, неабходна працягваць спробы адшукання новых гістарычных фактаў і абапірацца выключна на іх. Вельмі добра, што дзякуючы археалагічным даследаванням у Полацку і рэстаўрацыйным работам у Спаскай царкве, якія актыўна праводзяцца ў наш час, магчымасць папаўнення крынічнай базы існуе. Сёння ж з’явілася магчымасць зазірнуць у свет сюжэтаў роспісаў Спаскай царквы і вызначыць па ім кніжныя крыніцы, якімі карысталася прападобная Еуфрасіння. Гэтаму дапамагаюць вынікі даследавання яе багатай матэрыяльнай спадчыны, увасобленай у фрэскавым роспісе Спаскай царквы. Таксама адкрыццё апошнім часам новых археалагічных, сфрагістычных і іконаграфічных матэрыялаў дазваляе пашырыць нашыя ўяўленні аб крыніцах ведаў прападобнай, прасачыць дадатковыя сферы яе інтарэсаў.

Пры усім гэтым Жыццё Еуфрасінні Полацкай застаецца самай поўнай крыніцай звестак аб біяграфіі і дзейнасці прападобнай. Так, паводле Жыцця Еуфрасінні Полацкай з дзяцінства была вядомая сваёй мудрасцю і добрымі здольнасцямі да навук [Кніга ... 1994, с. 44]. Гэтыя здольнасці яна развівала чытаннем богаслужэбнай літаратуры і ўласнаручным перапісваннем кніг. Лічыцца, што функцыянальна асветніцкая дзейнасць была наўпрост звязана з яе статусам ігуменні манастыра, бо сама манастырская тэрыторыя з’яўляецца месцам размяшчэння бібліятэкі — галоўнай скарбніцы ведаў. Працягваючы гэты лагічны рад, можна дапусціць, што на тэрыторыі манастыра дзейнічалі школы па

навучанні пісьменству, якія ахоплівалі вялікую колькасць наведвальнікаў. Сёння гэтае дапушчэнне ўсё часцей проста ўспрымаецца як данасць. На гэтым пакуль што прапануем спыніцца і разгледзець, наколькі дадзеныя дапушчэнні (дарэчы, шырока прадстаўленыя ў інфармацыйным полі) маглі быць спраўджаны ў рэаліях Полацка XII ст.

Адразу заўважым, што існаванне школ пры манастырах у дачыненні да беларускіх зямель у XII ст. вельмі малаверагоднае. Пры тым, што пісьменнасць сярод пэўнай часткі жыхароў беларускіх зямель была вядома з XI ст. і звязана як з хатнімі заняткамі, так і з прафесійнай сферай. Аднак, і навучанне дзяцей адбывалася дома. Узгадаем археалагічныя артэфакты, на якіх нанесены надпісы — гэта пераважна рэчы свецкага прызначэння, шырока прадстаўленыя ў гарадскім побыце: праселкі для прадзення, грабяні для расчэсвання валасоў, амфары для пэўных спажывоў і інш. Цяжка пагадзіцца, каб у манастырскіх цэнтрах, якія ствараліся для распаўсюджвання хрысціянства і барацьбы з рэшткамі язычніцтва, маглі быць рэсурсы для стварэння школ для навучання дзяцей пісьменству. А язычніцтва ў часы прападобнай яшчэ было шырока распаўсюджана ў полацкай акрузе (нагадаем пра знакамітыя Барысавы камяні, якія ў XII ст. былі “ахрышчаны” праз адпаведныя малітоўныя надпісы).

Аб наяўнасці школ пры манастырах гавораць, спасылаючыся на Жыццё і згадку пра навучанне ў манастыры сястры прападобнай — Гардзіславы. Аднак звернем увагу, што “засваенне граматы” у Спаскім манастыры для Гардзіславы закончылася яе пострыгам пад імем Еўдакі [Кніга ... 1994, с. 49]. Таксама не выклікае сумненняў, што любая князёўна з роду полацкіх Рагвалодавічаў з дзяцінства была пісьменнай, а пад навучаннем у манастыры трэба разумець паглыбленае вывучэнне сьвятэаў царкоўных манускрыптаў. Такое навучанне, як правіла, прадугледжвала ўласнае апыкунства Еўфрасінні і заканчвалася пострыгам. Малаверагодна, каб гэтая практыка мела пашыраны характар, а калі мы ўсё ж робім такое дапушчэнне, то павінны прызнаць, што такая адукацыя прызначалася для папаўнення манаскага корпуса і мала была падобная на свецкае навучанне.

Але ці былі на той час прыклады навучання пісьменству ў сучас-

ным разуменні пры іншых манастырах Старажытнай Русі? Да XIV ст. у пісьмовых крыніцах звесткі аб манастырскіх школах адсутнічаюць. Выключэннем з’яўляецца непацверджанае летапісамі паведамленне В. М. Тацішчава, паводле якога школа для дзячынак дзейнічала пры Кіеўскім Андрэеўскім манастыры і занавана яна была каля 1086 г. княжной Ганнай Усеваладаўнай, сястрой Уладзіміра Манамаха: *“Собравише дѣвицѣ, обучала их писанию, такожѣ ремесламѣ, пѣнію и швенію”* (*“Собраушы дзячын, навучала іх пісанню і рамёствам”*) [О составе... 1868, с. 56]. Нават калі прыняць да веры гэтае паведамленне, то варта паставіць пытанне: чаму аналагічная і такая выключна важная ўстанова адукацыі, гаворачы сучаснай мовай, не была згадана у Жыцці полацкай княжны? На нашу думку, па адной прычыне: таму што яе не існавала. Дапушчэнне гэтай акалічнасці ніяк не адмаўляе высокага асветніцкага статусу Еуфрасінні. Па-першае, як мы бачым, духоўная адукацыя Еуфрасінні была на высокім, можна сказаць, акадэмічным узроўні. А па-другое, патрэбы ў арганізацыі свецкай школы пры манастыры на той час проста не было. І звязана гэтае дапушчэнне з пераважна (калі не сказаць выключна) утылітарнай функцыяй валодання пісьменствам сярод адносна невялікай часткі насельніцтва Полацкай зямлі.

Падмацуем гэты тэзіс. Так, пісьменнасць сярод часткі жыхароў Полацка ў XII ст. пацверджана археалагічнымі знаходкі стыласаў (пісалаў), надпісаў на бытавых прыладах і шматлікіх графіці на сценах Спаскай царквы, нанесеных прыхаджанамі і манастырскімі насельнікамі [Калечыц, 2018]. Але ж працэс навучання пісьменству быў непадобны на сучасны. Навучанне пісьму маглі дазволіць сабе не ўсе, ды і патрэба ў гэтым была толькі ў пэўных асоб. Сённяшнія дзеці карыстаюцца падручнікамі, у часы прападобнай падручнікаў не было, а кніжныя фонды ў XII ст. былі даступныя толькі вышэйшаму саслою — князям, баярам і вышэйшаму царкоўнаму кліру. Кніга ў тые часы каштавала больш, чым, напрыклад, маёмасць дружынніка — прадстаўніка вышэйшага саслою, таму навучанне пісьменству насіла пераважна прыкладны характар і мела мэтай засваенне пісьма і ліку для бытавых патрэб.

Успомнім прыклады выкарыстання пісьма і ліку на берасцяных граматах — аноўных сродках ліставання паміж людзьмі ў межах Наугародскай

зямлі і з яе суседзямі. У суседняй з Полацкам Наугародчынай берасця-
ныя граматы былі асноўным сродкам пісьма, нароўні з цэрамі. У Полац-
кай зямлі (і не толькі) бяроствай для пісьма не карысталіся, а асноўнымі
сродкамі пісьма і ліставання былі цэры — дошкі з васьковымі таблічкамі.
На дошках пісалі стылямі (стыласамі ці пісаламі), як і ў многіх іншых
землях Старажытнай Русі. На жаль, у Полацку фрагментаў цэраў па-
куль што не знойдзена, і прычыны тут у практычна поўнай адсутнасці
так званага вольготнага культурнага пласта, які кансервуе дрэва, а там,
дзе гэты слой прысутнічае (напрыклад, ва ўсходняй частцы Верхняга
замка), не пражывалі карыстальнікі цэраў — князі, баярства, духавен-
ства і заможныя рамеснікі. Гэта пацвердзілі і вынікі апошніх і даволі
маштабных археалагічных ракопак: на пазначанай тэрыторыі Верхняга
замка ў розны час мянялася дынаміка жыццядзейнасці з “акцэнтацыяй
працэсаў альбо на гандлёва-рамеснай, або на гаспадарчай дзейнасці”.
Пры гэтым, па сведчанні кіраўніка раскопак Марата Васільевіча
Клімава, у стратыграфічным пласце XII ст. на Верхнім замку знойдзена
“мінімальная колькасць рэчаў прэстыжнага характару” [Клімаў, 2022,
с. 149, 152].

На пераважна драўляных цэрах, пакрытых воскам, вучыліся пісаць,
але спосабы іх выкарыстання былі значна шырэйшымі. У Ноугарадзе
і у Полацку найбольшая частка пісалаў знойдзена ў межах заможных
баярскіх сядзіб. Цэры былі сродкам для камунікацыі часткі пісьменных
людзей праз ліставанне [Груша, 2006, с. 64-67]. Навучанне пісьменству
было хатняй справай, яно адбывалася ў домаўладаннях людзей, якія мелі
сродкі і, галоўнае, патрэбу, каб сабе гэта дазволіць. А патрэба ў чытанні
царкоўных кніг у асяроддзі свецкіх людзей была досыць рэдкай, што і
адлюстравана ў Жыцці на прыкладзе навучання Еуфрасіння яе сястры.

І сама Еуфрасіння, адпаведна Жыццю, навучалася грамаце (чытай —
духоўнаму удасканаленню) па кніжнаму пісьму і праз яго далучалася
да божай прамудрасці: *“Случи же ся дѣвицы сей ученнѣ быти книж-
ному писанию, еще не достигши ей въ совершенъ возрастъ телеснаго
естества, иже молитвы плод. И толма бысть любящи учение, якоже
чюдится отцу ея о толицей любви учению ея”* (“Здарылася ж гэтай
дзяўчыне, яшчэ не дасягнуўшы цэроўнага панаўчання, быць навучанай

кніжнаму пісанню, што было плодам малітвы. І настолькі любіла яна вучэнне, што дзівіўся бацька яе гэтай моцнай любові яе да вучэння”) [Житие и подвижничество...]. Статус княжны дазваляў Еуфрасінні карыстацца кніжнай скарбніцай, і гэта не ў апошнюю чаргу прывяло яе да абрання свайго адметнага жыццёвага шляху. Звернем увагу на цікавую дэталю: час навучання грамадзе пачынаўся з паўналетняга узросту, для дзяўчыны таго часу — гэта дванаццацігадовы узрост, але Прудслава засвоіла кніжную граматы *задоўга* да гэтага часу, і гэта было незвычайна. І пры гэтым звестак аб школе пры манастыры ці пры княжацкім двары у *Жыцці* няма.

Архэаграфічны напіс на кісцы пісала з біўня маржа XI ст. з Вялікага пасада Полацка. Раскопкі аўтара 2005 г.

Але ці можа быць так, што школа па навучанню пісьменнасці усё ж была заснавана прападобнай у манастыры Спаса? Разгледзем такую магчымасць, выходзячы з паслядоўнасці апісання падзей у тэксце *Жыцця*. Так, Еуфрасіння па благаслаўленню *епископа Ілы* і са згоды *савета полацкіх князёў і баяр*, які паклікаў *епископа*, прыйшла у Сяльцо, дзе была царкаўка Святога Спаса — пахавальня полацкіх *епископаў*. З сабой Еуфрасіння ўзяла *ўсё свой скарб*: кнігі з бібліятэкі Сафійскага сабора, адпаведна, кнігі з’яўляліся *усёй* яе маёмасцю. Праз некаторы час Еуфрасіння звярнулася да свайго бацькі з просьбай прыслаць ёй сястру Гардзіславу *на навучанне*. Прывядзём гэты тэкст цалкам: «*И ту ей пребываючи нѣкоliko время, и тогда посла*

ко отцу своему, глаголющи: "Пусти ко мнѣ Гордиславу сестру, да научится грамоте"». («І тут яна, прабывшы некаторы час, паслала да бацькі свайго, кажучы: "Пусці да мяне Гардзіславу сястру, да навучання грамаце"») [Житие и подвижничество ...]. На практыцы гэта азначала, што ніякіх "школьных умоў" ці адпаведных "навучальных устаноў" у Сяльцы не было. Першы час Еуфрасіння займалася тым, што уладкоувала свой манастырскі побыт. Далей ёй трэба было будаваць новую царкву Спаса, займацца пераносам рэшткаў полацкіх епіскапаў у пабудаваны яе бацькай храм, кіраваць будаўніцтвам манастырскай інфраструктуры. Але у першую чаргу Еуфрасіння жадае *"навучыць сястру грамаце"*, пры тым што, як мы адзначалі вышэй, дзеці прадстаўнікоў вышэйшага саслоўя былі пісьменныя з ранняга дзяцінства. *"Навучанне грамаце"* Гардзіславы вялося па кнігах, якія Еуфрасіння забрала з сабой з Сафійскага сабора, а матывы такога неадкладнага навучання былі абумоўлены зусім іншымі патрэбамі, аб якіх мы пісалі вышэй.

Трэба падкрэсліць, што больш пра навучанне *грамаце* у Жыцці не згадваецца. Але тэрмін *навучанне* усё ж з'яўляецца ў Жыцці ў іншым кантэксце і датычыцца ён далейшага лёсу сяцёр Еуфрасінні і іх духоўнага выхавання, якому яна сапраўды надзяляла шмат увагі. Паводле Жыцця Еуфрасіння спачатку не была задаволена стараннасцю манаскага служэння сваіх сяцёр, яна бесперапынна павучала іх і папрабавала ад іх большага плёну. Гэтаму прысвечаны разгорнуты тэкст у Жыцці: «Сестры же учаше, сице глаголющи: "Се собрах вы, яко кокошиѣ птенца своя под крылѣ, в паствину свою яко овцы, да па-сеташи в заповѣдехъ Божиих, да яз веселым сердцемъ подвижаюся учити вас, видящи плоды ваша трудныя. И толик дождь проливаю к вам учением, а нивы ваша во единой мѣре стоят, не ратующе, ни поступающе горе, а год приспѣвает во свершение, и лопата на гумнѣ лежит. Но боюсь, егда будет плевел в вас, и предани будете огню неугасимому. Потщитесь, чадо мое, убѣжите того всего, но сотворитеся пшеницы и смелетесь в жерновах смирением и молитвами и

постомъ, да хлѣб чистъ принесетея на трапезу Христову". Сие же и всегда учаше непрестани, яко мати чадолубивая, к дѣтем своим любовь показующи» («І павучала яна сясцѣр і гаварыла ім: "Для таго сабрала я вас, як квахтуха птушанят сваіх пад крылы, як ягнят у сваю паству, каб пасліся вы у заветах Божых, каб мне з радасным сэрцам падвізацца у вашым навучанні і бачыць плён сваёй працы. І такі дождж праліваю я на вас вучэннем, а сардэчныя вашы нівы застаюцца у тым жа стане, не узораныя і не узвышаныя, падобна гары, а час жа набліжаецца да завяршэння, і рыдлёўка на гумне ляжыць. І баюся я, як бы не было у вас пустазелля і не былі б вы адданыя нязгаснаму агню. Пастарайцеся, дзеці мае, пазбегнуць гэтага усяго, зрабіцеся пішаніцай і змяліцеся у жорнах пакорнасці, малітвы і паста, каб прынесены вы былі чыстым хлебам для трапезы Хрыстовай". І так заўжды павучала яна іх бесперапынна, як добрая маці, якая праяўляла любоў да сваіх дзяцей») [Житие и подвижничество ...].

Здзіуляе вялікі аб'ём гэтага паведамлення у дастаткова кампактным тэксе Жыцця. Еуфрасіння вымушана звяртацца да сваіх сясцѣр у даволі катэгарычнай форме, бо яна спачатку спужалася марнасці сваёй працы і гарача наракала: "І такі дождж праліваю я на вас вучэннем, а сардэчныя вашы нівы застаюцца у тым жа стане, не узораныя і не узвышаныя". Яна патрабуе ад сваіх сясцѣр большай стараннасці і духоўнага спадзвіжніцтва у навучанні ("узвышацца, падобна гарэ"). Той факт, што яе сёстры паходзяць з княжацкага дому, па разуменню і уласнаму перакананню Еуфрасінні, накладваў на іх дадатковы абавязак быць узорам для іншых у сваім духоўным удасканалванні і адпаведнасці цвёрдым прынцыпам манаскай аскезы. Галоўнымі дзеяннямі на шляху манаскага спадзвіжніцтва з'яўляецца пакорнасць, малітва і пост. Прыкладам такога служэння была сама прападобная Еуфрасіння, і яна ж практыкавала вышэйшую форму манаскага подзвігу — стоўпніцтва. Далёка не кожны манах быў здольны на гэты подзвіг, але ад сваіх сясцѣр прападобная патрабавала максімума намаганняў.

Манаскія практыкі стоўпніцтва прападобная выкарыстоувала яшчэ ў галубцы Сафійскага сабора. Ідэя стоўпніцтва заключалася ў тым, што манах знясільваў цела, становіўся малітоўнікам, барацьбітом з цёмнымі сіламі, правідцам і настаўнікам, своеасаблівым правадніком для данясення нябесных даброт для людзей. У Спаскім манастыры гэтыя практыкі былі пашыраны, чаму ёсць прамыя сведчанні ў спосабе ўладкавання ўнутранай прасторы келлі Прападобнай і ў роспісе Спаскай царквы. Гэтыя практыкі бралі за аснову ідэю стоўпніцтва як знясільванне цела і ўмацаванне духу, але ў рэаліях манастырскага жыцця XII ст. ужо далёка не абавязкова фармалізавалася стаяннем на слупе. Стоўпніцтва на Русі стала дапаўненнем рэлігійнага жыцця і было інтэгравана ў штодзённыя манастырскія справы. Па назіранні Уладзіміра Сараб'янава, размяшчэнне фігур стоўпнікаў, ды яшчэ такога каласальнага памеру, можна назваць адной з яскравых асаблівасцей дэкарацый бакавых апсід Спаскай царквы, якая не мае аналогій у іншых мураваных помніках Старажытнай Русі [Сараб'янов, 2016, с. 112]. З келлі прападобнай бачны выявы святых пакутнікаў — стоўпнікаў Сімяона і Данііла.

Навучання усяму гэтаму і прыняцця манаскай аскезы патрабуе Еуфрасіння ад сваіх сяцёр, і ўрэшце яна дасягае сваіх мэт. Еудакія пасля адыходу Еуфрасінні ў Святую зямлю і згодна з рашэннем прападобнай бяры на сябе кіраўніцтва двума манастырамі, выхоўвае сваіх пляменніц у традыцыях манаскай аскезы, а Еупраксія накіроўваецца разам з Еуфрасінняй у Святую зямлю. Такім чынам, навучанне грамадзе трэба разумець не літаральна, а як спосаб манаскага самаудасканалення і выхавання.

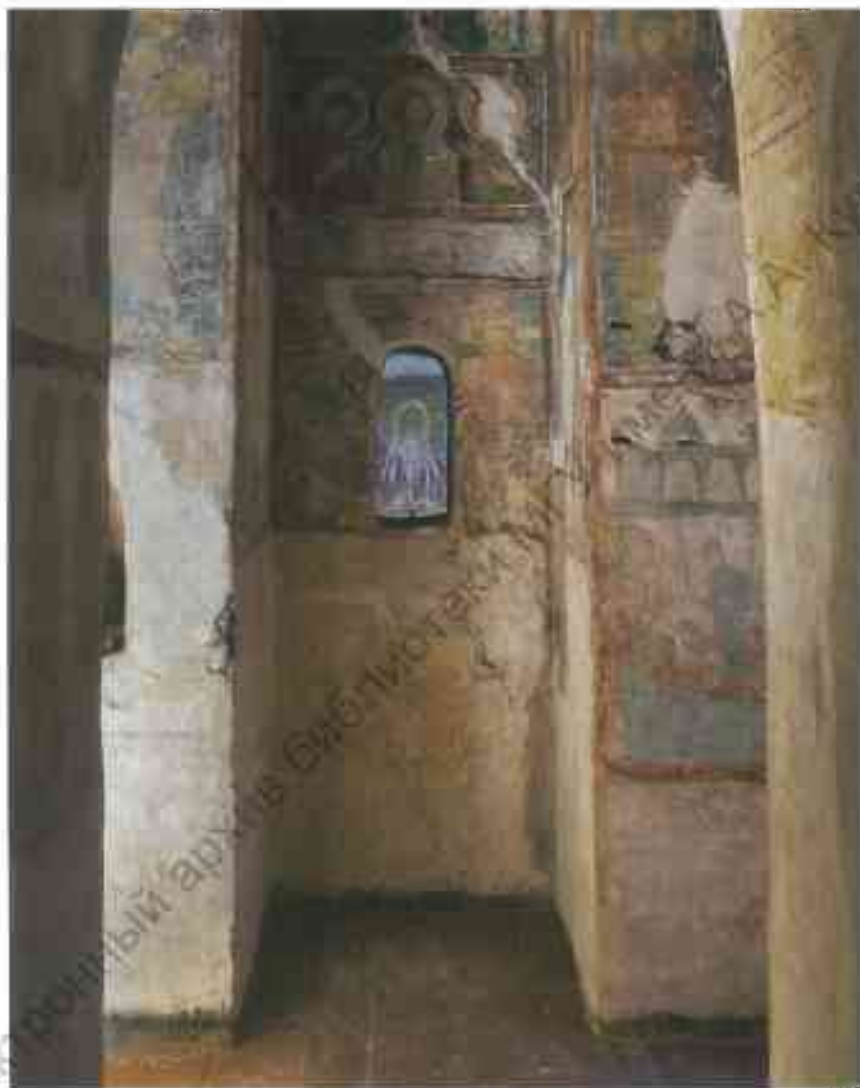
У кантэксце агляду выхаваўчых і адукацыйных практык заслугоўвае увагі паведамленне пра развіццё падзей напярэдадні паломніцтва Еуфрасінні ў Святую зямлю. Сваё рашэнне прападобная абвясціла загадзя для *"усёй сваёй браці"*. Узрушаны гэтым паведамленнем да Еуфрасінні прывязджае яе *"любый брат"* князь Вячаслаў з княпіняй і дзецямі. Імя полацкага князя у летапісах не згадваецца, хутчэй за ўсё гэтым князем быў Вячка Святаславіч, родны брат Еуфрасінні [Полное собрание... 1841, с. 14].

*Пророк Симаон Столпник. Фреска Спаской церкви
[Сарабянов, 2016, ил. 101, с. 111]*

*Преподобны Данил Стоупник. Фреска Спаской царквы
[Сарабьянов, 2016, ил. 102, с. 111]*

Вид на джаманік праз акно келі прападобнай
[Сараб'янов, 2016, ил. 435]

Ён звяртаецца да Прападобнай са смуткам і жалем: “Госпожа моя мати і сестро! Что оставляеши мя, правителю души моей и свѣте очию моею?” (“Гаспадыня мая, матуля і сястра! Навошта ты пакідаеши мяне, настаўніца душы маёй і свет вачэй маіх?”) [Житие и подвижничество ...]. Еуфрасинія супакойвае яго, аддае двух яго дачок (і сваіх пляменніц) Кірыяну і Вольгу пад нагляд сястры Еудакіі. Далей, як паведамляе Жыццё, «дан же бѣ дар блаженной Еуфросинии от Бога: аще кого озряше очима своими, то разумѣше, в коем человекѣ сосуд будет избран Богови. Тогда же блаженная, видѣвши братаннѣ свои, и рече има: “Хощу ваю обручати жениху безсмертному и ввести ваю в чертог Царства его”. Онѣма же слушающа, усладися душа их паче сота медвена словесем преблаженныя; падишма на ногу ея и глаголаста к ней: “Воля Господня да будет и твоя святая молитва. Якоже хощеши, и сотвори нама, госпоже”. Преподобная же, с радостию и с поспѣшением призвавши брата своего, и рече ему: “Аз хощу пострищи Кираанну и Олгу”, — тако бо ю бѣста нарекая родителя. Смяте же ся отецъ ею о словеси семъ и рече: “Госпожа моя, что ми хощеши творити? Два плача прилагаеши души моей: да плачюся отхода твоего ради, и зсѣтую чаду дѣля своею”. Мати же ею жалостию терзашеся. Блаженная же Еуфросиния пославши призва епископа тогда престолѣ правящия Святой Софии, нарицаемаго Дионисия, и введше ю въ церковь, и повелѣ острищи ея и нарече Кираанне Агафия, а Олгѣ Евфимия, — и благословивши ею благословением святых отецъ». («Нададзены быу блаславеннай Еуфрасиніі дар ад Бога: калі на кагосьці паглядзела яна сваімі вачамі, то разумела адразу, хто з людзёй стане абраным начыннем Божым. Тады ж, убачыўшы сваіх пляменніц, сказала ім блаславенная: “Жадаю заручыць вас з бессмяртным жаніхом і увесці вас у дом яго Царства”. І калі пачулі яны яе, напоўніліся душы іх больш, чым мядовымі сотамі, словамі блаславеннай; упалі яны да яе ног і прамовілі ёй: “Да будзе воля Госпада па тваёй святой малітве. Як хочаш, так і зрабі з намі, гаспадыня”. І прападобная радасна і спешна прызвала брата свайго, сказала яму: “Жадаю

я пастрыгчы Кірыяну і Вольгу», — так яны былі нарочоныя бацькамі. І бацька іх прыйшоў у смутак ад гэтых слоў і сказаў: “Гаспадыня мая, што ты хочаш са мною зрабіць? Два жалю ты ускладееш на маю душу: каб я плакаў з-за твайго выходу і адначасова смуткаваў з-за сваіх дзетак?” Маці ж іх займлася ад жалю. А блашавенная Еуфрасіння паслала паклікаць епіскапа, які правіў тады прастолам Святой Сафіі, па імені Дыянісіі, і прывяла іх у царкву, і загадала пастрыгчы іх, і накла імя Кірыяне Агафья, а Вользе — Еуфімія, і блашавіла іх блашавленнем святых айцоў»).

Вось так князеўны назаўсёды засталіся у манастыры. Гэты учынак быў нечаканы для князя і яго жонкі, і хоць і увёў іх у глыбокі смутак, але ж Еуфрасінні яны прарэчыць не сталі. Няма сумнення, што далей у манастыры сяцёр чакала духоўнае выхаванне ўжо пад наглядом Еудакіі.

Як бачым, арганізацыя адукацыйных школ у XI—XII стст. у Полацку, як і на ўсёй тэрыторыі Старажытнай Русі, не з’яўлялася прыярытэтнай задачай, і наўрад ці такая мэта ставілася у прынцыпе. Улічваючы абмежаваны кантынгент карыстальнікаў пісьменнага слова, можам сцвярджаць, што адукацыя пры полацкіх манастырах у XII ст. насіла выключна духоўна-выхавальны і духоўна-асветніцкі характар і прызначалася для іх насельнікаў. Прынамсі, рэаліі Спасакага манастыра ў XII ст. не падцвярджаюць існавання ў ім школы для навучання пісьменству. Навучанне ў манастыры ставіла мэтай *выхаванне* праз дасягненне ідэалаў манаскага спадвіжніцтва, у тым ліку яго вышэйшае увасабленне — *стоўпніцтва*. Але ж Еуфрасіння знайшла спосаб данесці Слова Божае да вялікай колькасці людзей праз прапаведзі і сюжэты фрэскавага жывапісу. Тут праяўляецца *духоўна-асветніцкі* патэнцыял манастыра Еуфрасінні праз *далучэнне* прыхаджан да хрысціянскіх каштоўнасцей. Дзеля гэтага прападобная скарысталася сюжэтамі богаслужэбнай літаратуры (фрэскі Спаскай царквы раскрываюць ідэалагічную праграму яе прапаведніцкай дзейнасці).

Асноўная частка фрэсак XII ст. у Спаскай царкве ў 1990—2000 гг. раскрыта двума рэстаўратарамі (беларускім і расійскім) — Уладзімірам

Васільевічам Ракіцкім і Уладзімірам Дзмітрыевічам Сараб'яным. Большасць сюжэтаў фрэскавага жывапісу падрабязна апісана ў фундаментальным выданні У. Д. Сараб'янава, якое да сённяшняга часу вытрымала тры перавыданні [Сараб'янов, 2016].

Усе навуковыя тэксты, якія тычацца асобы Еуфрасінні Полацкай, так ці інакш павінны ўлічваць царкоўныя каноны, правілы і традыцыі. Па гэтай прычыне некаторыя высновы ў акадэмічных выданнях зроблены з улікам пазначаных абставін. Нярэдка ў друкаваных выданнях высновы даследчыкаў больш асцярожныя, чым, напрыклад, у вусных паведамленнях і навуковых дакладах. У гэтай сувязі нашу ўвагу не абмінула адно выступленне Уладзіміра Дзмітрыевіча на міжнароднай канферэнцыі ў Полацку, якое утрымлівае новую інфармацыю аб крыніцах папаўнення бібліятэкі Прападобнай і адпаведна яе сувязей са знешнім светам. Гаворка ідзе пра даклад на тэму *“Мир книжности в росписях Спасской церкви Евфросиньевского монастыря”*, які быў агучаны ў лістападзе 2012 г. і знаходзіцца ў адкрытым доступе на сайце Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка [Сараб'янов, 2012]. Гэтае выступленне раскрывае асабістае стаўленне аўтарытэтнейшага вучонага-мастацтвазнаўцы да прадмета даследавання. Доклад пабудаваны прафесійна, але без пацэны залішняй акадэмічнасці. Некаторыя агучаныя думкі не адлюстраваны ў друкаваных працах, магчыма, з той прычыны, што 3 красавіка 2015 года Уладзімір Дзмітрыевіч пайшоў з жыцця...

Прыводзём цытаты з гэтага ярскавага выступлення, узяўшы на сябе адказнасць за пераклад на беларускую мову: *“Фрэскавы жывапіс (Спаскай царквы. — каментарый аўтара) уяўляецца тым унёскам, за якім стаіць асоба прападобнай Еуфрасінні Полацкай. Аб яе дзейнасці не захавалася прамых доказаў, напрыклад, яе бібліятэкі, яе ўласных запісаў. Але з Жыцця вядома, што яна прыйшла ў манастыр са сваёй бібліятэкай, аб якой мы не маем уяўлення. Аднак фрэскі — гэта пласт інфармацыі, звязаны з сюжэтамі кніг, якімі яна карысталася.*

Значны блок сюжэтаў — гэта дзеянні манахаў. Здавалася б, нічога дзіўнага ў манастырскай прасторы. Але такога ба-

гацця сюжэтаў няма нідзе ў візантыйскім свеце! Сведчаннем яе талерантнасці, карыстаючыся сучаснай мовай, з'яўляецца сюжэт фрэскі Святога Антонія. Сцверджанне і ідэя сюжэта ў тым, што нават адзін манах можа быць правадыром у справе распаўсюджвання хрысціянства, а новай веры падначальваюцца нават дэмань.

Паказальным з'яўляецца тэкст гісторыі “Апавяданне аб чарнарызцы Марціры”, які адсутнічае ў візантыйскіх крыніцах, але ёсць у словах на тлумачэнні евангелля ад Папы Рымскага, Рыгора Дваяслова. Гэты тэкст трапіў сюды з Захаду і з'яўляецца прамым сведчаннем узаемадзеяння манастыра і заходніх абласцей Царквы. Гэта, дарэчы, пацвярджае і абраз Вацлава Чэшскага, святога Заходняй Царквы”.

Паводле Уладзіміра Сараб'янава, Еуфрасінія Полацкая карысталася вялікай колькасцю ілюстраваных манускрыптаў, якія для сярэдневяковай эпохі былі абсалютнай рэдкасцю і якія самі па сабе з'яўляліся каштоўнасцю літаральна (у сэнсе — матэрыяльна) і духоўна. Сюжэты фрэскавага жывапісу Еуфрасінія Полацкая выкарыстоўвала з наступнай богаслужэбнай літаратуры: міналогій (ілюстраваных зборнікаў жыццяў святых), псалтыроў, сінаксарыяў (пролагаў) і інш.

У сваёй фундаментальнай кнізе “Спаская Церковь Евфросиниевского монастыря в Полоцке” Уладзімір Сараб'янаў дэталізуе гісторыю пра прападобнага Марцірыя, якая выкладзена ў сачыненні свяціцеля Рыгора Дваяслова “Сорак гутарак на Евангелле” [Сараб'янов, 2016, с. 324]. Тут паходжанне сюжэта “Апавяданне аб чарнарызцы Марціры, які Хрыста насіў” ён звязвае з пролагам са збору бібліятэкі Наугародскага Сафійскага сабора, датаванага XII–XIII стст. Гэта, на думку даследчыка, з'яўляецца ўскосным сведчаннем фарміравання корпуса рускіх пролагаў ужо ў XII ст. [Сараб'янов, 2016, с. 329].

Некаторыя сюжэты прападобная дапрацоўвала ці нават распрацоўвала сама, і ў гэтым яна магла ўзяць на сябе смеласць адыхіду ад канона. Але наколькі? Настолькі радыкальна, што яна нібыта “мела даволі своеасаблівыя ўяўленні пра тое, што можна, а што непажадана, што кананічна, а

што некананічна, што адпавядае прынятай ва Усяленскай патрыярхі субардынацыі, а што не, і кіравалася ў сваёй дзейнасці практычнымі мэтамі патрэб асветы, а не царкоўнымі правіламі”? [Мельнікаў, 2005, с. 505]. Упэўнены, што усё ж не настолькі і што царкоўныя правілы былі для Еуфрасінні першаснымі. У гэтай сувязі прывядзём адзін з самых ярскіх прыкладаў — фрэскавую кампазіцыю уваходу Госпада ў Іерусалім. Тут, на першы погляд, замест традыцыйнай выявы восліка, на якім Хрыстос трапляе ў Іерусалім, здаецца, намаляваны конь. На жаль, меркавання аб прычынах падабенства на фрэсцы восліка з канём у Сараб’янава мы не знаходзім [Сараб’янов, 2016, с. 137]. Аднак гэтая незвычайная фрэска прыцягнула ўвагу беларускіх даследчыкаў: мастацтвазнаўцы Адольфа Аляксандравіча Сяліцкага і археолага Сяргея Васільевіча Тарасава. Пры гэтым Сяргей Васільевіч катэгарычна сцвярджае, што на фрэсцы намаляваны “выкшталцоны арабскі скакун” [Тарасаў, 2021, с. 180]. Паводле Адольфа Аляксандравіча, жывёла на гэтай фрэсцы толькі падобная на пародзістага скакуна, паколькі доўгія вушы і безвалосы хвост усё ж вяртаюць гледача да кананічнага евангельскага сюжэта з вослікам [Сяліцкі, 2016, с. 146]. Гэты факт нам здаецца выдавочным, паколькі мастакі Спаскай царквы выдатна ведалі анатамічныя асаблівасці каня і на асобных фрэсках перадавалі іх у рэалістычнай манеры. Хіба што колеравая гама асобных выяў магла быць не зусім рэалістычнай, улічваючы, напрыклад, салатава-зялёны колер адной жывёлы. Але ж мастацкі вобраз на тое і вобраз, а творца, як вядома, мае права бачыць па-свойму.

Аб наяўнасці адметнай праграмы роспісу Спаскай царквы сведчаць усе мастацтвазнаўцы, якія даследавалі фрэскавы жывапіс. Паводле Адольфа Сяліцкага, Еуфрасіння Полацкая мела шырокую эрудыцыю вучонага-багаслова. Яна смела ўводзіла выявы свяшчэнных рэзліквіі у кананічныя сюжэты, боскую асобу Збавіцеля ва усіх яго іпастасях і надавала сюжэтам новую ідэйна-сэнсавую накіраванасць. У склад роспісу Спаскай царквы яна ўводзіла новыя сюжэты: “Царыца Саўская”, “Канстанцін і Алена ў час раздачы міластыні на другі дзень Пасхі”. Наведвальнікаў храма яна знаёміла з новымі, значнымі імёнамі

у старажытнарускім фрэскавым жывапісе. Сярод іх прарокі Іезекіль, Елісей, Захарыя; прападобныя: Святыя Іуліана і Іулія, Святыя вялікая пакутніца Варвара і пакутніца Іулія, страстасцерапец Вацлаў, кароль Чэшскі. Упершыню ў полацкім фрэскавым жывапісе XII ст. з'яўляюцца выявы Святых князёў Барыса і Глеба [Селицкий, 2016, с. 11].

Свята кніжнай мудрасці ў Спаскай царкве раскрываецца праз праграму ўстанову. “Кніжнасць” роспісаў праз іх сюжэты набліжана да

*Уваход Госпадні ў Іерусалім. Фрэска Спаскай царквы ў Полацку
[Сарабьянов, 2016, ил. 132, с. 135]*

Покланенне
всичуноў.
Дэталё
кампазіцыі
"Раставо
Хрыстова".
Фрэска
Спасакай
царквы
у Полацку

гледача і пераутвараецца ў павучальны аповед. Гэты аповед патрабуе ад гледача як мінімум першасных ведаў для разумення, пры гэтым крыніцы сюжэтаў не узяты з аднаго сачынення, а прадстаўляюць сабой выбарку з розных жыццёвых зборнікаў [Шатохіна, 2022, с. 337–338].

З усяго вышэйсказанага можам зрабіць выснову, што вялікая колькасць знешніх сувязей дапамагала Еуфрасінні ў камплектаванні асабістай бібліятэкі і дазваляла ёй карыстацца літаратурай не толькі з Візантыі але, верагодна, і з Рыма. Не выключана, што частка кніг магла трапіць у Полацк з бібліятэк буйнейшых цэнтраў праваслаўя Старажытнай Русі, напрыклад, такіх як Ноўгарад. І калі устойлівыя сувязі Полацка з Ноўгарадам, Кіевам і Канстанцінопалям былі гістарычна абумоўлены шматвекавой гісторыяй, то сувязі Полацка з Рымам у XII ст. выглядаюць, здаецца, вельмі нечаканымі.

Покутники Раман і Вацлав, кароль чеські. Роспис паўночнай грані паўднёва-заходняга падкупальнага слупа Спаскай царквы ў Полацку [Сараб'янов, 2016, ил. 193, с. 200]

Святыя князі-пакутнікі Барыс і Глеб. Роспіс паўднёвай грані паўночна-заходняга надкупальнага слупа Спаскай царквы ў Полацку [Сараб'янов, 2016, іл. 194, с. 201]

Тым не менш прысутнасць палачан у XII ст. на землях Італі сёння з'яўляецца гістарычным фактам. Гаворка ідзе пра вандроўніцтва палачаніна Віскошы, які ў трэцяй чвэрці XII ст. накіраваўся да хрысціянскіх святыняў Італі і пакінуў "аўтограф" у адным з італьянскіх сабораў. На ўнутраным архітраве галоўнага партала кафедральнага сабора Сан Марціна ў тасканскім горадзе Лука, што ў Італі, захавалася графіта з надпісам "*Вискоша полоца[нин]*" [Гордин, 2023, с. 5–6]. Кім быў гэты полацкі вандроўнік Віскоша, мы не ведаем, але, натуральна, што ён з'явіўся ў Італі невыпадкова. Аб сувязях палачан з Рымам у гады жыцця прападобнай сведчыць і паломніцкі знак (insigne) XI–XII стст., знойдзены ва Усвятах (Пскоўская вобласць) — тэрыторыі тагачаснай Полацкай зямлі [Гордин, 2023, с. 21].

Кафедральны сабор Сан Марціна, г. Лука, Італія. Фотаздымак Gianni Careddu, 2016 г. [Lucca, cattedrale di San Martino]

Еуфрасіння Полацкая рашуча даводзіла уласную праграму не толькі ў фрэскавым роспісе Спаскай царквы, але і ў знешнім выглядзе храма і яго канструкцыйным вырашэнні. Па задуме Еуфрасінні дойлід Іаан увасобіў трохчасткавыя кілепадобныя навершы закамараў і зрабіў такія самыя дэкаратыўныя элементы ў аздабленні пастамента барабана. Па яе задуме быў створаны храм у храме — раскапаная археолагамі падземная царква Святога Георгія ў паўднёвай галерэі Спаскай царквы [Дук, 2019, с. 34—36]. Такія навацы ў манументальным дойлідстве Старажытнай Русі былі уведзены ўпершыню.

Звернем увагу на тое, што багатая спадчына Еуфрасінні Полацкай заўсёды суправаджалася пэўнай міфалагізацыяй — апраўданай, калі ідзе гаворка аб веры і Царкве, і спекулятыўнай, калі гаворка ідзе пра навуковае гістарычнае даследаванне. Некаторыя гістарычныя міфы аб прападобнай Еуфрасінні нараджаюцца сёння, і гэты механізм разгортваецца літаральна на нашых вачах. Адзін з такіх міфаў з флёрам акадэмічнасці сёння актыўна транслюецца праз навукова-папулярныя даследаванні і сродкі масавай інфармацыі. Гаворка ідзе пра асабістае імя прападобнай. І пачатак гэтага міфа закладзены ў адной археалагічнай знаходцы з раскопак сумеснай экспедыцыі Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта пад

кіраўніцтвам аутара дадзеных радкоў і Дзяржаўнага Эрмітажа г. Санкт-Пецярбурга (кіраўнік — Яўген Мікалаевіч Торшын). Але ж па парадку.

У 2015 г. пры раскопках у галерэі царквы Спаса-Праабражэння намі была знойдзена ўласная пячаць (була) прападобнай. На ёй змешчаны надпіс: *“Ги помози рабе своей Офросини”* (*“Госпадзі, дапамажы рабе сваёй Офрасінні”*) [Дук, 2015, с. 15].

Пячаць Еуфрасінні Полацкай з раскопак у Спаса-Еуфрасіннеўскім манастыры ў 2015 г.

Другая, парадная пячаць, знойдзена пры раскопках той жа царквы ў 2017 г. Яна утрымлівае кананічнае імя *Иефросіні (Еуфрасінні)*. Вельмі верагодна, што падпіс утрымліваў таксама і ўласнае імя ў надпісе-звароце: *“[Ги помози рабе своей Офросини] на многая лета”* (*“Госпадзі, дапамажы рабе сваёй Офрасінні на доўгія гады”*) [Дук, 2017, с. 6]. У варыянце кананічнага напісання імя *Еуфрасіні* без літары “я” выкарыстаны шырокавядомы тып напісання па-грэчаску. Варыянт напісання імя *Еуфрасіння* быў змешчаны каля выявы святой Еуфрасінні Александрыйскай, нябеснай апякункі Еуфрасінні Полацкай.

Звернем увагу на варыянт напісання імя *Офросиниі*. Імя “*Офросинья*” сустракаецца на крыжы прападобнай, зробленым у 1161 г.: *“Покладает Офросинья честный крест свій в монастыри своем, в церкви Святого Спаса”* і ў надпісе Лазара Богшы: *“... сделавшему крест сїи церкви Святого Спаса і Офросиньні”* [Дук, 2015, с. 16].

Пячацё Еуфрасіні Полацкай з раскопак у Спаса-Еуфрасінеўскім манастыры ў 2017 г.

Каб разабрацца з варыянтамі напісання аднаго імя, нам трэба зноў вярнуцца да двух тыпаў пячацяў і праверыць яшчэ раз, ці сапраўды абедзве пячаці належалі адной асобе — прападобнай Еуфрасіні Полацкай. Так, аналаг пячаці з раскопак 2015 г. быў знойдзены ў Полацку археолагам Сяргеем Тарасавым раней, у 1998 г. Тая, першая, знаходка пячаці была з дэфектам і па гэтай прычыне не была атрыбутававана [Дук, 2015]. Доказ мясцовага вырабу другой, параднай, пячаці размешчаны на самім артэфекце: выява Хрыста Пантакратара (Спаса Усеўладнага) паўтарае дэталі выявы Хрыста Пантакратара на алтарнай арцы ў полацкай Спаскай царкве. Да гэтага можна дадаць яшчэ адно назіранне — пагрудная выява Еуфрасіні Александрыйскай з роспісу Спаскай царквы таксама вельмі падобная да выявы на пячаці. Гэта значыць, што рамеснік (злотнік), які вырабляў матрыцу для пячаці, бачыў перад сабой узоры — згаданыя фрэскі ў Спаскай царкве — і паўтараў іх на матрыцы [Дук, 2017, с. 6].

*Хрыстос Пантакратар. Рэстаўрацыя ілюстрацыі алтарнай аркі Спаскай царквы ў Полацку
[Сараб'янов, 2016, н.а. 133, с. 136]*

Нягледзячы на прыведзеныя аргументы з прыналежнасцю пячацяу з выявай Еуфрасінні Александрыйскай да асобы Еуфрасінні Полацкай, пагаджаюцца не ўсе [Тарасаў, 2021, с. 223]. Зноў-такі даўня гістарыяграфічная традыцыя звязвае гэты тып пячацяу з асобай Еуфрасінні Галіцкай, якая была дачкой візантыйскага імператара Ісаака II і жонкай галіцка-валынскага князя Рамана Мсціславіча і якой згаданыя пячаці быццам бы належалі. У гэтай сувязі звернемся да артыкула Любові Рыгораўны Калбека, у якім сістэматызаваны найноўшыя даныя аб усіх пячацях, якія ў гістарыяграфіі суадносяцца з Еуфрасінняй Галіцкай і Еуфрасінняй Полацкай [Калбека, 2020, с. 319–322]. Любоў Рыгораўна робіць высновы аб прыналежнасці усіх пячацяу з выявай Еуфрасінні Александрыйскай да Еуфрасінні Полацкай. Не будзем падрабязна спыняцца на змесце артыкула, але адзначым, што аргументацыя даследчыцы пабудавана на аналізе

тэхналогіі вырабу пячаццу і яна досыць перакапаўчая. Акрамя іншага, даследчыца прыводзіць новыя звесткі па адной пячаці з археалагічнай калекцыі І Наўгародскага дзяржаўнага аб'яднанага музея-запаведніка, якая раней не была ўлічана пры атрыбутацыі “еуфрасінеўскіх” пячаццу, і трывала сведчыць аб прыналежнасці знойдзенай намі параднай пячаці да асобы Еуфрасіні Полацкай. Іншымі словамі, буццёры, якія выціскалі адбіткі на двух тыпах свінцовых пячаццу — параднай (манацёрскай) і асабістай — знаходзіліся ў Еуфрасіні Полацкай і замацоўвалі сапраўднасць яе дакументаў і лістоў.

Пячаць з выявай Еуфрасіні Александрыйскай з Наўгарада

Такім чынам, сёння памя пякіх сумленню, што першая была з раскопак 2015 г. у царкве Спаса і другая, знойдзеная ў 2017 г. там жа, належалі адной асобе — Еуфрасіні Полацкай. З вялікай доляй верагоднасці тое самае можна сказаць і пра увесь згаданы корпус “еуфрасінеўскіх” пячаццу, для гэтага варта звярнуць увагу і на выяву клубка на святой з наўгародскай пячаці — дакладнага апалага полацкіх пячаццу.

І наколькі Еуфрасінія Полацкая выкарыстоўвала як мінімум дзве асабістыя пячаці, то яе імя на іх павінна было паўтарацца. Таксама яе імя павінны былі ўтрымліваць і ўсе рэчы з яе кцігарскімі подпісамі, такіх як, напрыклад, Крыж Еуфрасіні. Таму выкарыстанне на Крыжы і пячацях імя *Офросінія* нельга патлумачыць выпадковасцю. Гэтае імя выкарыстоўвалася разам з кананічным імем *Еуфрасінія* (па-руску — *Евфросиния*), пра што сведчыць парадная пячаць прападобнай. Парадная пячаць замацоўвала дакументы ад ігуменні Спасакага манастыра ў дыпламатычных зносінах з візантыйскім імператарам, епіскапамі,

князямі, гэта значыць выкарыстоувалася як ігуменская пячаць манастыра. З лістом, замацаваным параднай пячаццю, магло накіравацца сабранае Еуфрасінняў пасольства да патрыярха Лукі Хрызаверга і імператара Мануіла Комніна за Эфескім абразом Багародзіцы для Багародзіцкай царквы [Алексеев, 2006, с. 57]. Патэнцыйным адрасатам таксама мог быць і вікарый Канстанцін з грэчаскага горада Керамаса (сучасны горад Орэн, Турцыя), паколькі яго “зваротная” була намі была знойдзена ў Полацку (гэтак прывешчана асобная глава). Наяўнасць імя *Иефросіні* для знешніх сувязей можа тлумачыцца тым, што адрасат у асобе візантыйскага імператара ці епіскапа з візантыйскіх правінцый папросту мог не ведаць імя *Офросініі*, паколькі для візантыйцаў кананічным быў першы варыянт напісання і маўлення.

Але ж сёння актыўна распаўсюджваецца іншая думка пра асабістае імя прападобнай. З аднаго боку, навуковая палеміка тым і цікавая, што за-за плюралізму меркаванняў спасцігаецца ісціна, але ж ключавым у дадзеным выпадку з’яўляецца эпітэт “навуковая”. Любое сцверджанне павінна абавязвацца на факты, інакш — гэта ў лепшым выпадку навуковая гіпотэза.

На старонках навукова-папулярнага выдання Сяргея Васільевіча Тарасава “Еуфрасіння — Офрасіння — Афрасіння Полацкая. Яе час, яе крыж”, выдадзенага ў 2021 г., даводзіцца, што сапраўднае імя прападобнай па-беларуску — *Афрасіння* [Тарасаў, 2021, с. 3]. У інтэрнэт-прасторы і шэрагу перадач на адным з цэнтральных дзяржаўных тэлевізійных каналаў упэўнена агучана думка, што прападобная “сама сябе называла *Офросиния* па-руску і *Афрасіння* па-беларуску” [Евфросиния Полоцкая ... 2024]. Да гэтага ж меркавання далучыўся і полацкі археолаг Аляксей Леанідавіч Коц. Пра “існаванне” беларускай мовы ў XII ст. пагаворым ніжэй, а пакуль што звернемся да верыфікацыі магчымага вымаўлення імя *Афрасіння* у рэаліях XII ст. — часе жыцця прападобнай.

Лінгвістыка, як і гісторыя, — навука дакладная. Адносна моўнай сітуацыі на прасторах рассялення ўсходнеславянскіх плямёнаў у XI–XII стст. агучым меркаванне аўтарытэтнага савецкага і расійскага лінгвіста, акадэміка А. А. Залізняка (1935–2017). Высновы гэтага

знакамітага вучонага аб пачатковых дыялектах усходнеславянскіх моў ім былі агучаны як падсумаванне шматгадовых даследаванняў наугародскіх берасцяных грамат і усяго корпуса вядомых пісьмовых крыніц і кірылічных надпісаў XI–XII стст. Прывядзём асобныя тэзісы аднаго з апошніх яго лекцый-інтэрв’ю, запісаных у 2015 г. [Залізняк, 2017].

Паводле Андрэя Анатольевіча, у XI–XII стст. існавала два дыялекты усходнеславянскай мовы. Адзін — Наугародска-Пскоўскі, другі — Кіеўска-Чарнігаўска-Уладзімірска-Смаленскі. Да другога дыялекту належаць таксама ўсе вобласці сучаснай Беларусі з гістарычнымі гарадамі Полацк, Віцебск і Тураў. Адрозненні паміж двума дыялектамі, якія нельга на той час называць асобнымі мовамі, прасочваюцца ажно да XV ст., але, як ні парадаксальна, у XI–XII стст. адрозненні былі мацнейшымі, чым пазней. Зараджэнне беларускай і украінскай моў адбывалася пасля XV ст. і звязана з гістарычным развіццём гэтых зямель у складзе Вялікага Княства Літоўскага. У XII ст. адрозненняў у гаворках усходніх славян з Масквы і Уладзіміра ад, напрыклад, тых жа славян з Кіева і Чарнігава практычна не было. Што тычыцца сучаснай рускай мовы, то яе станаўленне звязана з далейшым развіццём менавіта дыялектаў Наугародска-Пскоўскага рэгіёна.

Калі працягваць думку акадэміка Залізняка, жыхар Полацка і Турава добра разумеў гаворку жыхара Кіева, але мог не разумець асобных слоў пскавіча ці наугародца. Пры гэтым, нягледзячы на геаграфічную блізкасць Полацка і Пскава, а таксама агульны для двух памежных рэгіёнаў крывіцкі арэал, самыя яркія і своеасаблівыя фанетычныя і марфалагічныя рысы старажытнапскоўскага дыялекту ў паўднёвакрывіцкай (смаленска-полацкай) зоне адсутнічаюць [Залізняк, 2004, с. 6]. Па назіраннях лінгвістаў, існуюць некаторыя агульныя рысы смаленска-полацкага і наугародска-пскоўскага дыялекту, як напрыклад, цоканне (класічны прыклад — катайконім *полоцанин*, які сустракаецца на надпісах у наугародскіх граматах, Кіеўскай Сафіі, Спаскай царквы, сабора Святога Марціна у італьянскім горадзе Лука) [Гордін, 2023, с. 7; Залізняк, 2004, с. 39, 405–406; Крысько, 2020, с. 171]. Да гэтых агульных рыс можна аднесці і вытворную ад кананічнага царкоўнага імя *Еуфрасіня* форму на “о” — *Офрасення* (па-руску *Офросения*), якая прысутнічае ў антрапамніконе

Наугародскай зямлі XII ст., як і іншыя жаночыя імёны, якія пачынаюцца з літары “о”, але ў сучасным гучанні пачынаюцца з “а”: *Озарья, Оксенья, Оностасья, Овдотья, Ортемья* і інш. [Залізняка, 2004, с. 839].

У Полацку таксама выкарыстоўвалася “оканне” у дачыненні да абсалютнай большасці жаночых і мужчынскіх імёнаў, якія пачыналіся з галосных, аб гэтым красамоуна сведчаць графіцы Спаскай царквы XII–XIV стст. з жаночымі імёнамі (*Овдолия, Олена, Оксин (Оксиния), Овдотья, Окулина*) і мужчынскімі (*Остафий, Офонас, Олександр, Олекса* і інш.) [Калечыц, 2011, с. 114, 116–118, 120, 122; Калечыц, 2012, с. 583]. Ёсць прыклад імя манахіні *Офрасінні* з надпісу у Спаскай царкве аб тым, што 27 лютага “*Офросиния преставилася*” [Калечыц, 2022, с. 109].

Такім чынам, імя *Офрасіння* было распаўсюджана ў полацкім антрапамініконе. Але ці толькі ў полацкім? Спынемся больш падрабязна на грамаце № 717 з Троіцкага раскопу Ноугарада, у якой згадваецца імя *Офрасення*. Стратыграфічная дата граматы № 717 — 1120–1210-я гг., пазастратыграфічная дата — 1160–1210-я гг., найбольш верагодная — не пазней 1190-х гг. [Залізняка, 2004, с. 396]. Прывядзём яе тэкст у арыгінале і перакладзе на сучасную рускую мову: “*Покланяние ѿ игумение кѡ офросение присли привитѣкоу и повои ци ти многи повои а присли и до ѿѣти повои а а ноугене пецалоуся череницами постригати въ борозе томоу даи попытаи есте ли мафеі оу монастыри*”. Пераклад (паводле А. А. Залізняка): “*Поклон от игуменьи к Офросении. Пришли привитку и повоев (или: повой). Если у тебя повоев много, то пришли их штук до пяти. А я сильно озабочена черницами: скоро постригать. Поэтому давай-ка разузнай, в монастыре ли Мафей (Матфей)*”. На думку Андрэя Анатольевіча, гэтая грамата звязана з жаночым Варварынскім манастыром, які знаходзіўся ў непасрэднай блізкасці ад таго месца, дзе размешчаны знакаміты Троіцкі раскоп. Змест граматы, імёны аўтара і адрасата і заключная формула сведчаць аб тым, што гэта перапіска манахінь [Залізняка, 2004, с. 395].

Такім чынам, жаночае імя *Офрасення* (па-руску *Офросения*) нельга лічыць унікальнай з’явай, характэрнай толькі для жыхароў Полацкай зямлі. Гэтае імя прынамсі выкарыстоўвалася жыхарамі Наугародскай

зямлі. Улічваючы памежнае размяшчэнне Полацкай і Наугародскай зямлі, а таксама этнічную (крыўцкую) роднасць з жыхарамі Пскоўскай зямлі як складовай часткі апошняй, не выглядае дзіўным выкарыстанне гэтага імя на абедзвюх землях. Па гэтай прычыне мы ведаем аб факце існавання старадаўняга жаночага імя *Офросиния* (*Офросения*), якое на сучаснай беларускай мове гучыць з улікам асаблівасцей маўлення XII ст. як *Офрасіння* (*Офрасення*). Няма ніводнага прыклада з сярэднявечных гістарычных крыніц аб выкарыстанні варыянта імя *Афрасіння*. Наадварот, імя *Офрасіння* (*Офрасення*) уваходзіла ва ўстойлівы сярэднявечны жаночы антрапамінікон Полацка і Ноугарада. Штучна “падагнанае” некаторымі сучаснымі гісторыкамі пад канон XII ст. імя *Афрасіння* не адпавядае гістарычным рэаліям — ні мінушчыны, ні сучаснасці. Спробы апраўдаць варыянт гучання *Афрасіння* асаблівасцямі сучаснай беларускай мовы таксама не вытрымлівае крытыкі — такога імя ні раней, ні сёння не існавала і не існуе. У сучаснай беларускай мове выкарыстоўваецца жаночае царкоўнае імя *Еуфрасіння* і яго “свецкі” варыянт *Ефрасіння*.

Такім чынам, у дачыненні да спадчыны прападобнай адзіным магчымым варыянтам з’яўляецца выкарыстанне яе шырокавядомага імя — *Еуфрасіння Полацкая*. У гістарычным кантэксце пры разглядзе дзейнасці прападобнай у рэаліях XII ст. магчыма выкарыстанне варыянта *Офрасіння* (па-руску — *Офросиния*), але з неабходнымі удакладненнямі.

Спробы замацаваць у святдомасці сцвярджэнне аб саманазве прападобнай у варыянце маўлення *Афрасіння* правакуе перавярнуць “дагары нагамі” аб’ектыўную рэальнасць. Адной з асаблівасцей сучаснай беларускай мовы з’яўляецца аканне. Палачане, пскавічы і наугародцы ў XII ст. вымаўлялі мясцовыя імёны з пачатковай літарай “о” і з выдавочным оканнем. Пазначаная падмена імя прападобнай, а таксама механічны перанос яго маўлення згодна з правапісам сучаснай беларускай мовы на рэаліі XII ст. цягне за сабой усведамленне яго носыбітам выразнай “беларускасці” у тых часы, калі яе аб’ектыўна не магло існаваць. З якой мэтай гэта робіцца? Кожны чытач можа сам паспрабаваць знайсці адказ на гэтае пытанне. Скажам толькі адно: якая б мэта за гэтым не стаяла, яна ніяк не звязана з навукай.

Такім чынам, на падставе *навуных* гістарычных крыніц варта

прызнаць, што асветніцкая дзейнасць для шырокага кола палачан адбывалася не праз міфчныя школы пры манастырах, а праз іншыя практыкі. Да іх у шырокім сэнсе трэба аднесці дзейнасць Еуфрасінні Полацкай па распаўсюджванні хрысціянства праз кштарства над яе манастырамі — жаночым Спаскім і мужчынскім Барысаглебскім.

Пры гэтым абодва манастыры з’яўляліся буйнейшымі цэнтрамі культуры. Напрыклад, пры Спаскім манастыры дзейнічалі майстэрні іканавісу (захавалася імя іконнага пісца Кузьмы) [Калечыц, 2024, с. 70]. У гэтым жа кантэксце стаіць новаадкрытае імя “майстра грэчаскай стараны” *Еудакіма*: “*Памёр Оудакім месяца сакавіка ў першы дзень, папін Святога Спаса. Памяні, Госпадзі, у жыцці вечным. Майстар грэчаскай стараны*” [Калечыц, 2024, с. 70]. Гэты майстар (літаральна напісана — *Овдокимъ*) прыняў сан у Полацку і стаў “папінам” — святаром царквы Спаса. Сам тэрмін “папін” з’яўляецца устарэлай формай слова “поп”. Звернем увагу на ўстойлівае оканне у мясцовым вымаўленні імя грэчаскага майстра, які мог быць доўгідам ці майстрам фрэскавага роспісу. Пры гэтым на сваёй радзіме яго б назвалі *Eudokimos* (*Еудакім*), што азначае “слаўны”, “пачэсны”. *Оудакім* — гэта імя, наданае пры пастрыжэнні, свецкае імя майстра было іншым.

Напрыканцы агляду адукацыйнай спадчыны прападобнай цяжка абмінуць увагай такую значную падзею, як наданне ў 2022 г. імя Еуфрасінні Полацкай установе адукацыі “Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт”. Прапановы надання імя Еуфрасінні Полацкай гэтай вышэйшай навучальнай установе паступалі яшчэ ў 1990-я гг., калі Наваполацкі палітэхнічны інстытут змяніў назву і статус і стаў Полацкім дзяржаўным ўніверсітэтам. Але тады гэтая ініцыятыва не была рэалізавана. Па гэтай прычыне наданню ўніверсітэту імя Еуфрасінні Полацкай павінна, на наш погляд, садзейнічаць вялікая работа па абгрунтаванні такой важнай падзеі. Адзін з такіх аргументаў раскрыты ў гэтай главе і падкрэслівае, саборачы сучаснай мовай, акадэмічныя кампетэнцыі прападобнай у справе увасаблення ўласнага досведу па распаўсюджванні і замацаванні на Полацкай зямлі хрысціянскага светапогляду. Еуфрасіння была аўтарам грунтоўнай праграмы фрэскавага роспісу Спаскай царквы, пабудаванай на аналізе важнейшых тэкстаў богаслужэбнай літаратуры з розных кутцоў

хрысціянскага свету. На іх аснове прападобнай быў створаны пантэон агульнахрысціянскіх каштоўнасцей, які звязваў Канстанцінопаль і Рым. Дасведчаны чытач можа зрабіць папраўку: маўляў, крыніцай яе ведаў была не навуковая, а царкоўная літаратура, і фармальна будзе мець рацыю. Але засяродзім увагу на тым, што ў часы прападобнай царкоўнай (богаслужэбнай) літаратура была адзінай крыніцай мудрасці і успрыняцця будовы свету, а імператыў першыства маральных нормаў хрысціянства ў часы сярэднявечных міжкняжацкіх усабіц застаецца актуальным і па сённяшні дзень, у тым ліку і на Захадзе, і на Усходзе.

ГЛАВА 5

ЗНЕШНІЯ СУВ'ЯЗІ ЕУФРАСІННІ ПОЛАЦКАЙ: ГІСТОРЫЯ АДНОЙ ПЯЧАЦІ

У 2005 г. падчас археалагічных раскопак на тэрыторыі Вялікага па-сада Полацка намі была знойдзена выдатная па захаванасці і унікальная для полацкай сфрагістычнай калекцыі сьвінцовая актавая пячаць. Пячаць знойдзена ў стратыграфічным пластце XI–XII стст. [Дук, Справаздача...]. Гэты стратыграфічны пласт быў невялікім па магутнасці і ў сярэднім не перавышаў 0,2–0,3 м, пры гэтым быў дастаткова аднародным па структу-ры. Па гэтай прычыне стратыграфічная дата вызначае дастаткова шырокі дыяпазон у межах XI–XII стст.

Тэрыторыя, на якой была знойдзена пячаць, уваходзіла ў зону размяшчэння статусных пабудов полацкіх рамеснікаў, у прыватнасці, полацкіх злотнікаў XII–XVII стст. У непасрэднай блізкасці ад раско-пу 2005 г. размяшчалася велізарная па мерках XII ст. сядзіба ювеліра, якая магла належаць вядомаму ў Полацкай зямлі і далёка за яе межамі “злотніку” Лазару Богшу [Тарасаў, 2003].

*Сьвінцовая пячаць з выявай Баганамацеры “Знаменне” (вонкавы бок)
і надпісам “KON[O]KERA[ME]C” (адваротны бок) з Полацка*

Сёння пячаць захоўваецца ў археалагічнай калекцыі Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка.

У гістарыяграфіі намі выяўлены звесткі аб пяці аналагічных пячацях. Тры з іх паходзяць з прыватнай калекцыі Алексія Шарамецьева, месца іх знаходкі не пазначана, чацвёртая захоўваецца ў прыватнай калекцыі ў

Белаводску, пятая пячаць паходзіць з Ноугарада і згадваецца Валянінам Лаўрэнцьевічам Яніным у Зводзе пячаццў [Seibt, 2015, р. 86]. Такім чынам, толькі адна падобная пячаць за межамі Полацка мае геаграфічную прывязку да месца знаходкі — Ноугарада.

Ва ўсіх выяўленых пячацях дыск матрыцы быў меншы за штамп булацрыя. Па гэтай прычыне выява атрымалася няпоўнай. На вонкавым баку пячаццў размешчана паясная выява Багамацеры “Знаменне” і сінатура «МР» (Марыя). На разглядаемым намі артэфакце з Полацка прысутнічае поўнафарматная выява Багамацеры. Кампазіцыя на вонкавым і абаротным баку размешчана ў абрамленні са злітных пункціраў. Адрэзак на пячаці атрымаўся правільны і размешчаны ён па цэнтры нарыхтоўкі. У выяве Багамацеры вельмі дакладна бачны мафорый, на правым плячы прасочваецца выява вастміканцовай зоркі — Багародзічнага сімвала Вечнай Цноты. У атачэнні галавы Марыі размешчаны німб, палажэнне правай рукі Багамацеры з адкрытай ладонню. Па іканаграфі дадзеная выява адпавядае візантыйскім канонам другой паловы XI ст. [Янин, 1970, с. 229, табл. 74, № 363].

На адваротным баку пячаці размешчана легенда адносна вялікімі літарамі:

К Ѡ N [O] K € PA | M € C

Κ ω ν (σταντικός) [ο] Κεραιης [Seibt, 2015, р. 86].

Агульнае датаванне пячаццў аўстрыйскім даследчыкам Вернерам Зайбтам (Werner Seibt) прапануецца ў дыяпазоне “*позняя XI стагоддзя ці першай паловы XII стагоддзя*” [Seibt, 2015, р. 86]. Полацкая пячаць мае дыяметр 18 мм, памер наугародскай пячаці аналагічны, памер астатніх пячаццў не пазначаны.

В. А. Янин ставіў пад сумненне рускае паходжанне пячаці і адносіў яе да тыпу “грэка-рускіх”, які можа быць і “выключна грэчаскім” [Янин, 1970, с. 154, 229]. Пасля 1113 г. (уваходжанне на кіеўскі стол Уладзіміра Манамаха) выява Багамацеры, паводле даследчыка, становіцца “тыповай асаблівасцю царкоўных бул”, у тым ліку епіскапскіх [Янин, 1970, с. 156]. Храналогія дадзеных пячаццў, згодна з В. А. Яніным і В. Зайбтам, не супярэчыць храналогіі стратыграфічнага кантэксту полацкай знаходкі.

Грэчаскае слова “керамас” азначае “зямя ганчара, гліна ганчара, кераміка” [Seibt, 2015, р. 86]. В. Зайбт трактуе надпіс “Констан-

тин Керамос” як імя. На наш погляд, больш дакладная інтэрпрэтацыя надпісу — “Канстанцін з Керамаса”. Керамас (Керамус) — гэта сучасны горад Орэн на паўднёвым захадзе Турцыі, на паўночным беразе Керамічнага заліва Міжземнага мора. Керамас у часы Візантыйскай імперыі уваходзіў у склад епархіі горада Афрадызіаса / Стаўраполіса (горад крыжа). Афрадызіас з’яўляўся сталіцай епіскапата з VII па XII ст. Епіскапы Керамаса згадваюцца ў *Notisiae Episcopatum* (спісе епіскапій) да XII ці XIII ст. як намеснікі епіскапаў Афрадызіаса / Стаўраполіса. Гэта значыць, па-сутнасці яны з’яўляліся вікарыямі — епіскапамі, якія не мелі сваёй епархіі і якія дапамагалі ў кіраванні епархіяльнаму епіскапу.

Вядомы тры епіскапы з Керамаса: Спудасій, які прысутнічаў на першым саборы Эфеса ў 431 г.; Маурыйян, які прысутнічаў на Нікейскім саборы ў 787 г., Сімяон, які прысутнічаў на саборы ў Канстанцінопалі ў 879 г. Імя Канстанцін сярод епіскапаў Керамаса, такім чынам, сустракаецца толькі на віслых пячацях. Трэба таксама пазначыць, што вядома яшчэ адна була, якая належала нейкаму Тэадору, епіскапу з Керамаса, яна захоўваецца ў Гарвардскім мастацкім музеі (Harvard Art Museums / Arthur M. Sackler Museum). На дадзенай пячаці захавалася надпіс “Keramos Theodo...”, гэты тып пячацяў датуецца VII–VIII стст. [Catalogue ... 1994, с. 187; Dumbarton Oaks ... 2020].

Няма сумненняў, што епіскапскія булы з Керамаса былі прымацаваны да пісьмовых дакументаў і сведчылі пра іх сапраўднасць. Яшчэ раз адзначым, што ў адрозненне ад усіх згаданых вышэй віслых пячацяў полацкая була мае выдатную захаванасць. На свінцовай нарыхтоўцы створаны поўнафарматны адбітак. Можна меркаваць, што пячаць была сарвана адразу пасля атрымання верыфікаванага ёй дакумента адрасатам і пасля згублена.

Палітычныя абставіны ў першай палове XII ст. былі адносна стабільнымі як у Візантыйскай імперыі, так і на тэрыторыі Полацкай зямлі. Пасля хваляванняў і амаль што анархіі 1070-х гг. палітычная стабільнасць Візантыйскай імперыі была адноўлена. На прастоле замацавалася новая дынастыя Комнінаў. Візантыя квітнела, яе заходнія правінцыі былі адноўлены пасля нашэсця славян і балгар. Гарады Афіны, Фівы і Карынф сталі рамеснымі цэнтрамі і паскорана развіваліся.

Парты Фесалонікі і Дзірахій перажывалі гандлёвы бум. Акрамя таго, імперыя вярнула сабе большую частку тэрыторый у Малой Азіі, якая была страчана ў апошнія дзесяцігоддзі XI ст. Нікея, Смірна і Амарыён зноў апынуліся пад уладай Візантыі, як і большая частка малаазійскага узбярэжжа, і былі самай урадлівай і развітой часткай рэгіёна [Дашков, 1996, с. 245; Харрис, 2017, с. 121–122].

Полацк у першай палове XII ст. перажывуе часы як адносна стабільнага развіцця, так і палітычнай турбулентнасці, апагеем якой стала высылка полацкіх князёў у Візантыю ў 1130 г.

У першай палове XII ст. у Полацку актыўна развіваліся рамёствы, галоўнымі з якіх была ювелірная справа, квітнее царкоўнае жыццё і будуюцца манастыры. Полацк у XII ст. з’яўляецца цэнтрам буйной епархіі на тэрыторыі Старажытнай Русі. У часы высылкі полацкіх князёў ігумення Еуфрасіння з’яўлялася аўтарытэтнай прадстаўніцай мясцовага княжацкага роду у Полацку і, відаць, мела прамое дачыненне да грамадска-палітычнага жыцця усёй Полацкай зямлі. Мы свядома не выкарыстоўваем тэрмін “полацкі матрыярхат” з-за яго гістарычнай неправамоцнасці, але пагаджаемся, што Еуфрасіння адчувала сябе досыць “упэўнена і незалежна” [Алексеев, 2006, с. 59]. Пры патрэбе Еуфрасіння, таксама як родзічы-князі, дасылала ў розныя гарады Русі, Візантыі і ў заходнія вобласці Царквы важныя дакументы, якія замацоўвала сваёй пячаццю.

Па замове Еуфрасінні Полацкай полацкім ювелірам Лазарам Богшам створаны знакаміты Крыж-рэлікварый (1161 г.), для аздаблення якога спатрэбіліся хрысціянскія рэліквіі, сабраныя ў Святой зямлі (Палестыне) і ў Візантыі. Такім чынам, знойдзеная пячаць удакладняе нашы ўяўленні аб геаграфіі камунікацый палачан у першай палове XII ст. Верагодны полацкі адрасат Канстанціна з Керамаса — гэта ювелір, які пражываў на тэрыторыі распакоп 2005 г. на Вялікім пасадзе. На нашу думку, Лазар Богша рабіў Крыж у Полацку і ў непасрэдным кантакце з заказчыцай — прападобнай Еуфрасінняй. Нагадаем, побач з распаком 2005 г. у раскопе 1987–1988 гг. была знойдзеная ювелірная майстэрня, якая, відавочна, належала Лазару Богшу. Такім чынам, мяркуем, што знаходка епіскапскай пячаці па-за межамі манастырскіх сцен невыпадковая і адрасатам Канстанціна з Керамаса быў не хто іншы, як полацкі ювелір Лазар Богша.

ГЛАВА 6

“ДЗЕЦІ МАЕ ЛЮБАСНЫЯ, ШТО ВЫ МНЕ УЧЫНІЛІ?”: ПАТРАНІМІЧНЫ АСПЕКТ ДЗЕЙНАСЦІ ПРАПАДОБНАЙ

У дадзенай главе мы вымушана сыходзім з цвёрдай асновы навуковых фактаў на менш трывалую глебу навуковых гіпотэз. Аднак навуковая гіпотэза таксама валодае эурыстычным патэнцыялам і прываблівае тым, што можа даць магчымыя адказы на незразумелыя пытанні спадчыны Еуфрасінні Полацкай, а ў перспектыве — атрымаць навуковую верыфікацыю.

Жыццё Прападобнай раскрывае перад намі яе глыбокую эмацыйную сувязь з бацькам. Такія ключавыя моманты, як прыняццё манаства Прадславай, а пасля пастрыжэнне яе роднай сястры і балючая рэакцыя на гэтыя падзеі князя Георгія, не абмінулі увагай аўтара Жыцця. Эмпатыя і павага да свайго бацькі схілілі прападобную да будаўніцтва асобнага храма-пахавальні (ці храма-мемарыяла) у яго гонар.

Пра маці Еуфрасінні, жонку Святаслава-Георгія, Сафію, захавалася мала звестак. Знойдзеная ў Ноўгарадзе уласная пячаць княгіні сведчыць пра тое, што яна мела уласныя зносіны, прынамсі, з паўночнымі суседзямі Полацка [Калбека, 2022, с. 101–102]. Прыняццё манаства ускосным чынам магло з’яўляцца пратэстам супраць другаснай ролі замужняй жанчыны ў іерархіі улады, і гэта свядомая ці падсвядомая нязгода з сацыяльнай роляю жанчыны магла быць пэўным чынам спраецывавана і на маці. Падказку гэтаму знаходзім у тэкście Жыцця, дзе, па разважанні прападобнай, жанчыны-князеўны *“і жаніліся, і выходзілі замуж, і княжылі, але не жылі вечна, і жыццё іх прайшло. Слава іх знікла, як тлен, горшая за павуцінне”*. Роля князя у гэтым сэнсе абсалютна іншая, і ў патранімічным грамадстве князь сваімі дзеяннямі можа пакінуць глыбокі след у гісторыі і нават змяніць яе ход.

Сам манастыр у Сяльцы, відаць, быў заснаваны бацькам прападобнай — князем Георгіем Усяславічам [Алексеев, 2006, с. 50, 56, 84]. Тэрыторыя манастыра мае гістарычную назву Спас-Юравічы, а старажытны храм-пахавальня, згодна з Лебедзеўскім летапісам, у XVI ст. меў назву

“Ягорый Святый” [Алексеев, 2006, с. 84]. Імёны “Ягорый”, “Юрый” у народным вымаўленні адсылаюць да шанавання нябеснага апекуна князя-кшчара — Святога Георгія. Такім чынам, Георгій Усяславіч мог уклаасці ў пахавальню вялікія сродкі, што і дазволіла яму назваць храм імем свайго святога пакравіцеля. Па трапнаму назіранню Леаніда Аляксеева, так ён жадаў абясмерціць сябе невядомай дагэтуль у Полацку пабудовай з багатым дэкорам [Алексеев, 2006, с. 84]. Калі прыняць гэтую версію, тады варта разумець, што у манастыры існавала два храмы з назвай у гонар Святога Георгія — храм-пахавальня епіскапаў і падземны “прыдзел” царквы Святога Спаса.

Фрэскі Спаскай царквы вылучаюцца рэалістычнасцю антрапаморфных выяў. Упэўнена можна сцвярджаць, што кшчарская фрэска Прападобнай не з’яўлялася выключэннем. Нагадаем, што мастак мог намаляваць яе яшчэ пры жыцці прападобнай, а значыць, гэтая фрэска магла

Фрагмент кшчарскай фрэскі ў келлі прападобнай Еуфрасінні Полацкай у Спаскай царкве

мець рысы рэалістычнага партрэта. На жаль, выява твару прападобнай не захавалася.

У гэтай сувязі звернем увагу на фрэску “Святая Еуфрасіння Александрыйская гаворыць са сваім бацькам” і коротка нагадаем яе сюжэт. Еуфрасіння Александрыйская была дачкой заможных бацькоў, але, як і Еуфрасіння Полацкая, самастойна і насуперак волі бацькоў абрала шлях не замужжа, а манаства, прычым дзеля гэтага яна пайшла ў мужчынскі манастыр (каб бацька яе не змог знайсці), дзе утаіла, што яна жанчына. Бацька Еуфрасінні Александрыйскай Пафнуці беспаспяхова шукаў сваю дачку і адчуваў вялікую самоту з-за яе страты. У манастыры Еуфрасіння пражыла 38 гадоў. Перад смерцю Еуфрасіння адкрылася свайму бацьку, і яе зварот да бацькі пацвярджае глыбокую эмацыйную сувязь з ім. Еуфрасіння Александрыйская літаральна сказала:

Сцена з Жыцця прападобнай Еуфрасінні Александрыйскай “Св. Еуфрасіння размаўляе са сваім бацькам”. Фрэска келі Еуфрасінні Полацкай у Спаскай царкве [Сарабьянов, 2016, ил. 452, с. 447]

“Усемагутны Бог уладкаваў мой лёс па волі Сваёй і выканану маё жаданне; зараз я дасягнула канца сваіх падзвігаў і прайшла манаскі шлях не сваімі высілкамі, але з дапамогай Таго, Хто ахоўваў мяне сярод варажых сцягу; я не жадаю, каб ты далей сумаваў па сваёй дачцэ. Я — Еуфрасіння, дачка твая, ты ж — мой бацька. Я — тая, якую ты шукаеш. Я дзеля любові да Бога пакінула цябе, свайго бацьку, усю спадчыну і часовага жаніха і прыйшла сюды, утапішы, што я — жанчына. Цяпер прашу цябе: не дазваляй, каб хто-небудзь іншы, акрамя цябе, здзейсніў амавенне цела майго; яшчэ маю цябе, выканай абяцанне, якое я дала настаяцелю гэтага прыстанку: калі я прасіла яго прыняць мяне сюды, то сказала, што у мяне вялікая маёмасць, якую я маю намер ахвяраваць на гэты прыстанак, таму выканай маё абяцанне, унясі застаўшуюся маёмасць у гэты манастыр і памаліся за мяне” [Житие... 2004, с. 509].

Фрагмент сцэны “Св. Еуфрасіння размаўляе са сваім бацькам”

Нагадаем, гэтая размова адбылася пасля доўгага часу, на працягу якога бацька не мог змірыцца са стратай дачкі. Менавіта свайму бацьку Пафнуцію Еуфрасіння Александрыйская давярае здзейсніць апошні абрад, бо вельмі шанавала яго, любіла і спадзявалася на прабачэнне. Прабачэння ў свайго бацькі праз свае учынкi, відаць, прасіла і Еуфрасіння Полацкая, і дзеля гэтага яна адбудавала адмысловую пахавальню, аб гэтым жа сведчаць невербальныя знакі, перададзеныя мастаком на згаданай фрэсцы.

Вернемся да згаданай фрэскі. Мастак, які адлюстравваў выяву бацькі Еуфрасінні і самой святой, дакладна перадаў эмоцыі ад доугачаканай сустрэчы. Жэсты рук, нахіл галавы і палажэнні цел сведчаць пра глыбокі трагізм развітальнай размовы. Рысы твару Пафнуція мастак напісаў вельмі дакладна, бацька глядзіць на дачку са смуткам і жалобай. У адрозненне ад партрэта бацькі твар прападобнай Еуфрасінні Александрыйскай напісаны мастаком вельмі умоуна. Наўрад ці гэты факт з'яўляецца выпадковасцю, хутчэй за ўсё мастак наўмысна не засяроджваў увагу на рысах твару жанчыны-суразмоўцы. Чаму так? Пастараемся даць адказ.

Мастакі, якія рабілі роспісы Спаскай царквы, дакладна паўтаралі рэальныя дэталі інтэр'еру і прадметы, якімі карысталіся. Напрыклад, на фрэсках адлюстраваны выявы ключоў ад замкоў XII ст., інтэр'еры, тагачасныя дэталі адзення, упрыгажэнні і ўзбраенне ваяроў. Партрэтныя выявы святых таксаманосяць рысы індывідуальнасці. Таму, на нашу думку, магчыма выказаць версію аб падабенстве выяў нябесных апекуноў Еуфрасінні Полацкай і яе бацькі Георгія з рэальнымі людзьмі, у тым ліку і аб партрэтным падабенстве. Як выглядала нябесная патронка прападобнай — Еуфрасіння Александрыйская, — нават у часы XII ст. ніхто не ведаў, але мастак, як мы паказалі вышэй, мог быць асабіста знаёмы з Еуфрасінняй Полацкай і яе бацькам. У сувязі з гэтым чаму не дапусціць, што на фрэсцы прататыпам партрэтных выяў Еуфрасінні Александрыйскай і Пафнуція з'яўляюцца полацкі князь Георгій і яго дачка-княжна? Яшчэ раз падкрэслім, гаворка не ідзе пра сюжэт, які намі пераказаны вышэй, бо тут няма ніякіх сумненняў аб яго тоеснасці, але мы гаворым пра магчымае партрэтнае падабенства з рэальнымі людзьмі. Эмпатыя,

якая перададзена праз палажэнне цел, жэсты рук суразмоўцаў, падкрэсленая эмацыйнасць і псіхалагічная напружанасць паміж суразмоўцамі, дэталізацыя твару бацькі Еуфрасінні вельмі нагадваюць няпростыя і глыбока асабістыя размовы полацкай князеўны Прудславы са сваім бацькам і яго зварот да дачкі: *“Гора мне, дзіця маё! Што ж учыніла ты мне, прынесішы душы маёй смутак! Што ж раней не казалы ты мне намеру свайго? Дзіця маё салодкае, жаль агортае сэрца маё! О гора мне, дзіця маё мілае! Як абміне твая дабрыйна спакусы варожыя? Ужо трэба мне плакаць душою маёю астрыпянелай да Госпада Бога майго, каб увайшла ты ў Царства Яго!”* Праз пэўны час няпростая размова бацькі з дачкой паўтарылася, падставай для яе з’явіўся адыход у манастыр другой дачкі князя, Гардзіславы: *“Дзіця маё, што ты учыніла! Дадала ты сэрцу майму жалю да жалю і смутку да смутку!”*

Да выказанай версіі трэба зрабіць некаторыя дадатковыя тлумачэнні. Варта памятаць, што мы не можам упэўнена сцвярджаць, ці быў жывы бацька Еуфрасінні ў часы роспісу Спаскай царквы, пры гэтым ён жыў (і, відаць, памёр) як свецкі чалавек і яго магчымы партрэт мог мець выразныя рысы індывідуальнасці. У дачыненні да Еуфрасінні згадаем, што яна з’яўлялася ігуменняй, таму наўмысна разрывала ўсе сувязі са свецкім жыццём і аддавала перавагу служэнню Богу. Манаскі подзвіг прадугледжваў скарэнне цялеснай індывідуальнасці. Таму мастак наўмысна не засяроджваў увагу на рысах твару жанчыны-суразмоўцы, як, дарэчы, і на многіх іншых сюжэтных фрэсках Спаскай царквы.

Апошнім часам з’явіліся аргументы на карысць таго, што “свецкасць” Георгія Усяславіча пасля яго смерці доужылася нядоўга. Існуе меркаванне, што бацька Еуфрасінні быў ушанаваны як святы, аб чым сведчыць віслая актавая пячаць з надпісам у яго гонар і з атрыбутамі яго святасці [Петров, 2020, с. 9].

Звернем увагу, што парадная пячаць Еуфрасінні Полацкай таксама утрымлівала выяву Еуфрасінні Александрыйскай, але па нейкай прычыне твар святой на ёй зарэтушаваны вострым прадметам! Гэта значыць, што пасля таго, як быў зроблены адбітак на свінцовай нарыхтоўцы, нехта наўмысна, адразу ці пазней, нанёс гэтую рэтуш. Прыведзеныя

факты, на наш погляд, нельга лічыць выпадковасцю: рысамі яскравай індывідуальнасці прападобная Еуфрасіння Полацкая імкнулася надзяляць толькі свае тварэнні — гэта значыць усё, створанае ёю ці па яе даручэнні для жыцця вечнага, але пры гэтым яе уласная асоба і усё, што з ёй звязана, павінны былі заставацца ў цені зямнога жыцця.

Карыстаючыся логікай прыведзеных вышэй разважанняў, выкажам яшчэ адно меркаванне: магчыма, партрэтная выява святой Еуфрасінні Александрыйскай, фотаздымак якой з царквы Спаса мы прыводзілі ў першай главе, можа ўтрымліваць пэўныя рысы падабенства з Еуфрасінняй Полацкай. Гэтае меркаванне не падвярджаецца доказамі, але дакладная рэканструкцыя партрэтнай выявы Еуфрасінні Полацкай усё ж магчымая на падставе антрапалагічных характарыстык, паколькі рэшткі прападобнай не проста добра, але выдатна захаваліся. Мошчы прападобнай — гэта прыклад адзіных захаваных і атрыбутаваных парэшткаў з усяго княжацкага роду Рагвалодавічаў. Але гэта ўжо пытанне іншага парадку.

У цэлым, па нашым назіранні, мастацтвазнаўцы пакуць што не ў поўнай меры асэнсавалі экспрэсіўны характар некаторых сюжэтаў фрэсак Спаскай царквы, якія нават па манеры выканання апярэджвалі свой час. Гэта той самы выпадак, калі мастакі усё больш адыходзілі ад акадэмічнай канстанцінопальскай манеры выканання і ў роспісах храмаў усё больш выкрываліся рэгіянальныя рысы. З аднаго боку, гэта адпавядала агульным тэндэнцыям таго часу: у XII ст. на тэрыторыі Старажытнай Русі канстанцінопальская спадчына зведвае усё больш радыкальную перапрацоўку з улікам мясцовых традыцый [Лазарев, 2000, с. 84]. Мастакі рашуча аддаюць перавагу графічным сродкам выражэння. Каляровая гама фрэсак становіцца больш насычанай, вобразы становяцца больш выразнымі і моцнымі па ўздзеянню. У гэтай сувязі фрэскі Спаскай царквы па манеры выканання вылучаюцца найбольш яскрава і максімальна набліжаюцца да эмацыйнага успрыняцця чалавека, выклікаюць эмпатыю, моцна ўражваюць. Пры гэтым рэалізм выяў усё ж пакідае месца для мастацкіх фантазій, якія знаходзяць месца ў апісаных вышэй сюжэтах з вослікам, падобным на каня, і сюжэце з зялёным канём. Сюды ж дададзім і сюжэт з бэжавым сланом.

*Уваскрэсненне яямлі: унізе намаляваны слон. Рэспіс усходняга схілу зводу нартыкаса.
Фрэска Спаскай царквы ў Полацку [Сараб'янов, 2016, нл. 229, с. 231]*

Заўважым яшчэ адзін патранімічны аспект, які мог накласці моцнае ўражанне на сістэму каштоўнасных арыенціраў прападобнай. Яе самы дарагі чалавек, яе бацька, як і многія яе родзічы, сталі ахвярай міжкняжацкіх усобиц, і гэта не магло не пауплываць на практычную скіраванасць дзейнасці Еуфрасінні Полацкай. Пагэтаму яна вучыла людзей пакорлівацца і разважлівацца, а перад паломніцтвам у Святую зямлю Еуфрасіння пакінула заповіт, які актуальны ва ўсе часы: *“Видѣвши же стадо божественных овец совокуплено множество, радовашеся им, яко своему спасению; на всякъ день учаше терпѣнию, воздержанию; умля же учаше душевней чистотѣ и бестрастию телесному, говѣнию благообразну, ступанию кротку, гласу смиренну, слову благочинну, ядению и питию безмолвну, при старѣйших — молчати, мудрѣйших — послушати, ко старѣйшим — покорени, к точным и меньшим — любовь без лицемѣрия, мало вѣщати, а множайшее разумѣти”* (*“Бачыла сабранымі ў статак мноства Божых авечак,*

радавалася яна ім, як свайму збаўленню; усялякі раз вучыла яна іх цяпенню і ўстрыманню; юных вучыла душэўнай чысціні і цялеснай стрыманасці, добрапрыстойнаму благавенню, сціплым паводзінам, каб гаварылі яны смірэнна, каб словы іх былі благачынныя, каб елі і пілі яны маўкліва, пры старэйшых маўчалі, мудрых бы слухалі, старэйшым пакараліся, да роўных і меншых некрывадушнюю любоў мелі, вучыла менш гаварыць, а больш думаць”) [Житие и подвижничество...].

На нашу думку, гэты завет застанецца актуальным на ўсе часы.

ГЛАВА 7

ЗАМЕСТ ПАСЛЯСЛОУЯ

Зрабіць гэтую главу мяне натхнілі вынікі праведзеных шматлікіх міждyscyплінарных даследаванняў. У свеце новых гістарычных крыніц сёння з'явілася магчымасць паглядзець на спадчыну Еуфрасіні Полацкай як рэальнай гістарычнай асобы, чалавека свайго часу, удакладніць яе жыццёвы шлях на нашай зямлі. Таму ў гэтай главе я наўмысна адмаўляюся ад разважанняў і не выкарыстоўваю прыслоўе “верагодна”, хаця ў некаторых момантах, пра якія сказана вышэй, усё ж не пакідаю такой магчымасці.

Дзейнасць прападобнай на Полацкай зямлі, прадстаўленая ў гэтым аглядзе, запаўняе шэраг прабелаў яе біяграфіі, якія не пазначаны ў Жыцці былі акрэслены, але некарэктна трактаваліся даследчыкамі. Выдатна разумею правакацыйны патэнцыял некаторых сцвярджэнняў. Усе доказы і аргументы прыведзены вышэй па тэксте папярэдніх глаў, і дасціпны чытач можа убачыць ступень іх абгрунтавання. Яшчэ раз паўтару, што галоўнай сваёй мэтай бачу паказ рэальнай асобы, жанчыны, якая жыла ў сваім часе і кіравалася як штодзённымі, так і адвечнымі патрэбамі. Любы высокі кіраўнік, а Еуфрасіння Полацкая належала да гэтага кола, вымушаны займацца адміністрацыйнымі, арганізацыйнымі і фінансавымі пытаннямі, наладжваць сувязь з рознымі людзьмі для вырашэння актуальных задач. У пэўным сэнсе і мне даводзіцца дапаўняць гістарычныя факты уласным досведам, як даследчыкім, так і адміністрацыйным. Таму ў гэтай главе дазволю зрабіць толькі канстатацыю, а ступень яе імавернасці пакідаю на суд чытача.

Дзяцінства прападобнай прайшло ў княжацкай сям'і ў Полацку, дзе яна і нарадзілася. Дзячынка была выхавана ў традыцыях хрысціянскай дабрадзейнасці і маралі. Бацькам Прадславы (такое ў яе было імя ад нараджэння) быў адзін з двух малодшых сыноў легендарнага полацкага князя Усяслава Брачыславіча (1044–1101) — Георгій Усяславіч, а маці — княгіня Сафія. Дзячына расла ў часы бесперапынных княжацкіх міжусобіц, якія ў сучаснай гісторыяграфіі атрымалі назву феадальнай ці палітычнай раздробленасці. Хрысціянскія заветы нярэдка парушаліся

самімі князямі, і перад маладой князеўнай паўставаі прыкрыя і зусім не хрысціянскія учынкi некаторых яе родзічаў. У гэты час на Полацкай зямлі распаўсюджваўся культ князеў-страстацёрпцаў Барыса і Глеба, якія сталі ахвярнымі сімваламі братазбойчай вайны. Апавяданні пра іх нярэдка можна было пачуць ад духоўнага настаўніка Прадслава, полацкага епіскапа Міны. Да таго ж дзяўчынка мела павышаную цікаўнасць да чытання богаслужэбнай літаратуры і нямала здзіўляла сваімі здольнасцямі бацькоў.

*Абраз пранадобнай Еуфрасіні Полацкай з жыццём у 14 кляймох. Ікананісец Т. Жук.
Спаса-Еуфрасіннеўскі манастыр, 2006 г. [Полоцкое Радованіе, 2010, ил. на с. 5]*

Шлюбныя справы ў княжацкай сям’і адпавядалі выключна палітычным мэтам і разлікам, і іх заўсёды вырашаў бацька. Калі прыйшоў час і наспела патрэба выдаць Прадславу замуж, а бацькі сталі шукаць для яе жаніха, дванаццацігадовая князеўна звяртаецца да сваёй роднай цёткі і ігуменні, удаве полацкага князя Рамана, з просьбай аб пастрыжэнні. Гэтая просьба ішла насуперак волі князя і таму спалохала ігуменню — яна спрабавала пераканаць Прадславу не рабіць задуманага. Аднак Прадслава здолела пераканаць сваю цётку, паказаўшы досвед і дарослую аргументацыю свайго рашэння. Бацька Прадславы даведаўся аб пастрыжэнні дачкі *post factum* і разам з жонкай быў вельмі засмучаны гэтым учынкам дачкі. Імператывамі абрання манаскага служэння для маладой князеўны з’яўляліся, па-першае, нязгода з другой роляю жанчыны ў тагачасным грамадстве і, па-другое, жаданне да рэалізацыі свайго творчага таленту. Іншымі словамі, Еуфрасіння імкнулася пакінуць пасля сябе спадчыну, якая застанецца на вякі. А талентаў у маладой князеўны сапраўды было шмат. Еуфрасіння паставіла мэтай пашырэнне царкоўных рытуальных практык і далучэнне да іх вялікай колькасці прыхаджан. Праз богаслужэнні і уласныя учынкi прападобная разлічвала на шырокае укараненне норм хрысціянскай маралі, яна імкнулася схіліць людзей жыць па божых заповедзях.

Застаецца загадкай, якім манастыром кіравала цётка Прадславы, ігумення Раманава, але няма сумненняў, што гэты манастыр размяшчаўся ў Полацку. Прадслава прыняла пострыг і атрымала імя Еуфрасіння ў гонар святой Еуфрасінні Александрыйскай. На абранне манаскага імя пауплівала моцнае уражанне ад знаёмства з Жыццём Еуфрасінні Александрыйскай і выдавочнае падабенства лёсу і поглядаў Прадславы і гэтай святой. Спачатку полацкая манахіня Еуфрасіння імкнулася да далейшага пашырэння сваіх ведаў і удасканалвання сваіх здольнасцей. Дзеся гэтага яна пачынае перапісваць кнігі і абірае самы складаны шлях манаскага служэння — затворніцтва. У епіскапа Ілы Еуфрасіння папрасіла для сябе асобае падземнае памяшканне ў Сафійскім саборы, так званы каменны галубец, дзе без доступу сонечнага святла стала займацца перапісваннем кніг. Грошы, атрыманыя ад гэтай працы, яна накіроўвае на далейшае развіццё скрыпторыя Сафійскага сабора.

Сафійскі сабор як месца добраахвотніцкага затачэння быў абраны не-выпадкова — менавіта тут захоўвалася бібліятэка з незлічоным духоўным скарбам. Гэтая бібліятэка была шч не самай вялікай на прасторы Старажытнай Русі і утрымлівала вялікую колькасць царкоўнай літаратуры. Знаходжанне ў галубцы, які размяшчаўся ў галерэі Сафійскага сабора, з'яўлялася адной з форм стоўпніцтва — вышэйшай формай манаскай аскезы. Навыкі працы ў скрыпторыі дапамогуць Еуфрасінні зрабіць уласную праграму фрэскавага роспісу Спаскай царквы, а гады затворніцтва ў падземным памяшканні натхняць Еуфрасінню на узвядзенне аналагічнай пабудовы пры ёй.

Праз пэўны час полацкі епіскап Ілья, воля якога была непакісна і якому не прарэчылі нават полацкія князі, благаслаўляе Еуфрасінню на служэнне ігуменнай у Сяльцы, сваёй епіскапскай вотчыне і падвор'і Святой Сафіі. Воля епіскапа патрабавала згоду сямейнага княжацкага савета, куды ўваходзілі ўсе полацкія князі і баяры — самыя уплывовыя і набліжаныя да князёў прадстаўнікі дружыннага саслоўя. Сямейны савет узначаліў старэйшы на той час у Полацку князь Барыс, дзядзька Еуфрасінні. Па аднадушнаму рашэнню савета Еуфрасіння накіравалася ў Сяльцо, дзе ўжо існаваў манастыр, у якім размяшчалася старая драўляная “цэркаўка” Спаса з пахаваннямі полацкіх епіскапаў. Там жа, у манастыры, знаходзіўся новы мураваны храм Святога Георгія, багата аздоблены дэкорам і пабудаваны пад кцтарствам бацькі прападобнай, князя Георгія. Тут, у манастыры, прывядобная планавала пабудавальць новую мураваную царкву Спаса замест старой драўлянай.

Па настаўленні епіскапа Ілы Спаскі манастыр неабходна было маштабна ўладкаваць, літаральна *узградзіць*, што азначала стварэнне манастырскай інфраструктуры з жылём манахінь і паломнікаў, гаспадарчымі пабудовамі ў ваколіцах манастыра, узвядзенне новай царквы Спаса. Дзеля гэтага Еуфрасінні былі патрэбны фінансавыя рэсурсы, і немалыя. Аснову скарбу, які прынесла з сабой Еуфрасіння ў манастыр, складалі кнігі. Самі па сабе яны каштавалі вельмі дорага, але не такі скарб быў патрэбны для будаўніцтва храма і набыцця царкоўнага начыння. Кнігі хоць і былі рухомым капіталам, але найперш з'яўляліся асновай духоўнага удасканалвання насельніц манастыра. І гэты капітал Еуфрасіння так-

сама збіралася павялічваць. Урэшце, яна здолее стварыць самую вялікую у Старажытнай Русі бібліятэку богаслужэбнай літаратуры.

Крыніцы фінансавых паступленняў залежалі ад магчымасцей і волі бацькі, князя Георгія. Палітычныя падзеі 1128—1129 гг. склаліся не на карысць фінансаваму дабрабыту княжацкай сям’і, да таго ж Георгій ужо пабудаваў багата аздобленую пахавальню ў манастыры. Еуфрасіння спадзявалася, што для уладкавання свайго манастыра яна можна выкарыстаць пасяг яе сястры Гардзіславы пры умове яе пострыгу. Так, Еуфрасіння запрашае сястру ў манастыр для “навучання грамаце”, пад якой разумелася паглыбленае вывучэнне тэкстаў богаслужэбнай літаратуры. Духовнае навучанне закончылася пострыгам Гардзіславы пад імем Еудакія, і Еуфрасіння абвясчае свайму бацьку, што і другая дачка абрала шлях манскага служэння. Гэтае паведамленне зноў было прынята князем Георгіем з вялікім смуткам і жалем. Ён наракае, што не такую долю рыхтаваў для сваіх дачок. Але і надзеі Еуфрасінні на тое, што грошай ад княжацкага пасагу яе сястры хопіць на будаўніцтва новай царквы, не спрадзіліся. Вырасшы ў няпростую сітуацыю дапамагла стрыечная сястра Еуфрасінні — Звеніслава, якая была дачкой полацкага князя Барыса. Звеніслава сама звярнулася да Еуфрасінні з просьбай аб пастрыжэнні і прыняцці яе ў манастыр. Тут яна атрымала імя Еупраксія. З сабой у манастыр князеўна прынесла залатыя рэчы і дарагое аддзенне, усяго гэтага павінна было хапіць на згаданыя манастырскія патрэбы. Так Еуфрасіння пачала падрыхтоўку для будаўніцтва царквы, а дзеля гэтага перш-наперш ёй трэба было перанесці рэшткі полацкіх епіскапаў са старой драўлянай царквы Спаса ў пабудаваную яе бацькам царкву-пахавальню. Невядома, чаму гэта не было зроблена раней, але сярод “епископской браццї” былі і рэшткі епіскапа Міны (1105—1116), першага духовнага настаўніка прападобнай.

Палітычнае і ваеннае супрацьстаянне Полацка з Кіевам у 1129 г. прывяло да беспрэцэдэнтнай падзеі — высылкі полацкіх князеў у Візантыю. Пераможца супрацьстаяння, кіеўскі князь Мсціслаў, садзіць на княжэнне ў Полацк свайго сына Ізяслава. Разам з усімі полацкімі князямі ў Візантыю былі накіраваны бацькі прападобнай — князь Святаслаў-Георгій і яго жонка Сафія. Далейшы лёс большасці полацкіх князеў не-

вядомы, захаваліся толькі звесткі, што яны мужна і з гонарам ваявалі на баку візантыйскага імператара з сарацынамі (арабамі). На радзіму бацькі Еуфрасінні з Візантыі жывымі ўжо не вярнуліся.

У год высылкі князёў (1129 ці 1130) у ігуменні ўжо былі сродкі на далейшае ўладкаванне *свайго* манастыра. Еуфрасіння пачынае будаўніцтва новай царквы ў гонар Усеўладнага Спаса і запрашае для гэтага таленавітага дойлід Іаана. Старая драўляная “цэркаўка” Спаса на той час спыніла сваё існаванне, падчас археалагічных раскопак зафіксаваны сляды пажару, які стаў асноўнай прычынай яе знішчэння.

Дойлід Іаан паходзіў з манахаў княжацкага Барысаглебскага манастыра, які быў размешчаны на левым беразе Дзвіны пры вусці ракі Бельчыца. Дагэтуль дойлід пабудоваў у гэтым манастыры дзве царквы — Пятніцкую і Барысаглебскую. Еуфрасіння назірала за яго творчасцю і была упэўнена, што гэты майстар здолее ўвасобіць у новым храме ўсе яе пажаданні. Іаан прыйшоў да Еуфрасінні ў статусе вопытнага *прыстаўніка* над царкоўнымі будаўнікамі. Тэрмін “прыстаўнік” азначаў, што дойлід меў шырокія паўнамоцтвы і ўзначальваў будаўнічыя арцелі, вырашаў гаспадарчыя пытанні іх матэрыяльнага забеспячэння і дзейнасці, выконваў шмат іншых адміністрацыйных абавязкаў. У гэтай справе ён быў сапраўдным прафесіяналам, і Спаская царква была пабудавана за неверагодна кароткі тэрмін — адзін будаўнічы сезон, які доўжыўся 30 тыдняў (7,5 месяцаў) — з красавіка па кастрычнік.

Па задуме прападобнай храм павінен адлюстроўваць ідэалы манаскага служэння Богу (духоўнага гарэння) і вобраз Нябеснага Іерусаліма. Функцыянальна царква спраектавана як пахавальня і рэлікварый. Акрамя таго, Еуфрасіння задумала стварыць у храме сваю ўласную праграму фрэскавага роспісу. Фрэскі павінны адлюстроўваць адбраваныя ёй сюжэты з богаслужэбнай літаратуры і знаёмыя з імі шырокія кола наведвальнікаў царквы, полацкіх прыхаджан. Для гэтага Еуфрасіння абапралася на вялікую колькасць царкоўных кніг: міналогій (ілюстраваных зборнікаў жыццяў святых), псалтыроў, сінаксарыяў (пролагаў) з розных рэгіёнаў хрысціянскага свету. Для папаўнення манастырскай бібліятэкі яна накіроўвала паломніцтва ў землі Візантыі і Рыма. Адзін з полацкіх вандрунікаў, Віскоша, пакінуў свой аўтограф у саборы

Сан Марціна ў тасканскім горадзе Лука (Італія). У бібліятэцы прападобнай была сабрана літаратура з усходніх і заходніх абласцей Царквы, а сюжэты фрэскавага роспісу аб'ядноўвалі выявы святых князёў-пакутнікаў з розных частак хрысціянскага свету — Барыса і Глеба, Вацлава Чэшскага і Рамана. Роспісам храма займаліся мастакі з Грэцыі, адзін з іх, грэк па імені *Онсім*, назаўжды застаўся ў Полацку і прыняў сан папіна (святара). Еуфрасіння ўласна рабіла суправаджальныя подпісы, і ў гэтым ёй дапамагалі навыкі працы ў скрыпторыі.

Дойлід Іаан увасобіў у царкве Спаса усё тое, што яму замовіла ігумення. Храм быў пабудаваны ў пачатку 1130-х гг. і атрымаў багаты знешні дэкор, аналагаў якому не было ў старажытнарускім дойлідстве. У падземеллі адной з галерэй храма была зроблена маленькая царква ў гонар Святога Георгія, нябеснага апекуна яе бацькі. У гэтым жа храме змяшчалася аркасоль, у якой былі ўладкаваны рэшткі самога князя Георгія, прывезеныя з Візантыі. Падземны храм зроблены на манер вядомага каменнага галубца ў Сафііскім саборы, дзе Еуфрасіння раней жыла ў затворніцтве і перапісвала кнігі.

Глыбокая эмацыйная сувязь з бацькам перададзена ў фрэсцы Спаскай царквы “Святая Еуфрасіння гаворыць са сваім бацькам”. Алегарычнымі прататыпамі герояў на ёй з’яўляюцца постаці самой Еуфрасінні Полацкай і яе бацькі Георгія. Эмпатыя, у якую мастак пагружае суразмоўцаў, перадае цесную эмацыйную сувязь паміж бацькам і дачкой, адлюстроўвае рэальныя пакуты, якія прынесла Еуфрасіння сваім выбарам роднаму чалавеку.

Разам са сваімі сёстрамі Еуфрасіння займалася ўладкаваннем Спаскага манастыра, і шмат увагі яна надзяляла іх духоўнаму выхаванню. Спачатку не проста было падабраць патрэбныя словы для настаўлення сяцёр, шмат высілак каштавала прападобнай скіраваць іх на цяжкія шляхі манаскага служэння і аскезы. Мела месца і расчараванне ў іх стараннасці, і нараканні на іх з боку Еуфрасінні, але прападобнай удалося ўсё ж зрабіць з сваіх сяцёр, Еудакіі і Еупраксіі, сапраўдных папличніц. Дзеля гэтага Еуфрасіння настаўляла іх шматлікімі прыкладамі з жыццйнай літаратуры і называла спакусы, якія трэба пераадолець. У гэтым выхаванні і раскрываецца сутнасць тэрміна “навучанне” у мана-

стыры, пад якім трэба разумець духоўна-асветніцкую дзейнасць. Што тычыцца школ як адукацыйных устаноў пры манастырах, то такой патрэбы ў часы прападобнай яшчэ не было, як і не будзе на працягу наступных трох стагоддзяў.

Далейшым крокам Еуфрасінні з'яўляецца будаўніцтва царквы Багародзіцы у Барысаглебскім мужчынскім манастыры на рацэ Бельчыцы. На той момант імя Еуфрасінні Полацкай і яе дзейнасць сталі вядомы далёка за межамі Полацкай зямлі. Еуфрасіння будуе новую царкву у манастыры, дзе дагэтуль дойлід Іаан пабудоваў два храмы (Пятніцкую і Барысаглебскую царкву), а для яе аздаблення збірае экспедыцыю у Канстанцінопаль на чале са сваім слугой Міхаілам. У візантыйскага імператара Еуфрасіння замовіла абраз Святой Багародзіцы — адзін з трох абразоў, напісаных евангелістам Лукой яшчэ пры жыцці Святой. Імператар Мануіл па просьбе Еуфрасінні адправіў у Эфес семсот сваіх воінаў і прынёс абраз Святой Багародзіцы у Царград, а патрыярх Лука сабраў епіскапаў і увесь саборны прычт Святой Сафіі, благаславіў і перадаў абраз Святой Багародзіцы служе прападобнай.

Гэты абраз насілі кожны аўторак па цэрквах Полацка. Такую традыцыю на манер пачытання абраза “Багаматцеры Адзігітры” манастыра Адыгон — галоўнага манастыра сярэднявечнага Канстанцінопаля — Еуфрасіння заснавала у Полацку.

У той жа час у Полацку працуе таленавіты майстар-злотнік Лазар Богша. Разам з прападобнай ён збірае рэліквіі для задуманага Еуфрасінняй Крыжа-рэлікварыя, які яна даручыла яму зрабіць. Адзін з рэспандэнтаў Лазара быў вікарый Канстанцін з грэчаскага горада Кермас (сёння гэта г. Орэн, Турцыя). Яго пасланне разам з хрысціянскімі рэліквіямі было дастаўлена ў Полацк на месца, дзе жыў і працаваў над стварэннем Крыжа ювелір Лазар. Сёння гэта тэрыторыя адпавядае размяшчэнню галоўнай плошчы Полацка з прылеглымі тэрыторыямі, а ў часы Еуфрасінні тут размяшчаліся кварталы заможных ювеліраў, пераважна злотнікаў. У 1161 г. Крыж быў зроблены і з таго часу па заповету Еуфрасінні павінен быў захоўвацца ў Спаскай царкве. Крыж сёння лічыцца галоўнай святыняй беларускага народа, яго адноўленая копія захоўваецца ў Спаса-Еуфрасіннеўскім стаўрапігяльным жаночым манастыры.

Еуфрасіння з'яўлялася уласніцай некалькіх актавых пячаццяў. Гэтымі пячаццямі замацоўваліся розныя дакументы ад яе імені. Сёння вядома дзве пячацці прападобнай, знойдзеныя падчас археалагічных раскопак у Спаса-Праабражэнскай царкве — парадная (манастырская) пячаць і асабістая. На асабістай пячацці і на Крыжы прападобнай нанесена некананічнае імя Еуфрасінні — *Офрасіння*. Імем з такім вымаўленнем наракаліся манахіні ў Полацку і Ноўгарадзе. У той час у Полацку практычна *усе* мужчынскія і жаночыя імёны, якія сёння ў рускай і беларускай мовах пачынаюцца з галоснай літары “а”, вымаўляліся з пачатковай літары “о”, што адлюстроўвае яскравую асаблівасць маўлення ў Полацку ў XII ст., і не толькі. На тэрыторыі Полацкай і Наўгародскай зямель у XII ст. існавалі выразныя фанетычныя адрозненні ў вымаўленні мужчынскіх і жаночых імёнаў на “о” (*Офрасіння*, *Онсіс*, *Оксенья* і інш.), *оканне* пры вымаўленні пачатковай літары многіх імёнаў было спецыфічным адрозненнем полацка-наўгародскай гаворкі таго часу. На параднай пячацці адлюстравана кананічнае імя прападобнай — *Еуфрасіння*. Гэтым варыянтам імя прападобнай мы павінны карыстацца і сёння.

Дзякуючы руплівым намаганням Еуфрасінні абодва полацкія манастыры былі добра уладкаваны і аздоблены. Заснаванне прападобнай княжацкіх пахавальняў для полацкіх Рагвалодавічаў функцыянальна было звязана з манастырамі у Канстанцінопалі для уладароў дынастыі Комніных. Крыж Еуфрасінні таксама з'яўляўся часткай рытуальнага дзеяння, якое паўтараўся цырымонію вынасу Крыжа канстанцінопальскага Маркавага манастыра.

Напрыканцы жыцця для Еуфрасінні настаў час здзейсніць мару сапраўднага хрысціянна — адправіцца у паломніцтва ў Святую зямлю. Гэтае выпрабаванне, што добра разумела прападобная, азначала шлях у адзін бок. Напярэдадні свайго ад'езду яна абвясціла “усёй браціі” з ліку полацкіх князёў і баяр аб сваім рашэнні. На развітанне з Еуфрасінняй прыязджае яе “любый брат”, полацкі князь Вячаслаў, з жонкай і дачкамі. Імя гэтага князя ў летапісах іншае — Вячка Святаславіч. Дзве яго дачкі, Кірыяна і Вольга, былі пляменніцамі прападобнай, па яе настаўленні прынялі пострыг і назаўсёды засталіся ў Спаскім манастыры. Кіраўніцтва двума сваімі манастырамі — Спаскім і Барысаглебскім — Еуфрасіння

даручыла сваёй сястры Еўдакіі. Гэтым учынкам Еуфрасіння забяспечыла пасля сябе трывалае развіццё двух полацкіх манастыроў. Бельчыцкі Барысаглебскі манастыр спыніў існаванне ў віхурах рэвалюцыйных падзей пачатку XX ст., слаўная гісторыя Спаса-Еуфрасіннеўскага манастыра працягваецца і зараз.

У паломніцтва Еуфрасіння накіравалася са стрыечнай сястрой Еупраксіяй і родным братам Давыдам. Развітацца з ёй прыйшлі усе палачане.

У 1910 г. мошчы прападобнай Еуфрасінні Полацкай вяртаюцца на радзіму. Духоўныя традыцыі манаства ў Полацку і галоўнае матэрыяльнае стварэнне Еуфрасінні Полацкай — Спаская царква — застаюцца невычэрпнай крыніцай вывучэння і спасціжэння яе спадчыны.

ЗАКЛЮЧЭННЕ

Дзе шукаць вытокі шматлікіх навацый, на якія так багата творчая спадчына Еуфрасінні Полацкай? Адказ адназначны: у яе асабістай волі і здольнасцях, якія дазволілі прападобнай матэрыялізаваць у рэчах, пабудовах і іх аздабленні, а таксама ў рытуальных практыках унікальны свет хрысціянскіх каштоўнасцей. Яе уяўленні аб хрысціянскіх каштоўнасцях заснаваны на вывучэнні усёй даступнай богаслужэбнай літаратуры свайго часу (міналогіі, псалтыроў, прѡлагаў і інш.) з багацейшай на той час полацкай бібліятэкі — ці не самай буйной на прасторах Старажытнай Русі. Еуфрасіння не толькі значна пашырыла бібліятэку пры Спаскім манастыры, куды яна перанесла частку кніг, асноўны свой скарб, але стварыла ў Полацку буйнейшы ў Старажытнай Русі кнігазбор. Крыніцы паступлення богаслужэбнай літаратуры сведчаць аб яе разгалінаваных знешніх сувязях з землямі Канстанцінопаля і Рыма — усходнімі і заходнімі абласцямі Царквы. Для Еуфрасінні Полацкай быў абсалютным пріярытэт маральных каштоўнасцей, заснаваны на гуманістычным патэнцыяле хрысціянскага светалогію і скіраваны на спыненні брата-забойчых войнаў.

Спаская царква з'яўляецца ўнікальным па свайму знешняму выглядзе храмам, яна была пабудавана дойлідам Іаанам па задуме і па даручэнні прападобнай. Многія архітэктурныя навацы ў Спаскай царкве былі увасоблены ўпершыню (напрыклад, дэкаратыўныя элементы ў выглядзе трохлопасцевых какошнікаў ці падземны храм у храме). Дзякуючы ім Спаская царква спалучала тры функцыі: несла сімвалічны маніфест хрысціянскага манаскага служэння, з'яўлялася храмам-пахавальняй і адлюстроўвала вобраз Нябеснага Іерусаліма. Іншымі словамі, правобразамі какошніка Спаскай царквы з'яўляюся адмысловы набор сімвалаў, які раскрываў сутнаснае прызначэнне царквы.

Прадстаўляецца верагодным, што прападобная Еуфрасіння Полацкая развіла ідэю затворніцтва ў вышэйшай форме манаскага подзвігу — стоўпніцтве. Ідэя стоўпніцтва рэалізавана ва ўладкаванні келлі прападобнай, у сюжэтах фрэскавага роспісу, а таксама ў будаўніцтве падземнага храма ў гонар Святога Георгія. Гэты храм меў дзве функцыі: ён з'яўляўся

пахавальнай для бацькі Еуфрасінні, полацкага князя Георгія Усяслававіча, і малельнай на манер галубца Сафійскага сабора, у якім прападобная здзейсніла свой першы подзвіг паслушэнства. Цалкам верагодна, што галубец у Спаскай царкве быў падобны на адкрыты археалагічна храм у храме пры Сафііскім саборы. Таму, на нашу думку, вытокі традыцыі падземнага храма ў храме Спаскай царквы трэба шукаць у Полацку, а канструкцыйныя вырашэнні — у тэхналогіях будаўніцтва Сафійскага сабора і задачах, якія вырашалі яго дойліды і заказчыкі. Верыфікацыя дадзенай гіпотэзы магчыма пры аднаўленні археалагічнага вывучэння Сафійскага сабора як тытульнага помніка манументальнага дойлідства старажытнага Полацка. Спаская царква прадстаўляеца важнейшай матэрыяльнай крыніцай, якая дазваляе ахарактарызаваць усю паўнату дзейнасці і культурнай спадчыны Еуфрасінні. Да ліку архітэктурных помнікаў, створаных пры ўдзеле прападобнай, трэба далучыць царкву Багародзіцы, якая вядома ў гістарыяграфіі як Вялікі сабор Бельчыцкага манастыра.

Па прычыне багатых знешніх сувязей у Еуфрасінні Полацкай была неабходнасць у выкарыстанні некалькіх актавых пячацяў, якімі яна замацоўвала дакументы сваім шматлікім адрасатам.

Патранімічны аспект дзейнасці прападобнай знайшоў уваасабленне ў створанай у гонар Георгія Усяслававіча царкве-пахавальні, а глыбока эмацыйная сувязь з бацькам адлюстравана ў сюжэце фрэскі са Спаскай царквы “Святая Еуфрасіння Александрыйская гаворыць са сваім бацькам”.

Пошук “няулоунага” для археолагаў полацкага мужчынскага манастыра, памылкова названага ў гістарыяграфіі Багародзіцкім і багата аздобленага Еуфрасінняй у XII ст., прывёў нас да высновы аб яго тоеснасці з шырокавядомым у пісьмовых крыніцах XVI–XVII стст. манастыром пад назвай *Барысаглеб (Глеба-Барыса або Прачыстай Божай Мацеры і Святых пакутнікаў Барыса і Глеба)*. Гэты манастыр з’яўляўся княжацкім і размяшчаўся ў Бельчыцы на левым беразе Заходняй Дзвіны. Ён праіснаваў да пачатку XX ст. Такім чынам, працяг археалагічнага вывучэння храмаў гэтага манастыра можа прывесці да новых цікавых адкрыццяў спадчыны Еуфрасінні Полацкай.

У дачыненні да некананічнага імя *Офрасіння*, зафіксаванага на шэрагу ўласных пячаццў прападобнай і на яе Крыжы-рэлікварыі, варта адзначыць, што жаночае імя *Офрасення* (па-руску *Офросения*) нельга лічыць унікальнай з’явай, характэрнай толькі для жыхароў Полацкай зямлі. Гэтае імя, прынамсі, выкарыстоўвалася жыхарамі Наўгародчыны. Улічваючы памежнае размяшчэнне Полацкай і Наўгародскай зямель, а таксама этнічную (крыўдкую) роднасць з жыхарамі Пскоўскай зямлі як складовай часткі апошняй, не выглядае дзіўным выкарыстанне гэтага імя на суседніх тэрыторыях. Па гэтай прычыне мы ведаем аб факце існавання старадаўняга жаночага імя *Офросиния* (*Офросения*), якое на сучаснай беларускай мове гучыць з улікам асаблівасцей маўлення XII ст. як *Офрасіння* (*Офрасення*). Больш за тое, імя *Офрасіння* (*Офрасення*) уваходзіла ва ўстойлівы сярэднявеквы жаночы антрапанімкон Полацка і Ноўгарада. У сучаснай беларускай мове выкарыстоўваецца жаночае царкоўнае імя *Еуфрасіння* і яго “свецкі” варыянт *Ефрасіння*. Такім чынам, у дачыненні да спадчыны прападобнай адзіным магчымым з’яўляецца выкарыстанне яе шырокавядомага імя — *Еуфрасіння Полацкая*. У гістарычным кантэксце, пры разглядзе дзейнасці прападобнай у рэаліях XII ст., магчыма выкарыстанне варыянта *Офрасіння* (па-руску — *Офросиния*), але з неабходнымі удакладненнямі.

Палачане, наўгародцы і пскавічы у XII ст. вымаўлялі мясцовыя імёны з пачатковай літарай “о” і з відавочным оканнем. Спробы падмяніць імя *Офрасіння* “згодна правапісу сучаснай беларускай мовы” на імя *Афрасіння* і штучна накласці яго на рэаліі XII ст. цягне за сабой прызнанне усведамлення яго носьбітамі выразнай “беларускасці” у тые часы, калі яе аб’ектыўна не магло існаваць. Дзіўна, але такія спробы сёння робяцца у гістарыяграфічнай і медыйнай прасторы.

На падставе *наяўных* гістарычных крыніц варта прызнаць, што асветніцкая дзейнасць для шырокага кола палачан у XII ст. адбывалася не праз школы пры манастырах (іх на той час яшчэ не магло існаваць), а праз іншыя практыкі. Да іх у шырокім сэнсе трэба аднесці дзейнасць Еуфрасінні Полацкай па распаўсюджванню хрысціянства праз кштарства над жаночым Спаскім манастыром, у якім яна была ігуменняй, і праз уладкаванне і аздабленне новага,

з высокім княжацкім статусам праваслаўнага цэнтра — мужчынскага Барысаглебскага манастыра. Гаворачы сучаснай мовай, акадэмічныя кампетэнцыі прападобнай былі рэалізаваны ў асветніцкай дзейнасці праз увасабленне уласнага досведу па распаўсюджванні і замацаванні на Полацкай зямлі хрысціянскага светапогляду. Яна была аўтарам глыбока прадуманай праграмы фрэскавага роспісу Спаскай царквы, пабудаванай на аналізе важнейшых тэкстаў богаслужэбнай літаратуры з розных куткоў хрысціянскага свету. Гэтыя тэксты апасродкавана раскрываліся перад прыхаджанамі праз вобразныя выявы і подпісы да іх. Еуфрасіння знайшла спосаб данесці Слова Божае да людзей праз пропаведзі і сюжэты фрэскавага жывапісу. Тут праяўляецца *духоўна-асветніцкі* патэнцыял манастыра Еуфрасінні праз *далучэнне* прыхаджан да хрысціянскіх каштоўнасцей. Дзяля гэтага прападобная скарысталася сюжэтамі богаслужэбнай літаратуры (фрэскі Спаскай царквы раскрываюць ідэалагічную праграму яе прапаведніцкай дзейнасці).

На аснове богаслужэбных тэкстаў прападобнай быў створаны пантэон агульнахрысціянскіх каштоўнасцей, які звязваў Канстанцінопаль і Рым. У дадзеным кантэксце не трэба забываць, што ў часы прападобнай царкоўнай (богаслужэбнай) літаратуры была адзінай крыніцай мудрасці і ўспрыняцця будовы свету, а імператры першынства маральных нормаў хрысціянства ў часы сярэднявечных міжкняжацкіх уособі заставала актуальным і па сённяшні дзень — і на Захадзе, і на Усходзе.

Па замове Еуфрасінні Полацкай ювелірам Лазарам Богшам створаны знакамiты Крыж-рэлікварый (1161 г.), які сёння лічыцца нацыянальнай рэліквіяй беларусаў. Для аздаблення Крыжа спатрэбіліся хрысціянскія рэліквіі, сабраныя ў Святой зямлі (Палесціне) і ў Візантыі. Знойдзеная ў Полацку свінцовая актавая пячаць вікарыя Канстанціна з грэчаскага горада Керамаса (сёння гэты горад знаходзіцца на тэрыторыі Турцыі) удакладняе нашы ўяўленні аб геаграфіі камунікацыі Еуфрасінні Полацкай: полацкім адрасатам вікарыя быў ювелір, які пражываў на тэрыторыі Вялікага пасада Полацка. На нашу думку, гэтым адрасатам з'яўляўся знакамiты полацкі ювелір Лазар Богша.

ЛІТАРАТУРА І КРЫНІЦЫ

Алексеев, Л. В. Западные земли домонгольской Руси : очерки истории, археологии, культуры : в 2 кн. / Л. В. Алексеев ; Ин-т археологии РАН. — М. : Наука, 2006. — Кн. 2. — 2006. — 167 с.

Алексеев Л. В. Полоцкая земля (очерки истории Северной Белоруссии) в IX—XIII вв. / Л. В. Алексеев. — М. : Наука, 1966. — 295 с.; ил.

Антипов, И. В. Архитектурно-археологические исследования Софийского собора в Полоцке в 1975—1980, 1984 годах / И. В. Антипов [и др.] // Архитектурное наследие. — СПб. : Коло. — 2021. — № 74. — С. 16—28.

Богданов, В. П. Взаимоотношения полоцких и смоленских князей в конце XII — первой трети XIII века / В. П. Богданов, А. В. Рукавишников // Вопросы истории. — 2002. — № 10. — С. 19—32.

Борейша, Ю. А. О хронологии правления князей в Полоцке во второй половине XIII в. Несколько замечаний и уточнений в связи с новым изданием “Полоцких грамот” / Ю. А. Борейша. — Минск : Энциклопедикс, 2018. — 152 с. : ил.

Борисенок, Ю. Чародей, очаровавший автора “Слова...” Почему историки продолжают спорить о полоцком князе Всеславе, вознесенном в Древней Руси на вершину власти / Ю. Борисенок // Родина. Российский исторический журнал. — 2018. — № 9. — С. 98—102.

Булкин, Вал. В. О древнерусской архитектуре. Избранные труды / Вал. В. Булкин. — СПб. : Каламос, 2012. — 200 с.

Булкин, Вал. В. Полоцкий Софийский собор в XI веке / Вал. В. Булкин // Гістарычна-археалагічны зборнік. — 2000. — № 15. — С. 132—138.

Варонін, В. А. Чарсцвяды: ад двара княскага да двара гаспадарскага // Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі : матэрыялы VI Міжнароднай навуковай канферэнцыі (1—3 лістапада 2012 г.) : у 2 ч. Ч. 1. — Полацк : НППКМЗ, 2013. — С. 68—74.

Введенский А. М. Сыновья Всеслава Брячиславича. Стратегия и порядок именованья / А. М. Введенский // Slove. — 2022. — № 2. — С. 264—277.

Высоцкая, Н. Ф. Особенности стилистики, иконографии архитектуры, живописи Спасо-Преображенской церкви Евфросиньевского монастыря в Полоцке (1161 г.) / Н. Ф. Высоцкая // Полацк у гісторыі і культуры Еўропы : матэрыялы Міжнарод. навук. канф. (Полацк, 22-23 мая 2012 г.) / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі, Полацкі дзярж. ун-т ; рэдкал.: А. А. Каваленя [і інш.]; навук. рэд., уклад. В. М. Ляўко. — Мінск: Беларус. навука, 2012. — С. 525—531.

Галубовіч, В. У. Miscellanea historica polocensia. Даследаванні па гісторыі Полаччыны XII—XVII стст. / В. У. Галубовіч. — Гродна : ГДАУ, 2014. — 223 с. : іл.

Ганецкая, Г. “Жыццё Ефрасіні Полацкай” / Г. Ганецкая, С. В. Тарасаў, Г. В. Штыхаў // Памяць: гіст.-дакум. хроніка Полацка / рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) і інш.; маст. Э. Э. Жакевіч. — Мн.: БелЭн, 2002. — С. 86–87.

Гаранін, С. А. Еуфрасіня Полацкая і епіскап Ілья: гісторыя стасункаў і прычыны канфлікту / С. А. Гаранін // Мельнікаў А. А. 3 неапублікаванай спадчыны: манаграфіі, артыкулы, вершы, матэрыялы навуковай канферэнцыі, успаміны сучаснікаў. — Мн.: Чатыры чвэрці, 2005. — С. 499–508.

Генрих Латвійскі. Хроніка Лівоніі. М.-А.: Типографія Акадэміі Наук СССР, 1938. — XV с.+608 с.: іл.

Гордін, А. М. “... А потым забралася до Рыма”. Графіто полоцкага страника XII стагоддзя ў Італіі / А. М. Гордін. — Полоцк: Полоцкае кніжнае выдавецтва, 2023. — 80 с., [5] л. цв. іл.

Груша, А. І. Беларуская кірылічная палеаграфія: вучэб. дапам. для студэнтаў гіст. фак. / А. І. Груша. — Мінск: БДУ, 2006. — 142 с.: іл.

Гулецькі, Д. В. О находках византийских печатей XI/XII вв. с именем Михаила из Давлии на территории Полоцкой земли / Д. В. Гулецький, В. Зайбт // Русь, Литва, Орда в памятниках нумизматики и сфрагистики. Т. 5. — Мн.: РИФТУР ПРИНТ, 2018. — С. 8–12.

Дашков, С. Б. Императоры Византии / С. Б. Дашков. — М.: Красная площадь, АПС-книги, 1996. — 368 с.: ил.

Дворниченко, А. Ю. Куkenойс, Герцике и границы древнерусской ойкумены / А. Ю. Дворниченко // Новое прошлое — The new past. — 2023. — № 4. — С. 126–156.

Джаксон, Т. Н. Austr i Boerðum: древнерусские топонимы в древнескандинавских источниках. Издание осуществлено при поддержке Посольства Исландии в Российской Федерации / Т. Н. Джаксон. — М., 2001. — 206 с.

Довнор-Запольский, М. В. Очерк истории Кривичской и Дреговичской земель до конца XII столетия / М. В. Довнор-Запольский. — Киев: Типо-Литография И. Н. Кушнерев и К в Москве, 1891. — 170 с.

Дук, Д. В. Полоцк — политический, социально-экономический и сакральный центр земли в XI–XIII вв. / Д. В. Дук, О. Н. Левко, Г. В. Штыхов // Полоцк: Полоцк и Полоцкое княжество (земля) в IX–XIII вв. — Минск: Беларус. навука, 2012. — С. 66–80.

Дук, Д. Нашчадкі Рагвалода і пачаткі дзяржаўнасці на беларускіх землях: разважанні да першага тома “Гісторыі беларускай дзяржаўнасці” / Д. Дук, Ю. Кежа // Беларускі гістарычны часопіс. — 2020. — № 2. — С. 3–8.

Дук, Д. Парадная пячатка Еуфрасіні Полацкай / Д. Дук [і інш.] // Беларускі гістарычны часопіс. — 2017. — № 9. — С. 4–8.

Дук, Д. Пячатка Еуфрасіні Полацкай / Д. Дук, І. Калечыц, А. Коц // Беларускі гістарычны часопіс. — 2015. — № 7. — С. 13–18.

Дук, Д. Святая Софія о семі версех / Д. Дук // Родина. Российский исторический журнал. — 2007. — № 6. — С. 63–67.

Дук, Д. У. Археалагічныя раскопкі ў Асвеі / Д. Дук // Веснік Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта. Серыя А. Гуманitarныя навукі. — 2016. — № 1. — С. 2–10.

Дук, Д. У. Еуфрасінія Полацкая і яе спадчына ў святле археалагічных даных / Д. У. Дук, А. А. Коц // Полацк у святле станаўлення гістарычных і нацыянальных форм беларускай дзяржаўнасці (IX–XX стст.). — Магілёў : МДУ імя А.А. Куляшова, 2019. — С. 32–39.

Дук, Д. У. Полацк: ад “града” да горада / Д. У. Дук // Полацк у святле станаўлення гістарычных і нацыянальных форм беларускай дзяржаўнасці (IX–XX стст.). — Магілёў : МДУ імя А. А. Куляшова, 2019. — С. 8–16.

Дук, Д. У. Полацк і палачане (IX – XVIII стст.) / Д. У. Дук. — Наваполацк : ПДУ, 2010. — 180 с., [22] арк. іл.

Дук, Д. У. Справаздача аб археалагічных раскопках і наглядзе у горадзе Полацку у 2005 годзе / Д. У. Дук // Архіў Істытута гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Вып. 1. — № 2284.

Евфросиния Полоцкая называла себя на русском Офросиния. Интересный факт об имени преподобной [Электронный ресурс] — Режим доступа: <https://ctv.by/evfrosiniya-polockaya-nazyvala-sebya-na-russkom-ofrosiniya-interesnyy-fakt-ob-imeni-prepodobnoy>. — Дата доступа: 02.04.2024.

Емельянчик, О. А. Антропологические исследования погребений при Спасо-Преображенском храме Спасо-Евфросиниевского монастыря (по материалам раскопок 2005–2018 гг.) // Спасо-Преображенский храм в г. Полоцке: вопросы изучения и реставрации : материалы Междунар. науч.-практ. конф., Полоцк, 17–18 сентября 2019 г. — Полоцк : Полоцкое книжное издательство, 2022. — С. 80–93.

Еремеев, И. И. Древности Полоцкой земли в историческом изучении Восточно-Валтийского региона (очерки средневековой археологии и истории Псковско-Белозерского Подвинья) / И. И. Еремеев. — СПб. : ДМИТРИЙ БУЛАНИН, 2013. — 696 с. : ил.

Ермонская, В. В. Русская мемориальная скульптура: к истории художественного надгробия в России XI – начала XX в. / В. В. Ермонская, Г. Д. Нетунахина, Т. Ф. Попова. — М. : Искусство, 1978. — 311 с. : ил.

Житие и подвижничество блаженной и преподобной Евфросинии, игуменни <монастыря> Спаса-Вседержителя и пречистой его матери, что в граде Полоцке [Электронный ресурс] / Электронные публикации Института русской литерату-

ры (Пушкинского Дома) РАН. — Режим доступа: <http://lib.pushkinskiydom.ru/Default.aspx?tabid=10128>. — Дата доступа: 10.09.2019.

Житие преподобной матери нашей Евфросинии // Жития святых на русском языке, изложенные по руководству Четьих-Миней св. Димитрия Ростовского (репринт). — Киев: Свято-Успенская Киево-Печерская Лавра, 2004. — Т. 1. Месяц сентябрь. — С. 497–566.

Загарульскі, Э. М. Заходняя Русь: IX–XIII стст. : вучэб. дапам. / Э. М. Загарульскі. — Мн. : Універсітэцкае, 1998. — 240 с. : іл.

Загарульский, Э. М. Белая Русь с середины I тыс. до середины XIII века / Э. М. Загарульский. — Минск : Четыре четверти, 2014. — 2-е изд., доп. — 532 с.

Зализняк, А. История русского языка (25 декабря 2017 года) / А. Зализняк [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.youtube.com/watch?v=uizzjupRmEQ>. — Дата доступа: 02.04.2024.

Зализняк, А. А. Древненовгородский диалект. — 2-е издание, переработанное с учетом материалов находок 1995–2003 гг. — М. : Языки славянской культуры, 2004. — 872 с. — (Studia philologica).

Залилов, И. З. Граффити Спасо-Преображенской церкви в Полоцке XII–XVII вв. / И. З. Залилов. — Полоцк : Спасо-Евфросиниевский женский монастырь в г. Полоцке, 2014. — 108 с. : ил., 12 с. цв. ил., 64 с. табл.

Залилов, И. З. О датировке архитектурных памятников Полоцка XI–XII веков / И. З. Залилов // Вестник Полоцкого государственного университета. Серия А. Гуманитарные науки. — 2015. — № 9. — С. 127–134.

Заяц, Ю. А. Завершение восточно-европейской эпопей принца Эймунда, или Варяги на юго-восточной окраине Полоцкой земли в первой половине XI в. / Ю. А. Заяц // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. — 2013. — Вып. 24. — С. 28–33.

Заяц, Ю. А. Заславль в эпоху феодализма / Ю. А. Заяц. — Минск : Наука и техника, 1995. — 207 с.

Заяц, Ю. А. К проблеме первоначального Менска (сравнительная хронология поселения на реках Немига и Мена) / Ю. А. Заяц // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. — 2005. — № 9. — С. 26–31.

Заяц, Ю. А. Менская волость-удел в X–XII вв. / Ю. А. Заяц // История и археология Полоцка и Полоцкой земли: к 1125-летию Полоцка. — Полоцк, 1987. — С. 21–22.

Заяц, Ю. А. Менская зямля: этапы фарміравання / Ю. А. Заяц // Беларускі гістарычны часопіс. — 1993. — № 4. — С. 8–15.

Заяц, Ю. А. Менськ і яго прыгарады / Ю. А. Заяц // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. — 2013. — Вып. 24. — С. 38–55.

Заяц, Ю. А. Полоцкие события “Саги об Эймунде” / Ю. А. Заяц // Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі. — Полацк : НППКМЗ, 1992. — С. 23–24.

Зыков, П. А. Исследования на хорах Спасского храма Евфросиниевского монастыря в Полоцке / П. А. Зыков, Е. Н. Торшин // Спасо-Преображенский храм в г. Полоцке: вопросы изучения и реставрации : материалы Междунар. науч.-практ. конф., Полоцк, 17–18 сентября 2019 г. — Полоцк : Полоцкое книжное издательство, 2022. — С. 94–112.

Историко-юридические материалы, извлеченные из актовых книг губерний Витебской и Могилевской, хранящиеся в Центральном архиве в Витебске и изданные под редакцией архивариуса сего архива Сазонова. — Витебск : тип. Губ. правл., 1871. — Вып. 2. — 382 с.

Калбека, Л. Р. Актавыя пячаткі полацкіх князёў (па археалагічных даных) / Л. Р. Калбека // Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі : матэрыялы VIII Міжнар. навук.-практ. канф. (Полацк, 1–2 лістапада 2022 г.) / уклад. Т. У. Явч. — Полацк : Полацкае кніжнае выдавецтва, 2022. — С. 100–106.

Калбеко, Л. Г. Печати Евфросинии Полоцкой: проблемы атрибуции / Л. Г. Калбеко // Актуальная археология 5 : материалы Междунар. науч. конф. молодых ученых; ИИМК РАН. — СПб. : Невская Типография, 2020. — С. 319–322.

Калечыц, І. А. Графіты полацкай Спаса-Преображенскай царквы: новыя знаходкі і адкрыцці / І. А. Калечыц // Полацк у гісторыі і культуры Еўропы : матэр. Міжнар. навук. канф. (Полацк, 22–23 мая 2012 г.) / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі, Полацкі дзярж. ун-т ; рэдкал. : А. А. Каваленя [і інш.] ; навук. рэд., уклад. В. М. Лаўко. — Мінск : Беларус. навука, 2012. — С. 580–586.

Калечыц, І. А. Графіты наоса полацкай Спаса-Праабражэнскай царквы: спроба абагульнення і інтэрпрэтацыі / І. А. Калечыц // Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі : матэрыялы VIII Міжнар. навук.-практ. канф. (Полацк, 1–2 лістапада 2022 г.) / уклад. Т. У. Явч. — Полацк : Полацкае кніжнае выдавецтва, 2022. — С. 107–124.

Калечыц, І. Імёны ў кірылічных надпісах XII – сярэдзіны XVI ст. на сценах Спаса-Праабражэнскай царквы ў Полацку / І. Калечыц // Беларускі гістарычны часопіс. — 2018. — № 11. — С. 14–18.

Калечыц, І. А. “Папін” і “мастер грэцкае стороны”: адкрыццё ў Полацкай Спаса-Праабражэнскай царквы / І. А. Калечыц // Беларускі гістарычны часопіс. — 2024. — № 6. — С. 70–71.

Калечыц, І. А. Эпіграфіка Беларусі X–XIV стст. / І. А. Калечыц. — Мінск : Беларус. навука, 2011. — 271 с.

Каргер, М. К. Храм-усыпальница в Евфросиньевском монастыре в Полоцке // Советская археология. — 1977. — № 1. — С. 240–247.

Кежа, Ю. Когда Волхов течет вспять. Поход князя Всеслава на Новгород 1066 года // Родина. Российский исторический журнал. — 2013. — № 5. — С. 76–79.

Клімаў, М. В. Папярэднія вынікі археалагічных раскопак 2021–2022 гг. ва усходняй частцы Верхняга замка Полацка / М. В. Клімаў // Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі : матэрыялы VIII Міжнар. навук.-практ. канф. (Полацк, 1–2 лістапада 2022 г.) / уклад. Т. У. Явіч. — Полацк : Полацкае кніжнае выдавецтва, 2022. — С. 140–152.

Клімаў, М. В. Полацкае княства у IX–XI стст. / М. В. Клімаў // Гісторыя Беларусі : у 6 т. — Мн. : Экаперспектыва, 2000. — Т. 1. Старажытная Беларусь: ад першапачатковага засялення да сярэдзіны XIII ст. — С. 148–166.

Кніга жыццй і хаджэнняў: пер. са старажытнарус., старабеларус. і польск. / уклад., прадм. і каментарый А. Мельнікава. — Мн. : Маст. літ., 1994. — 503 с. [16] л. : іл.

Кошман, В. І. Абарончыя збудаванні Мінскага замчышча у святле апошніх даследаванняў / В. І. Кошман, М. А. Плавінскі // Археалогія і даўня гісторыя Украіны. — К., 2017. — Вип. 1 (22) : Проблемы давньоруської та середньовічної археології. — С. 100–109.

Крысько, В. Б. Древнерусский язык / В. Б. Крысько, М. Б. Попов // Русский язык : энциклопедия / Ин-т рус. яз. им. В. В. Виноградова РАН; под. общ. ред. А. М. Молдована. — 3-е изд., перераб. и доп. М. : АСТ-ПРЕСС ШКОЛА, 2020. — С. 168–173.

Лазарев, В. Н. Искусство Древней Руси. Мозаики и фрески / В. Н. Лазарев. — М. : Искусство, 2000. — 304 с.

Левко, О. Н. Курган с массовыми погребениями XII века в Друцке / О. Н. Левко, А. В. Войтехович // Археалогія і даўня гісторыя Украіны. — К., 2010. — Вип. 1 : Проблемы давньоруської та середньовічної археології. — С. 371–378.

Левко, О. Н. Полоцкое княжество (земля) — исток белорусской государственности / О. Н. Левко // История белорусской государственности : в 5 т. Т. 1 : Белорусская государственность от истоков до конца XVIII в. — Мн. : Беларуская навука, 2018. — С. 158–211.

Левко, О. Н. Предисловие / О. Н. Левко // История белорусской государственности : в 5 т. Т. 1 : Белорусская государственность от истоков до конца XVIII в. — Мн. : Беларуская навука, 2018. — С. 11–12.

Левко, О. Н. Роль Менского княжества в территориально-административном и политическом делении Полоцкой земли / О. Н. Левко // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. — 2013. — Вип. 24. — С. 103–112.

Левко, О. Н. Средневековые территориально-административные центры северо-восточной Беларуси: формирование и развитие / О. Н. Левко. — Мн. : Бел. навука, 2004. — 280 с. : ил.

Лихачев, Д. С. Объяснительный перевод “Слова о полку Игореве” / Д. С. Лихачев // Слово о полку Игореве. — М. : Современник, 1986. — 432 с.

Любавский, М. К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно / М. К. Любавский. — Москва : Московская художественная печать, 1915. — 414 с.

Ляўшун, А. “... Рече же ему: что ти ния есть?”: да 890-годдзя скону князя Барыса Усяслававіча Полацкага (каля 1050–1128) / А. Ляўшун // Беларуская думка. — 2018. — № 9. — С. 82–87.

Магалинский, И. В. Предварительные результаты археолого-архитектурных исследований на территории Спасо-Преображенского храма Спасо-Евфросиниевского монастыря в городе Полоцке в 2018 году / И. В. Магалинский, А. А. Коц, Е. Н. Торшин, П. А. Зыков // Актуальные проблемы архитектуры Белорусского Подвинья и сопредельных регионов. — Новополоцк : ПГУ, 2018. — С. 45–50.

Малиновский, Ю. И. Сравнительная характеристика и особенности фресковой живописи основного объема и южной келии Спасской церкви / Ю. И. Малиновский // Спасо-Преображенский храм в г. Полоцке: вопросы изучения и реставрации : материалы Междунар. науч.-практ. конф., Полоцк, 17–18 сентября 2019 г. — Полоцк : Полоцкое книжное издательство, 2022. — С. 182–183.

Марзаялюк, І. А. Людзі даўняй Беларусі: этнаканфесійныя і сацыякультурныя стэрэатыпы (X–XVII стст.) : манаграфія / І. А. Марзаялюк. — Магілёў : МДУ імя А. А. Куляшова, 2002. — 324 с.

Марзаялюк, І. А. Магілёў у XII–XVIII стст. Людзі і рэчы / І. А. Марзаялюк. — Магілёў-Мінск : Веды, 1998. — 260 с.

Матвеев, В. Н. Древнерусские керамические плитки из раскопок вокруг Спасского собора Евфросиниевского монастыря в Полоцке (по материалам работ 2017–2019 гг.) / В. Н. Матвеев, Е. Н. Торшин, А. А. Коц // Спасо-Преображенский храм в г. Полоцке: вопросы изучения и реставрации : материалы Междунар. науч.-практ. конф., Полоцк, 17–18 сентября 2019 г. — Полоцк : Полоцкое книжное издательство, 2022. — С. 188–201.

Медведев, А. М. Минское замчище : материалы исследований северо-восточной части в 2009 году (участок I, раскопы 1, 2) / А. М. Медведев и др. // Материалы по археологии Беларуси. — 2011. — Вып. 22. — 238 с.

Мельнікаў, А. А. Еўфрасіння Полацкая (Жыццё Еўфрасінні Полацкай з каментарыямі А. А. Мельнікава) / А. А. Мельнікаў // 3 неапублікаванай спад-

чины : манаграфі, артыкулы, вершы, матэрыялы навуковай канферэнцыі, успаміны сучаснікаў. — Мн. : Чатыры чвэрці, 2005. — С. 14–315.

Назаренко, А. В. Родовой сюзеренитет Рюриковичей над Русью (X–XI вв.) / А. В. Назаренко // Древнейшие государства на территории СССР, 1985 год : материалы и исследования. — М. : Наука, 1986. — С. 149–157.

О составе русских летописей до конца XIV века. Исследование К. Бестужева-Рюмина. — СПб. : Тип. А. Траншеля, 1868. — 378 с.

Петров, А. Н. Атрибуция актов печатей первого полоцкого князя Рогволода / А. Н. Петров, Д. В. Гулецкий // Русь, Литва, Орда в памятниках нумизматики и сфрагистики. Вып. 4. М. : РИА Внешторгиздат, 2017. — С. 11–24.

Петров, А. Н. “Полоцкий матриархат” академика В. Л. Янина и современное состояние изучения вислых печатей к актам XI–XII вв. / А. Н. Петров, Д. В. Гулецкий // Русь, Литва, Орда в памятниках нумизматики и сфрагистики. Том 8. Спецвыпуск “Древний Полоцк и сопредельные государства”. — Мн., 2020. — С. 8–13.

Повесть временных лет. Часть первая. — Москва-Ленинград : Издательство Академии наук СССР, 1950. — 504 с.

Полное собрание русских летописей, изданное по высочайшему повелению Археологической комиссией. — Т. 3 : IV. Новгородская летопись. — Санкт-Петербург : Археогр. комис., 1841. — 856 с.

Полное собрание русских летописей. — Том 32. Хроники: Литовская и Жмойтская, Быховца. Летописи: Баркулабовская, Аверки и Панцырного. — М. : Наука, 1975. — 234 с.

Полное собрание русских летописей. — Т. 1 : Лаврентьевская летопись. — Ленинград : Изд-во Академии наук СССР, 1926 — 1928. — 379 с.

Полное собрание русских летописей. — Т. 2 : Ипатьевская летопись. — СПб. : Типография М. А. Александрова, 1908. — 638 с.

Полное собрание русских летописей. — Том 3 : Новгородские летописи. — Санкт-Петербург : Типография Эдуарда Праца, 1841. — 317 с.

Полоцкие грамоты XIII — начала XVI в. : в 6 вып. / Акад. наук СССР. Ин-т истории СССР. — М., 1977 — 1989. — Вып. 2 / сост. А. Л. Хорошкевич. — 1978. — 220 с.

Полоцкие грамоты XIII — начала XVI в. : в 6 вып. / Акад. наук СССР. Ин-т истории СССР. — М., 1977 — 1989. — Вып. 3 / сост. А. Л. Хорошкевич. — 1980. — 214 с.

Полоцкое Радование: Свято-Евфросиниевские Торжества 1910 года. — Полоцк : Спасо-Евфросиниевский женский монастырь в г. Полоцке Полоцкой епархии Белорусской Православной Церкви, 2010. — 440 с. : ил.

Пушкарёва, Н. А. Женщины Древней Руси / Н. А. Пушкарёва. — М. : Мысль, 1989. — 286 с.

Пятнов, А. П. Полоцкая земля в последней четверти XII века / А. П. Пушкарёва // *Rossica Antiqua*. — 2010. — № 1. — С. 128–143.

Раппопорт, П. А. Полоцкое зодчество XII века / П. А. Раппопорт // *СА*. — 1980. — № 3. — С. 143–163.

Рассадин, С. Е. Древнерусские Евфросинии: монахиня-княжна и княгиня-монахиня [Электронный ресурс] / С. Е. Рассадин // <http://lavra.by/biblioteka/stati/rassadin-se-drevnerusskie-evfrosinii-monahinya-knyazhna-i-knyaginya-monahinya>. — Дата доступа: 19.06.2019.

Рассадин, С. Е. К вопросу об истинной исторической роли Евфросинии Полоцкой / С. Е. Рассадин // *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. — Сер. Історичні науки. — 2015. — № 5 (306). — С. 109–114.

Родина Евфросинии. Статья, посвященная месту рождения Евфросинии Полоцкой [Электронный ресурс] / Ю. Кежа, Г. Мысливещ // <https://www.eparhia992.by/item/1395-rodina-evfrosinii-statya-posvyashchennaya-mestu-rozhdeniya-prepodobnoj-evfrosinii-polotskoj> 2015. — Дата доступа: 19.07.2024.

Рукавишников, А. В. Об организации власти в Полоцке в конце XII — середине XIII века / А. В. Рукавишников // *Вопросы истории*. — 1999. — № 3. — С. 116–123.

Рукавишников, А. В. Початку полоцкие князья были сосланы в Византию: свидетельства источников / А. В. Рукавишников // *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. — 2003. — № 2 (12). — С. 99–111.

Самонова, Н. М. Династическая политика Всеслава Брячиславича и имён его сыновей / Н. М. Самонова // *Studia Historica Europae Orientalis* = Исследования по истории Восточной Европы. Выпуск 15. Мн. : РИВШ, 2022. — С. 44–54.

Самонова, М. Н. Рогьволодь—Ragnvaldr: к вопросу о возможности идентификации / Н. М. Самонова // *Полацк у гісторыі і культуры Еўропы : матэрыялы Міжнар. навук. канф. (Полацк, 22-23 мая 2012 г.)*. — Мінск : Беларуская навука, 2012. — С. 73–78.

Сарабьянов, В. Д. Мир книжности в росписях Спасской церкви Евфросиньевского монастыря / В. Д. Сарабьянов — Выступление Сарабьянова Владимира Дмитриевича, кандидата искусствоведения, главного искусствоведа, бригадира художников-реставраторов Межобластного научно-реставрационного художественного управления (г. Москва) с докладом “Мир книжности в росписях Спасской церкви Евфросиньевского монастыря. К вопросу о просветительской деятельности преп. Евфросинии Полоцкой” на конференции “История и археология Полоцка и

Полоцкой земли” 1–3 ноября 2012 г. [Электронный ресурс] — Режим доступа: <https://www.youtube.com/watch?v=Ml0t8jcdA3c>. — Дата доступа: 02.04.2024.

Сарабьянов, В. Д. Спасская церковь Евфросиниевского монастыря в Полоцке / В. Д. Сарабьянов. — 3-е изд. — Спасо-Евфросиниевский женский монастырь в г. Полоцке, 2016. — 516 с. : ил.

Сапунов, А. П. Исторические судьбы Полоцкой епархии с древнейших времен до половины XIX века / А. П. Сапунов. — Витебск: Типография губернского правления, 1889. — 172 с. : 19 л. : ил.

Сарабьянов, В. Д. Спасская церковь Евфросиниевского монастыря в Полоцке. — 3-е изд. — Спасо-Евфросиниевский женский монастырь в г. Полоцке, 2016. — 516 с. : ил.

Селицкий, А. А. Евфросиния Полоцкая. Ее храм. Ее фрески / А. А. Селицкий. — Минск : Беларусь, 2016. — 183 с. : ил.

Селицкий, А. А. Живопись Полоцкой земли XI — XII вв. / А. А. Селицкий. — Мн. : Наука і техника, 1992. — 173 с. : ил.

Семянчук, А. А. Полацк і Полацкая зямля ў гістарычнай памяці жыхароў ВКЛ у XVI ст. / А. А. Семянчук // Веснік Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта. Сер. 1: Гуманітарныя навукі. — 2013. — № 1. — С. 19–28.

Скарга полацкага архіепіскапа Іасафата Кунцэвіча на паню Корсакаў аб тым, што яны бяспраўна назваліся заснавальнікамі Барысаглебскага манастыра і прыўласцілі яго землеўладанні (падрыхтаваў да друку Ю. М. Мікульскі) // Беларуская даўніна : Гістарычны альманах. — Выпуск 2. — Мінск : Выдавец А. М. Вараскін. — 2015. — С. 232–234.

Скобцова, Д. А. Фресковая роспись галерей Спасского храма Евфросиниева монастыря в Полоцке (предварительные наблюдения) / Д. А. Скобцова // Спасо-Преображенский храм в г. Полоцке: вопросы изучения и реставрации : материалы Междунар. науч.-практ. конф., Полоцк, 17–18 сентября 2019 г. — Полоцк : Полоцкое книжное издательство, 2022. — С. 227–256.

Слуцкий, Г. Обзор Жития преподобной Евфросинии Полоцкой по материалам Волоколамского сборника № 632. [Электронный ресурс] / Г. Слуцкий // Язык и текст langpsy.ru. 2015. Т. 2. № 2. — Режим доступа: <http://psyjournals.ru/langpsy/2015/n2/Slutsky.shtml>. — Дата доступа: 10.09.2019.

Соловьев, С. М. История России с древнейших времен / С. М. Соловьев. — М. : Издательство социально-экономической литературы, 1959. — К. 1. — 812 с.

Тарасаў, С. В. Архітэктурна-культурныя асаблівасці Спасаўскага храма ў Полацку. Храналогія храма і жыцця Ефрасінні / С. В. Тарасаў // Спасо-Преображенский храм в г. Полоцке: вопросы изучения и реставрации : материалы Междунар. науч.-практ. конф., Полоцк, 17–18 сентября 2019 г. — Полоцк : Полоцкое книжное издательство, 2022. — С. 257–266.

Тарасаў, С. В. Еуфрасіння — Офрасіння — Афрасіння Полацкая. Яе час, яе крыж / С. В. Тарасаў. — Мінск : Цымбераў Р. М. 2021. — 368 с. : іл.

Тарасаў, С. В. Канфлікт паміж Полацкам і Кіевам 1066—1068 гг. Палітыка-рэлігійны аспект / С. В. Тарасаў. // *Археалогія і даўня гісторыя Украіны*. — К., 2017. — Вип. 1 (22) : *Проблемы давньоруської та середньовічної археології*. — С. 50—60.

Тарасаў С. В. Полацк IX—XVIII стст.: гісторыя і тапаграфія / С. В. Тарасаў. — Мн. : Беларуская навука, 2001. — 183 с. : іл.

Тарасаў, С. В. Сядзіба полацкіх ювеліраў XII—XIII стст. / С. В. Тарасаў // *Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі : матэрыялы IV Міжнар. навук. канф.* — Полацк : НППКМЗ, 2003. — С. 267—272.

Татищев, В. Собрание сочинений : в 8 т. / В. Татищев. — М. : Ладомир, 1994. — Т. 2, 3 : *История Российская. Часть 2*. — 688 с.

Темушев, С. Н. К вопросу об истоках политической самостоятельности Полоцкой земли в древнерусский период / С. Н. Темушев // *Полацк у гісторыі і культуры Еўропы : матэрыялы Міжнар. навук. канф. (Полацк, 22—23 мая 2012 г.)*. — Мінск : Беларуская навука, 2012. — С. 39—51.

Тихомиров, Н. Н. Исследование о Русской правде: происхождение текстов / Н. Н. Тихомиров. — Москва-Ленинград : Издательство Академии наук СССР, 1941. — 254 с.

Торшин, Е. Н. Некоторые строительно-технические особенности Спасо-Преображенского храма Спасо-Евфросиниевского монастыря в Полоцке (фундамент, нижний ярус кладки стен и конструкция полов / Е. Н. Торшин // *Спасо-Преображенский храм в г. Полоцке: вопросы изучения и реставрации : материалы Междунар. науч.-практ. конф., Полоцк, 17—18 сентября 2019 г.* — Полоцк : Полоцкое книжное издательство, 2022. — С. 267—280.

Торшын, Я. Спасіжэнне першапачатковай задумкі архітэктуры Полацкай Спаса-Праабражэнскай царквы: па выніках даследаванняў 2015 года / Я. Торшын [і інш.] // *Беларускі гістарычны часопіс*. — 2016. — № 7. — С. 5—16.

Філіповіч, М. А. Полоцкая зямля ў білоруська-літоўскай літопісній традыцыі / М. А. Філіповіч // *Полацк у гісторыі і культуры Еўропы : матэрыялы Міжнар. навук. канф. (Полацк, 22—23 мая 2012 г.)* — Мінск : Беларуская навука, 2012. — С. 60—71.

Харрис, Джонатан. Византия: история исчезнувшей империи / Джонатан Харрис. — М. : АНО, 2017. — 198 с. : ил.

Цемушаў, С. М. Крыніцы па гісторыі беларускай дзяржаўнасці // *Гісторыя беларускай дзяржаўнасці* / С. М. Цемушаў. — Мн. : Беларуская навука, 2022. — С. 18—21.

Цемушау, С. М. Першыя дзяржаўныя утварэнні на тэрыторыі Беларусі / С. М. Цемушау, І. А. Марзаялюк, Д. У. Дук // Гісторыя беларускай дзяржаўнасці. — Мн. : Беларуская навука, 2022. — С. 22–51.

Шалина, И. А. Икона Богоматери Одигитрии — древняя икона Полоцкого Софийского собора (Icon of the Odigitria — ancient icon of St. Sophia Cathedral in Polotsk) / И. А. Шалина // Seminarium Bulkimianum : сб. ст. к 60-летию со дня рождения В. А. Булкина. — СПб., 1999. — С. 121–129.

Шатохина, Н. Н. Духовно-просветительский характер монументальной живописи Спасо-Евфросиниевского монастыря / Н. Н. Шатохина // Спасо-Преображенский храм в г. Полоцке: вопросы изучения и реставрации : материалы Междунар. науч.-практ. конф., Полоцк, 17–18 сентября 2019 г. — Полоцк : Полоцкое книжное издательство, 2022. — С. 326–338.

Штыхаў, Г. Палітычная гісторыя Полацкай зямлі ў XII–XIII стст. / Г. Штыхаў, В. Аяко // Гісторыя Беларусі : у 6 т. Т. 1 : Старажытная Беларусь: ад першапачатковага засялення да сярэдзіны XIII ст. — Мн. : Экаперспектыва, 2000. — С. 175–183.

Штыхаў, Г. В. Старажытны Лагойск у святле археалагічных раскопак / Г. В. Штыхаў // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. — 2011. — Вып. 21. — С. 163–183.

Штыхов, Г. В. Города Полоцкой земли (IX–XIII вв.) / Г. В. Штыхов. — Мн. : Наука и техника, 1978. — 160 с.

Штыхов, Г. В. “Отчина”, и “жизнь”, “село” и “дом” полоцких князей / Г. В. Штыхов // Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі. — Полацк : НППКМЗ, 1992. — С. 65–66.

Энциклопедический словарь / под ред. И. Е. Андреевского, К. К. Арсеньева, Ф. Ф. Петрушевского; Изд. Ф. А. Брокгауз [Лейпциг], И. А. Ефрон [Санкт-Петербург]. — Т. 4. Битбург—Босха. — СПб. : Семеновская Типо-Литография И. А. Ефрона, 1891. — 490 с.

Янин, В. А. Актовые печати Древней Руси X – XV вв. : в 2 т. Т. 1: Печати X – начала XIII в. / В. А. Янин — М. : Наука, 1970. — 327 с.: илл.

Янин, В. А. Полоцкий матриархат / В. А. Янин // Знание — сила. — 1970. — № 12. — С. 17–19.

Ярмохин, М. Дэндрахраналагічнае датаванне будаўніцтва Полацкай Спа-са-Праабражэнскай царквы / М. Ярмохин, А. Вітас, І. Калечыц // Беларускі гістарычны часопіс. — 2016. — № 8. — С. 13–17.

Catalogue of Byzantine seals at Dumbarton Oaks and in the the Fogg Museum of Art. Volume 2. South of the Balkans, the Islands, South of Asia Minor. / Edited by John Nesbitt and Nicolas Oikonomides. — Washington, D. C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1994. — 236 p.

Dumbarton Oaks Research Library and Collection [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу: <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.1921>. — Дата доступу: 09.01.2020.

Lucca, cattedrale di San Martino / Gianni Careddu [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу: [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Lucca_cattedrale_di_San_Martino_\(001\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Lucca_cattedrale_di_San_Martino_(001).jpg). — Дата доступу: 26.07.2024.

Seibt, Werner. Some Interesting Byzantine Seals with Surnames in the Collection of Oleksii Sheremetiev / Werner Seibt // Byzantine and Rus' Seals, edited by Hlib Ivakin, Nikita Khapunov, Werner Seibt. — Kyiv, 2015. — P. 83–95.

З М Е С Т

УВОДЗІНЫ	8
ГЛАВА 1. ЕУФРАСІННЯ ПОЛАЦКАЯ У ПАЛІТЫЧНАЙ ПРАСТОРЫ ПОЛАЦКАЙ ЗЯМЛІ ПЕРШАЙ ПАЛОВЫ XII ст.	10
ГЛАВА 2. МАТЭРЫЯЛЬНАЯ СПАДЧЫНА ЕУФРАСІННІ ПОЛАЦКАЙ: “ЦАРКВА КАМЕННАЯ СВЯТОГА СПАСА”	44
ГЛАВА 3. ТАЯМНІЦА ЗНІКЛАЙ СВЯТЫНІ: ЦАРКВА СВЯТОЙ БАГАРОДЗІЦЫ	83
ГЛАВА 4. АСВЕТНІЦКАЯ СПАДЧЫНА ЕУФРАСІННІ ПОЛАЦКАЙ: НОВЫЯ АДКРЫЦЦІ, НАВУКОВЫ ДАСВЕД І МІФАЛАГІЗАЦЫЯ.....	95
ГЛАВА 5. ЗНЕШНІЯ СУВЯЗІ ЕУФРАСІННІ ПОЛАЦКАЙ: ГІСТОРЫЯ АДНОЙ ПЯЧАЦІ.	127
ГЛАВА 6. “ДЗЕЦІ МАЕ ЛЮБАСНЫЯ, ШТО ВЫ МНЕ УЧЫНІЛІ?”: ПАТРАНІМІЧНЫ АСПЕКТ ДЗЕЙНАСЦІ ПРАПАДОБНАЙ.	131
ГЛАВА 7. ЗАМЕСТ ПАСЛЯСЛОУЯ	140
ЗАКЛЮЧЭННЕ.....	150
ЛІТАРАТУРА І КРЫНІЦЫ.....	154

Навуковае выданне

Дук Дзяніс Уладзіміравіч

СПАДЧЫНА ЕУФРАСІННІ ПОЛАЦКАЙ
ГІСТАРЫЧНАЕ АСЭНСАВАННЕ
У СВЯТАЕ НОВЫХ АДЖЫЦЦЯЎ

Манаграфія

Тэхнічны рэдактар *А. Р. Роскач*

Накладная верстка *С. А. Кірыльчык, В. Г. Молакава*
Карэктар *Г. В. Карпянкова*

Падпісана да друку 04.03.2024. Фармат 60х84/16
Гарнітура Academy. Ум.-друк. арк. 10,0.
Ул.-выд. арк. 10,9. Тыраж 85 экз. Заказ №40

Установа адукацыі "Магілёўскі дзяржаўны ўніверсітэт
імя А. А. Куляшова", 212022, Магілёў, Касманаўтаў, 1.
Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы,
распаўсюджвальніка друкаваных выданняў № 1/131 ад 03.01.2014 г.

Надрукавана ў выдавецкім аддзеле
МДУ імя А. А. Куляшова. 212022, Магілёў, Касманаўтаў, 1.